

СУЧАСНІСТЬ

ЛИПЕНЬ—СЕРПЕНЬ 1971

Ч. 7—8 (127—128)

**І. КАЛИНЕЦЬ: КОРОНУВАННЯ ОПУ-
ДАЛА**

**М. НЕЧИТАЙЛО-АНДРІЄНКО: ТРИ
СОРОЧКИ**

**Б. КРАВЦІВ ПРО З'ІЗД ПИСЬМЕН-
НИКІВ**

**Г. КОСТЮК: Л. УКРАЇНКА І В.
ВИННИЧЕНКО**

**«SUČASNIST» — JULI-AUGUST 1971
8 MÜNCHEN 2, KARLSPLATZ 8/III**

Уперше в повному перекладі українською мовою!

ФРАНСУА ВІЙОН

ЖИТТЯ І ТВОРИ

Переклад, вступна стаття і коментарі Святослава Гординського. Книжка на 144 сторінки формату великої вісімки.

Ціна: 4— дол., у Німеччині — 14 НМ, у інших країнах — рівновартість у місцевій валюті.

З замовленнями звертатися до в-ва «Сучасність».

Дослідно-видавниче об'єднання ПРОЛОГ у Нью-Йорку
опублікувало в серії

«Суспільно-політична бібліотека» — ч. 19

гостро публіцистичну працю, перше видання якої появилася
в 1919 році в Саратові:

Сергій Мазлах і Василь Шахрай

ДО ХВИЛІ

Що діється на Україні і з Україною

Вступне слово Івана Майстренка.

На зміст цієї книги складаються такі розділи: Pro domo — Війна і революція — Дві доби революції — Росія й Україна на тлі світових подій — Стратегічний плян відродження єдиної і неділимої Росії — Скоропадський і Денікін — Директорія — Тимчасовий робітничо-селянський уряд України — Окупанти — Тенденція українського руху: самостійна Україна — Революція в Австрії. Галичина — Чи можлива незалежна від Росії Україна? — Як пишуть історію — Український національний рух на тлі сучасного капіталістично-імперіялістичного господарства — Єдність чи самостійність? Дві політики — Союз пролетаріату з дрібною буржуазією проти світового імперіялізму — Століпінщина — Українська комуністична партія (більшовиків) — Ми «націоналісти». Ми «шовіністи» — Запитання тов. Ленінові.

Книжка має 304 стор. Ціна — 3 дол., або відповідна сума в перерахунку на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до видавництв «Пролог» та «Сучасність».

Адреса вид-ва ПРОЛОГ: P r o l o g Research Corporation
875 West End Ave.
New York, N. Y. 10025, U.S.A.

СУЧАСНІСТЬ

ЛИТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЛИПЕНЬ—СЕРПЕНЬ 1971

Ч. 7—8 (127—128)

РІК ВИДАННЯ ОДИНАДЦЯТИЙ

МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність»

Редакційна колегія: Богдан Бойчук, Вольфрам Бургардт, Богдан Кравців, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Олег С. Фецишин

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Передруки та переклади дозволені тільки за виразним поданням джерела.

Gemäß dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V.
8 München 2
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Roman Tymkewycz

Druck: »Logos« GmbH, Buchdruckerei und Verlag,
8 München 19, Bothmerstraße 14.

Коронування опудала (I)

ІЗ ПРОМОВЛЯНЬ ДО СУМЛІННЯ
У ЛЬВОВІ 1968—1969 РОКИ*

Ігор Калинець

*Щось, певно є в них, як
би там воно не було, —
ї вони щасливіші за
інших.*

*А потім одному з них
дістається сама порожня.*

е. гемінгвей «За рікою, в затінку дерев»

I. КОРОНУВАННЯ ОПУДАЛА

Посеред вулиці де не знаходиш нічого
окрім себе у натовпі чужих поглянути
на себе збоку заслуговує моя самотність
на відзначення
навіть тоді коли ми ще раз випадково
зустрілися визволилася твоя рука з мо-
єї як човен від пристані до лица тобі
се огірчення сей жаль самої себе
отож коронування відбулось в будень
без жодних церемоній і сальв пошпуре-
но з опудала традиційного бриля нато-
мість нап'ято бляшану корону
безмежжя часу в опудала для осмислення
цієї події занадто горде воно щоб три-
потіти рукавами видзвонювати брязкаль-
цями пудити горобців найкраще замкнути-
ся під короною погортати том Сквороди
пережити вічність літа найдовше життя

* Передруковуємо — без дозволу й відома автора (бо доз-
волу й згоди в сучасних умовах від радянських авторів одержати
неможливо) з поширеного на Україні машинопису, мабуть, тре-
тю збірку відомого західньоукраїнського поета, автора збірок «Во-
гонь Купала» і «Відчинення вертепу» Ігоря Калинця, як доку-
мент нових поетичних пошуків і досягнень сучасної української
поезії. В неавторизованому тексті можуть бути помилки й огріхи,
є місця, що їх годі прочитати, але все це треба залишити на сум-
лінні тих, що переписували. Машинопис датований: Київ, 1970.
— Редакція.

у самоті начебто у пісковому годиннику
пересипається пісок усіх пустель світу.
після коронування явно не можеш бути
звичайним опудалом страхопудом посе-
ред сумного поля посеред вулиці де не
знаходиш нічого окрім себе зазираєш у
глухі нетрі ества
навіть тоді коли ми ще раз випадково
зустрілися з довгою надумою обірвати
все не було що обривати вже було обірва-
но се було ясним як день ти не захотіла
завважати моєї корони ти напевно поду-
мала він такий як усі а я вінценосець
обранець з-поміж мільйонів маю пра-
во також когось увінчати
відходиш мною вирізнена в натовпі хай
може тільки до вечора але хто-зна чи
не на все життя
переживаю твоє огірчення втричі пере-
живаю а се тому що відзначення не-
легке
найважливіше не свято коронування а те
як носити корону сміховинно виглядаю
не пасує вона до дрантя що поверх
мене у своєму королівстві я не король
а тільки сторож ставши птахом не втечу
від себе покинувши поле втрачу своє
призначення скинувши вінець все одно
не визволю себе з нетрів свідомості не
має також значення з чого корона золо-
та і самоцвітів чи тільки з бляхи коро-
на є корона вона винагорода за страждання
за самотність посеред поля за ланцюг
обов'язку
коли на далекому обрії угледжу тебе не
можу зробити й одного кроку
ти не розумієш сього

II. НИНІШНЯ ВЕСНА

випадковосте
все стече з тебе
як вода з пір'я
а мені на плечі
завдай гіркоту
камінь сумніву
завдай
чи ти випадковосте
мені суджена

*

нинішня весна сільце на пташку
майстрування знади на янголя

пурхає собі містом світиться містом
ані гадки що пташеня воно янголя

нинішня весна скоштує смутку
не заманиться не ловиться хіба що
впустить у сільце золоте пірце
намалюється мені на іконі сну

нинішня зима сільце на пташку
готування зради на янголя
бо що коли здогадається
що воно пташеня що воно янголя

*

присип мене
волосся
золотим листям

переспати б отак
сю весну

бо відлине золото
до гаю світання

пробудження
висітиме як меч

а ніч моя
не піде на ніч

*

віконце люба віконце
у світ де побував я
де забагато для мене щастя
а радості замало

віконце люба віконце
зовсім тепер порожнє
нема мене у зніці
ані силуета серця

віконце люба віконце
головою не розбити
хіба під синім порогом
у сльозу зібратись

*

я подарувавши білий день відходжу
 я подарувавши голубий день відходжу
 я подарувавши червоний день відходжу
 чи подарувати тобі ще один день відходячи

був для тебе білий день мое волосся
 був для тебе голубий день мої очі
 був для тебе червоний день мої уста
 але не було дня який би міг бути

лишаю пам'ять білого дня на чорний
 лишаю пам'ять голубого дня на чорний
 лишаю пам'ять червоного дня на чорний
 але завжди бракуватиме одного дня на чорний

*

не розкусити
 золотого горішка

не осягти
 зерняти ества

тільки ломати
 зуб запитання

кров'ю зійти

залишишся
 нерозколотим горіхом

не осягненим зерням

жінко

III. ОСМИСЛЕННЯ ПОРОГА

привів я тебе за цей поріг що переступав
 тисячу разів і тисячу перший переступив з
 тобою межу дому і світу межу узвичаєности
 і вічно сподіваної ілюзії
 що може трапитися в тисячу перший коли
 був досвід ранку полудня вечора ночі весни
 літа осені зими півдодев'ятої в яку б
 то не було погоду в яку б то не було пору
 душі смутку чи радості сходами додолу і scho-
 дами наверх завжди повертався ніколи у
 вчора також ніколи у завтра

переступаючи я переступав дійсне те що існує об що можна спіткнутися відчуті біль і що не ніс би скажімо квітку а квіткою залишилася хоч би була вона квіткою самоти зберігала через поріг колір обриси запах . не був поріг нічим окрім поліна ніщо не було в ньому скрите гілочки і листя втрачені раз назавжди не зможе ніколи вином землі упитися хіба що був символом дій мій замок мій з тонкими як папір стінами

на сей раз переступив з тобою межу усвідомлюючи що все заховане за поверхнею десь мусило причаєне тривати через цілий час відчинив двері і коли б ми мали у руках квіт яблуні не залишився б квітом а став би у наших руках яблуком або зерням . . . так і трапилося хотів уже відректися не знаю сієї сього зерня окреслилась твоя незформованість нестиглість нагадала оському допоміг скласти домашню вправу якоюсь кінозіркою позабавилася торочили обрус ніяковости те що скрито впливло дивне твое признание вперше знаєш мовила тоді випила келих вогню посеред квітчастого луту не пригадую відчуття пригадую терпкощі червону ромашку розчарування перед устами ношу хто тепер мене прийме згвалтовану цікавістю

шелестить солома слів солома волосся ясно мені кризь нього як у полудень воно тепер молодше на декілька літ на десяти ласк на одно скоштування яблука пізнання

не пожадав я піркоти дівчости був на десять літ зеленішим дівчинко зерня будь ще опізнаєш терпкощі розчарування червону ромашку побіля вуст хай буде так як є домашня вправа торочки з обруса ніяковости тримати стеблинки пальців найбільша відвага найповніше щастя викохати на пучечках бруньки ніжности . переступивши і сходами до дому вернулися солоні тягарі повні чаші розуміння все заіснувало до цього і се що ти жінка яка на квітчастому лузі заскоро зрозуміла кохання та не зрозуміла щастя а я той що переступив тисячу разів і мов не було тисячу першого не було великого повернення в країну чорного зерняти в епоху допізнання перетнув межу в напрямі до узви-

часного коли квітка залишається тільки квіткою хоч би вона була квіткою самоти і зберігла поріг колір обриси запах а реальне те що зверху те що зверху
 відвозить автобус жінку яку я кохаю і не посмів торкнутися коли вона перед хвилиною була невинною біжу сходами боже виповни благаю пустоту сподівання дай ніщо переступивши поріг

IV. ОСМИСЛЕННЯ ВЕЧОРА

Котре вибрати повертаючись на вулицю з-під знаку елегії з двох прямокутників рожевого і голубого такі чіткі окреслення такі інтенсивні барви два кольорові кадри серед чорнобілого фільму на вулиці
 чи відаєш що на їх терезах важиться настрої розуміння вечора або й самого себе
 одхилить уява рожеву штору побачиш жінку що чекає рідна вона до найменшого проміннячка усміху віра їй янгол-хоронитель не знає біля вуха злого язика сумніву запалює свічки сподівання окрилена може підлетіти до стелі до вікна до дверей не клич бо вмре від щастя не угледівши хто той стукіт не гукання
 рожеве світання на ліжковій благовістить постіль жага виїдає очі святкують руки недалекими обіймами вибігають навстріч поперед слів запам'ятай все отак у послідовності кімнату предмет за предметом не омини порtretу невідомої на стіні підсолоджена рожевим блиском у довгі її пальці ринуло життя се ж твої пальці тримається на них зелене яблуко світу як на іконі
 одхилили голубу фіранку хіба ся жінка чужа лінії окреслюючи силует стікає у велику сльозу хіба вона не рідна аж до мізинця бронзою суму прикована до підлоги не клич бо вмре від зневіри що було гукання що був стукіт сині відсвіти на постелі цілувалося безсоння з подушкою солоне море вишло з берегів підстрелені птахи рук чорним светром присипані дві білі могили не моляться до них твої долоні
 ті ж меблі та ж кімната навіть та невідома чомусь у синьому серпанку жест

руки для зречення довгі пальці як сироти
 вирости світові на поталу ніщо крім
 неба не втримається на них
 втікай від сих вікон вибору роздвоєння
 маеш чорнобіле вздовж тихої вулиці що
 з-під знаку елегії ущасливлуючи одно по-
 гашиш інше не виважиш розуміння вечора
 самого себе одбереш вулиці один колір
 вибереш вікно мов око у перспективі ва-
 гань напіткаю істину що тонша як волосок
 бо ж є одні двері до одної жінки відчиниш
 двері зіллється рожеве з голубим у сіробі-
 ле кивне на привітання подасть вечерю бу-
 денним будеш ситий обірви волосок вулиця
 довга і печальна і ніщо не заливається але
 й не переважає

V. АВТОПОРТРЕТ

V. 1

Автопортрет
 з крилом
 архангела

Одна пара закоханих
 довго блукала жарим полем
 вже було поночі
 коли вона здогадалася
 податися додому

нешасна дівчина
 вгледівши щасливу пару
 вирішила взагалі не повертатися
 з карого поля

*

рушив я назирці за нею
 спала вона на землі
 біля райських мурів
 спадала вранішня сльоза

під згуки срібної сурми
 відчинилася брама

архангел назад у піхви
 послав огненного меча

дівчина була така беззахисна
 що він прикрив її
 своїм крилом

V. 2

неможливо передати
зчудування дівчини
коли вона прокинулася

ранок був як ранок
але крило не було буденним

подекуди траплялись срібні
а то й золоті пір'їни

дівчина провела пальцем по крилі
срібні пір'ця видали ніжний
перезвук
як струни арфи

*

коли вона спала
я вибудував для неї терем
приносив їй потрави
коли вона спала

звикла до несподіванок
як до сходу сонця

вірила в чари крила

вже на другий день
грала вона солодко

що тремтіла моя душа
як дека скрипки

V. 3

довший час
я не показувався їй на очі

захований за віями
як за густим частоколом

всіх десять її пісеньок
я навчився не мавши слуху

коли вона тулила крило
до грудей
я хотів бути крилом

одного вечора
навіть зазирнув у шпарину
як вона роздягалася

врешті я відважився
вийти зі сховку

був день як день
та бачила мене дівчина

порухав я
задерев'янілою рукою
не завважила жесту

крихким голосом
я заспівав одної з її пісеньок
не почула співу

з розпуги вхопив її за руку
не відчула доторку

пройшла крізь мене
мов крізь ніщо

V. 4

он як
просичав її услід

глупої ночі
я повищипую всі
срібні і золоті пір'їни

стане крило жалюгідним
достеменно обскубанним
гусячим крилом

у кут пожбурю
завжди
тішився я

якої ти заспіваєш завтра

повен подолок жалю
понесла дівчина
до райських мурів

із звуком срібної сурми
відчинилася брама

не послав архангел у піхви
вогненного меча

помийнице
прогримів він
що зробила з моїм крилом

певно на ньому
блудила вночі з прибудами

я був відомщений

V. 5

Одна пара закоханих
довго блукала карим полем
вже було поночі
коли вона здогадалася
податися додому

ай вигукнула наречена
я спіткнулася
об якесь гусяче крило

ой вигукнув наречений
я спіткнувся об людину

облиш
прошепотіла наречена
краще втікаймо

бо що як вона
не ж и в а

VI. СТИХОТВОРИ ПРО НЕПЕВНІСТЬ

VI. 1

Хтось ішов попереду мене
сим шляхом

хтось на кам'яному порозі
залишив знак коліна

хтось за мною стояв
коли я гасив свічку

хтось подув мені із-за плеча
коли я зірвав кульбабу

*

зорі були добрі
і були зорі недобрі

коли я дивився на добрі зорі
було все гаразд

коли глянув на недобрі зорі
хтось поклав руку на серце

та біля моєї тіні
не було твоєї тіні

серце моє досі сиве

VI. 2

не бракує нашій землі
трьох китів

не бракує нашому небові
стовпів залізних

не бракує нашій впевненості
розпуття

чи в придорожній капличці
молитва до сумніву

є правдивою

*

перст витесаний із каменю
моє привидіння

моя дорога жорстока
як жінка

моя дорога зрадлива
як жінка

моя дорога каблучка
подарована жінкою

*

та все таки
навіть у цій пустелі

не є візією
стадо левів

б'ється воно щодня
об лід небокраю

чекає
коли з пролому овиду
потече червоне небо

як досягти певности
серед жорстокости

залишається собою
хоч шукає виходу

з однієї клітки в іншу

не мали часу
переслати нам спогади
перші християни

але проживає
найбуденніший день
дівчина

погонич левів

вміння пасти левів
досягається наївністю

вона звичайно не ти
вона має тіло і тінь

вона не виходила
поза обрій
як і поза себе

занадто тутейша

але де знайти
певнішу криївку
над її тіло

VI. 4

дівчина замкнула коло

вночі на зачарованому теремі
кохання

здійснилося звільнення
від зустрічі
на стежці сну

хотів би я бачити
чи стоїть
придорожня капличка

чи не сумують
на руїні мої янголи

чорний і білий

спало під лопухом
найчарівніше створіння

врівноважилася вага вагань
зникли безголосі постаті

мир зійшов на левів
сонце вперше допало зеніту

коли я вийшов з плоти
на босу траву

*

нікого попереду
нікого позаду
нікого обіч
ти могла бути
тільки в мені
коли б ти взагалі існувала
але знати я цього не знаю

нічого не бракує землі і небу
світ завершено

лише встиг я
про мовити

VII. СТИХОТВОРИ ПРО КРИХІТНИХ ЛЮДЕЙ

VII. 1

двое крихітних людей
на зеленому узгір'ї
за пекельним мостом
на хвильку
забули про сумнів

а коли оглянулись
позад себе

він своїм тягарем
розплескав найвищий пагорб
разом з квітами
і божими корівками

і пам'яттю
про багатьох
дорогих людей

а місто вивтікало
із жовтої смоли задухи

залишилися
кучер'яві пагорбки
що паслися вздовж залізниці

і тіні
що полошилися крику сирен
і білий дух поїздів
що витав
над двома крихтливими
крихтливими людьми

VII. 2

коли він упав
мізерний
на її долоню
і задивився на себе
у дзеркалі долоні
тоді побачив
що своєю нікчемністю
мав за пилінку
а те
що звалося в оці сльозою
за всесвіт

*

у герметичну чорну пивницю
пущено промінчик
і цього було достатньо
що невірник осліп

якось він натягнув його
як тятиву
і диво
пивниця оглушилася металевим
згуком

тоді торкнувся як дівчини
і видав промінь срібний зойк

від того дня
забуто про волю

адже вільний не зможе
бути музикою на промені

VII. 3

недолугий хворий хлопчик
як тільки визволиться
від маминої руки
перестає чути її голос
перестає чути навколишнє

примітивна уява водить
його по колу
вкладає в уста якесь диркотіння

він ходив би так цілий день
він ходив би так всеньке життя

та колись недолуга людинка
яка буде до смерти
хлопчиком і мотоциклом
залишається без матері

і що буде
як я втрачу тебе
промовив він
на узгір'ї

навіть сонцеві
не забувають
п'яточки його плям

місяцеві
вбивство вчинене братом
на братові

а білій зорі те
що згасла вона
мільйони літ до нас

а коханій
розлуки

VII. 4

повернення додому
означає зустріч
з порожнім дзеркалом

воно не вірить

в оточення
не підпускає до себе
замкнене
у рамцях самотности

повернення додому
ще означає зустріч
на всіх стінах
стелі підлозі

у снах
з її очима

*

цілий день носив
на ниточці
за собою
голубу кулю

боявся аби не пустити за вітром
або не проколоти
гострим враженням
чи не залишити за розмовою
у знайомих

та властиво він був
у цій голубій оболонці
і не відав
хто так міцно
тримає її
за нитку

Закінчення буде

Три сорочки

Михайло Нечитайло-Андрієнко

Запав присмерк, й у вікнах почало з'являтися світло. Спочатку внизу, у крамницях, потім там і там у вікнах вищих поверхів. Ще за кілька хвилин ліхтарі освітили всю вулицю, і вона відразу набрала нічного вигляду. У кіні, що було проти каварні, в якій я сидів на терасі, багатьма лямпочками освітився великий напис над входом. «Таємниці Парижу» — прочитав я, а внизу дещо меншими літерами: «Фільм за романом Еженя Сю».

Давно не доводилося застурічати це ім'я, зовсім забуте. А в середині минулого віку воно було широко відоме по всій Європі. Нетерпляче розгортали газету, в якій друкувався щоденно його безконечний роман. Читали захлинаючися, часто з сльозами в очах. Власне з того часу роман з продовженнями постійно тримається на сторінках журналів і газет. За ще не написані романи Еженя Сю одержував авансом великі суми. Писав їх легко і неуважно, з поспіхом, ледве мавши час, щоб бодай перечитати написане. Цим тільки й можна пояснити рядки, які траплялися в нього: «Вона подала йому руку, що була волога й холодна, як рука гадюки».

Таємниці Парижу. Вони дійсно існували в минулі віки і дійшли до нас у вигляді багатьох переказів, легенд, записів сучасників, як звіти про судові процеси над відьмами. Особливо середньовічний Париж мав силу таємниць. Не лише простий люд, а й аристократія і духівництво беззастрешно вірили у все надзвичайне, надприродне. Багато звітів про судові процеси над відьмами, що збереглися в різних містах, свідчать про те, як поважно брали представники вищої магістратури і духівництва неймовірні свідчення відьом і обвинувачення, які вони зводили самі на себе.

Мені трапилося прослухати ряд цікавих лекцій про середньовічних відьом (ім'я професора не збереглося в пам'яті). Досліджуючи звіти судових процесів, лектор дійшов висновку, що відьми обвинувачували самі себе зовсім не на те, щоб уникнути тортур; вони обвинувачували себе і в тих випадках, коли в цьому не було потреби, наче б самі бажаючи, щоб їх спалили. Усім старим релігіям притаманна ідея жертви. І як вища її форма — ідея самопожертви. Чаклуни намагалися самі себе принести в жертву. Кому? В ім'я чого? Це лишається таємницею. Як і багато іншого. Чаклуни поховали з собою таємниці, яких нам уже не відкрити.

Багато таємниць оточує орден Темплєрів (храмовиків) — воявничих ченців. Їх участь у хрестових походах надала

їх орденів великої ваги. Орден диспонував великими засобами, майже половина землі, на якій стояло місто, належала йому. Вважалося, що темплєри привезли зі Сходу таємниці, що містилися в Кабалі, таємне знання космічного «золотого числа», що містило в собі знання «числа, міри і ваги». Цим і пояснювали їх багатства.

Коли Філіпп Уродливий розпустив орден, конфіскував їх багатства і спалив головних його майстрів на площі Дофін, гурт темплєрів таємно прийшов уночі на місце страти, щоб зібрати попіл, що лишився від спалених. Тут, на місці страти, вони поклялися повалити королівську владу. Вони поклали початок таємних товариств, які у 18 віці перетворилися на масонські льожі. Потрібно було кілька століть, щоб здійснилося їхнє приречення. Такий переказ. Трудно сказати, скільки в ньому правди.

Збереглися свідoctва, за якими темплєрам пощастило приховати велику частину своїх скарбів у замку, який їм належав, у місті Жізор. З того часу аж до наших днів цим замком не перестають цікавитися.

Папа Климентій V, що сидів тоді в Авінйоні, невпевнено і нерішуче підтримував Філіппа Вродливого в його боротьбі з темплєрами, але ніколи не зважувався одверто закинути їм ересь. Усе це тепер важко зрозуміти. Велика література, присвячена темплєрам, повна суперечностей: одні обвинувачують їх у різних злочинах, інші говорять про їх великі заслуги перед країною. Можна сказати, що таємниця темплєрів не розкрита до нашого часу.

Таємницями була оточена робота альхіміків і тих учених, котрі, схилившись над таємничими формулами і знаками малопрístupних рукописів, намагалися за допомогою чорної магії відкрити таємниці світобудови.

Особливо дивно уявляється постать Ніколя Флямеля. Власник крамниці на вулиці Письменників (rue des Ecrivains) поблизу Шатле, де переписувалися і продавалися манускрипти, випадково купив унікальний манускрипт з питань альхімії. Досліди, пророблені ним, не дали наслідків: він не міг витлумачити багато знаків свого манускрипту. Лише кілька вчених кабалістів-євреїв, що жили в Іспанії, могли нібито це зробити. Ніколя Флямель причепив собі до плаща кілька мушель, на знак того, що він паломник, який дав обітницю відвідати святі місця, і подався пішки в Іспанію. Там він познайомився і потоваришував з ученим кабалістом і зацікавив його розповіддю про свій манускрипт. Разом вони, знову таки пішки, подалися до Парижу. Але вчений у дорозі захворів і, на велике горе Флямеля, помер в Орлеані.

Флямель повернувся до Парижу і продовжив свої дослідження. Невідомо, чи скористався він вказівками свого друга кабаліста, але вже тепер, не міняючи свого скромного способу життя і продовжуючи заробляти на прожиток переписуванням манускриптів, він почав давати місту великі гроші на

добродійні цілі. Ще за життя його утвердилася думка, що він знайшов pierre philosophale і перетворює метали на золото.

І сьогодні ще деякі дослідники припускають, що це цілком можливе. По смерті Флямеля його дім, а пізніше, коли дім уже не існував, місце, де він стояв, перепродувалося за великі гроші. Тут ведено розкопи з надією знайти якісь сліди таємниці, ним відкритої.

Є переказ куди пізнішого часу, що серед аристократії, не зважаючи на суперечки і жорстокі порахунки, існувала мовчазна згода: людина, змушена ховатися й утікати з міста, могла з кількома ключами в кишені перейти все місто, не виходячи на вулицю. Утікач міг пройти від Бастілії весь аристократичний квартал Марє і рухатися далі по вулиці Ріволі. Він переходив через кімнати багатьох домів, великі залі палаців, сходив у льохи, щоб підземним ходом перетнути вулицю, підносився знову сходами, довгими коридорами перетинав чийсь приватні будинки і виходив, нарешті, на теперішню площу Конкорд — тепер центр, а колись околицю міста. Далі починався ліс Єлісейських полів.

Цей переказ свідчить про існування в місті багатьох таємних підземних ходів і виходів з приватних будинків і палаців. З бігом часу таємниці втрачають свою містичну основу і створюються далі навколо інтриг і скандалів серед аристократії чи при королівському дворі. Таємниця оточує чорні меси 17 віку, при яких майбутня дружина Люї XIV мадам Монтеспан (одруження офіційно ніколи не було оголошене) лежала на вівтарі гола під час блюзнірських відправ. Так принаймні запевняє Гюїсманс — знавець у цій ділянці.

Таємниці створюються навколо боротьби за владу, за сфери впливу. У жахливій політичній в'язниці острова Іф, коло Марселю, кам'яні підвіконня і ґрати (є й камери без вікон) змережані видряпанними іменами й ініціалами в'язнів. Треба було багато років, щоб тупим цвяхом чи уламком скла видряпати ці кілька літер на твердому камені. Щоб не зникнути безслідно, щоб залишити по собі абияку згадку. Пригноблююче враження викликають ці літери. За ними криються довгі роки ув'язнення, жорстока несправедливість, моторошні таємниці. Найзначніша з них, таємниця французької історії, — постать Залізної Маски. Його високе походження — єдине, що про нього знають. У в'язниці острова Іф йому була відведена найпросторіша і найясніша камера. Усе, що про нього написано, не виходить за межі припущень.

Оглядаючи в'язницю острова Іф, годі не згадати графа Монте-Крісто і його фантастичну втечу з цієї в'язниці. Олександрові Дюма вдалося висунути постать Монте-Крісто в число реально існуючих людей. У творах Жерара де Нерваля знаходимо переказ, записаний ним під назвою «Зелений чорт».

У давні часи недалеко від теперішньої площі Обсерваторії стояв Château Vert — Зелений замок. Він був далеко за

містом і, залишений господарями, стояв пустою. Дивний шум доносився з замка (ніби стук і дзвін посуду) і лякав селян, що йшли з сусідніх сіл до міста. Міська сторожа оточила замок: усі чули дивний дзвін посуду, що лунав з льоху, але ніхто не зважувався до льоху увійти. Зголосився, нарешті, один сержант міської сторожі. Він готувався до одруження з кравчиною, і йому потрібні були гроші. За відвагу він зажадав винагороди — суму, потрібну йому на весілля.

— Я не вірю ні в Бога, ні в чорта, — сказав сержант і пішов до льоху.

Скоро він повернувся і розказав, що великий льох наповнений пляшками, які, творячи дивовижні форми, танцюють у повітрі і, дотикаючись одна до одної, дзвенять. На підтвердження сказаного сержант показав взятую з льоху пляшку вина.

Нагороду він одержав і одружився з своєю кравчиною. На весіллі відкоркували і пляшку вина з зачарованого льоху. По належному часі у кравчині народився син, але дитина була зелена, і в неї був невеликий відросток на подобу хвоста, який з роками видовжувався. З жахом усі відкинулися від цієї родини. Але коли зеленому і хвостатому хлопчикові минуло тринадцять років, він зник без сліду. Сержант був покараний чи то за зухвальство протиставитися нечистій силі, чи за невіру в Бога.

Мораль легенди явно свідчить про її середньовічне походження. Як поведелися б у наш час, якби раптом помітили подібне явище: дивний шум із льоху будь-якого дому? Наш час не любить усього, що не зрозуміле і чого наука не може нам пояснити. Якби шум припинився, про це забули б наступного дня. Можливо, якась газета і приділила б цій події, як «дивовижі», п'ять рядків. А вже про якісь легенди не було б і мови.

За нашого таки часу, у п'ятдесятих роках, появилася в газеті нотатка, ніби в Бульоні, передмісті Парижу, в одному домі час від часу чути було шум, який ішов не знати звідки, ніби глухі, важкі удари. Шум турбував мешканців. Оглянули весь дім від верху до низу, але удари то припинялися, то з'являлися знову. Кілька пожежників, викликаних на допомогу, чергували в домі вдень і вночі протягом якогось часу. До них приєдналося й кілька журналістів. Нарешті було помічено, що важкі глухі удари починали лунати, коли у дім входила дівчина п'ятнадцяти-шістнадцяти років, що жила там з батьками. Спостереження кількаразово перевірили. Сумніву не було: поява дівчини викликала в домі глухі удари, які йшли не знати було звідки. І дома, і в школі дівчину почали називати *sorcière* — відьмою. Родина опинилася в незручному становищі, і залишатися в домі їй не було можливості. Довелося якнайшвидше покинути дім. Незрозумілі глухі удари припинилися.

Децо раніше трапився інший подібний випадок в одному провінційному місті. Поява дівчини, що жила з батьками, викликала в кімнаті переміщення предметів: одіж відокремлювалася від вішаків і, заки впасти на підлогу, пересувалася в повітрі, посуд падав з полиць і розбивався.

Багато людей були свідками цих дивних явищ. Газети приділили їм яких лише кілька рядків. Ці дивні явища нікого не зацікавили. Як довго ці *sorgières* нашого часу мали ці чудесні прикмети (попри їх волю), як самі до них ставилися, яка їх дальша доля, — ніхто не знає.

Ніхто не хоче цим зацікавитися і заризикувати бути обвинуваченим у невігластві й забобонності. Алексіс Каррель, автор відомої книжки «L'homme set inconnu», в іншій своїй книжці про чудесні вилікування, що трапляються подеколи в гроті Люрду, писав, що він почав цікавитися вилікуваннями в Люрді ще в перші роки нашого століття, коли був студентом-медиком. Свої дослідження й спостереження, оповідає він, йому доводилося вести, шильно приховуючи їх від своїх співучнів і професорів, бо він боявся не лише того, що його засміють, але й можуть виеліминувати з свого середовища. Уже багато пізніше, продовжує Каррель, були створені і постійно перебувають у Люрді дві комісії — одна французька, інша міжнародна. Вони спостерігають і вивчають поодинокі випадки вилікування та намагаються витягнути з цього корисні для науки висновки. Газети повідомляють іноді про випадки вилікування, але якось ніби неохоче, усього лише кількома рядками. Зате цілі сторінки присвячують судовим процесам, що стосуються кримінальних злочинів. Бо газети відбивають смаки широких кіл читачів і читачок і намагаються подавати матеріали, які можуть їх зацікавити. Тому у великій і серйозній газеті можна часто бачити фотографії такого, наприклад, роду: кінематографічна знаменитість-акторка (до речі сказавши, зовсім позбавлена артистичного хисту). Газета називає її не інакше, як *potte star nationale*. Вона зфотографована гола на веранді. Кілька рядків під світлиною звертають нашу увагу на те, що волосся акторки не падає на плечі, а зачесане наперед, що свідчить про те, що *potte star nationale* має намір підставити сонцеві все тіло. Або повідомляють, що дуже модна (але дуже недолуга) романістка знайшла, нарешті, і купила черевички, що пасують до її ніжок. Наводиться й світлина ніжки, обутої в черевичок. Ми далеко відійшли від тих часів, коли навколо Жанни д'Арк творилися легенди.

Людам нашої часу таємниці ні до чого. Як і трапляється щось таємниче, повз нього проходять, не помічаючи. Для нас лишилися тільки секретні справи, і коли такий секрет розкривається, виявляється, що в основі його шпигунство чи грошові інтереси і вигоди. Не більше.

Такі думки і так само уривчасто й безладно, як вони тут занотовані, роїлися мені в голові, коли перед очима яскра-

во горіла велика афіша: «Таємниці Парижу». При вході до кіна уже юрмилася черга охочих побачити й довідатися про таємниці свого міста. Але це були вже люди, позбавлені уяви і тому неспроможні ані помічати таємниці, ані творити їх.

*

Трапилося мені звернути увагу на невеликий квадрат у газеті, поділений двома лініями прямовисно й поземню на невеликі квадратики. Усього дев'ять, і в кожному квадратикі однозначне число. Над квадратом, дещо більшим шрифтом, напис: «Ви можете виграти один мільйон». Унизу, вже дрібнішим шрифтом, пояснення, що для цього треба зробити. Треба розв'язати задачу. Не пам'ятаю, в чому її зміст. Здається, треба було скласти однозначні числа по вертикалі чи по горизонталі, але так, щоб на чотирьох кутах числа, одержані від складання, були однакові. Щось подібне.

Школяр, який засвоїв лише правила додавання, міг легко це зробити. Виглядало це якось уже надмір дурнувато. Можливо, саме це мене й зацікавило. Далі повідомлялося, що охочий взяти участь у «конкурсі» (у об'яві ця витівка називалася конкурсом) повинен, подавши своє ім'я й адресу, відіслати витинок оголошення на додану адресу.

Було ясне, що організатори «конкурсу», розраховуючи на людей, до всього цікавих чи наївних, хочуть мати з них якусь користь. Але яку?

Я розставив по кутах потрібні числа і відіслав витинок за призначенням. Невдовзі прийшла відповідь: «Ми поздоровляємо Вас, — писали організатори конкурсу, — Ви правильно розв'язали задачу, і у Вас є тепер усі дані на те, щоб виграти один мільйон. Лишаються деякі формальності. Кожен учасник конкурсу повинен мати посвідку про купівлю однієї, двох чи трьох сорочок, які будуть вислані, на вимогу, накладною платнею».

Був прикладений аркушик з світлинами трьох сорочок і з зазначенням їх ціни та високої якості. Повідомлялося, дещо завуальовано, що той, хто купить усі три сорочки, має більше даних на виграш.

Невдовзі я одержав ще два-три листи: мене попереджали, щоб я поспішив з купівлею сорочок, бо день конкурсу наближається. А потім прийшла брошурка на кілька сторінок. У ній говорилося, що конкурс відбувся, що щасливий, кому випав виграш, одержав чека на один мільйон. Ні його імені, ні адреси не було подано, не було і його фотографії. Тому що, звичайно ж, усі розв'язали задачу, а багато хто, треба припускати, купив і всі три сорочки, за якою ознакою об'явився виграш — цього в статтейці не пояснювано. Говорилося, що учасники конкурсу були запрошені організаторами його на обід (де і коли?). Була і знятка кількох осіб за столиком. «Присутні на цьому обіді назавжди зберезують

пам'ять про цей незабутній вечір», — такими словами кінчалася статтейка. Було повідомлено, що готується новий конкурс.

Дивовижним здавалося, що подібне щось може існувати. Невже ініціатори таким способом могли згуртувати хоч невелике коло клієнтів?

Усі ці дрібниці давно забулися, коли трапилось мені проходити вулицею в центральній дільниці міста, поблизу Великих бульварів. Випадково мій погляд зупинився на одній з тих синіх табличок, які на рогах домів білими буквами означають назви вулиць. І я згадав: це ж та вулиця, де міститься підприємство, що влаштовує «конкурси». Пам'ятав я й число дому: бож свого часу одержав кілька листів від цього підприємства. Лишалось пройти коротку віддаль — і я відразу знайшов те, що шукав, не треба було дивитися й на число дому. У вітрині невеличкої крамниці, на колісах червоній, а тепер вилинялій матерії, лежали три сорочки. Звичайно вітрини крамниць, де продається білизна, гарно уряджені: сорочки, краватки, плетені камізельки, рукавиці — все розкладене з великою увагою і розрахунком, щоб притягнути увагу перехожого. Нічого подібного в цій вітрині не було: три сорочки — і все. Без краваток. Я зауважив, що й сорочки, і злиняла матерія, на якій вони лежали, вкриті тонким шаром пилу, що вже було зовсім непростенне для кожної порядної крамниці. Я заглянув усередину, але й там краму не було, стояла лише при стіні шафа з багатьма невеликими закритими скриньками.

Я постояв чомусь хвилину перед вітриною і пішов геть. Але раптом зупинився і почав оглядатися на всі боки, наче б опинився у незнайомому місці і збився з дороги. Раптом пригадалось мені, що я перебуваю на тому самому місці, де колись, у минулі віки, стояв Cour des Miracles, як його звали, — Двір чудес.

Це була велика площа, розташована при стіні фортеці, спорудженої за Карла V у 14 віці. Лінія укріплень проходила уздовж Великих бульварів, тепер центральної артерії міста. Вхід на цю площу пролягав через лабіринт вузьких, звивистих і брудних вуличок, які відокремлювали площу і наче б ховали її від міста. Тільки три вузькі вулички виводили на площу. Їх сліди можна бачити й тепер. На самій площі, по боках, тулячися до стіни фортеці, купчилися жалюгідні, вбогі будівлі, у яких, у бруді й убозстві, тулилася злочинна наволоч тодішнього Парижу. Удень ця банда крапа або канючила милостинню на вулицях міста. Ті, що удавали себе вояками, нібито скаліченими на війні; хворі, вкриті штучними виразками; жінки в лахмітті, у супроводі дітей (часто крадених). Удень Двір чудес був безлюдний, а вночі тут панувало пожвавлення: перед домами на вогнищах готували їжу, починався бенкет. Весь денний здобуток пропивали, усі хворі, каліки, сліпці виявлялися здоровими. Вік-

тор Гюґо в «Соборі Паризької Богоматері» описує таверну, що містилася в Дворі чудес. Вуличні дівки, школярі з Латинського кварталу, ті, що збилися з пуття, волоцюги в лахмітті, діти, собаки, освітлені вогнем каміна, творили навколо столів, залитих вином, зловісного вигляду гурти. Раз-у-раз вибухали криваві бійки. Жоден сержант міської сторожі, каже Віктор Гюґо, ніколи, навіть удень, не зважувався вийти на площу Двору чудес.

Перша згадка про двір чудес припадає на 13 вік, а знищений він був щойно в середині 17 віку. За одними відомостями, тодішній начальник поліції дозволив усім залишити свої житла, додавши, що з усіх, що відходитимуть, повісять тільки шістьох останніх. Двір блискавично покинули всі його мешканці. Але за іншими відомостями, менш анекдотичними і більш правдоподібними, подія відбулася не так мирно і просто.

Нам здається немисленним, щоб протягом кількох віків місто Париж могло витримувати на своїй території таке велике скупчення злочинної наволочі. Пояснюють це жорстокістю звичаїв, невіглаством, браком справжньої законности. Але в ті часи місто не диспонувало засобами і не могло утримувати сильної міської сторожі. Воно боронилося, як могло. Коли хтось удень ловився на краді, його прив'язували до ганебного стовпа і шмагали нагаєм; коли ж він ловився на нічному грабежі і вбивстві, тоді не утруднювали себе довгими судовими процедурами, а вішали злочинця на площі Грев, де шибениця стояла завжди напоготові, бо, видимо, завжди була потрібна. Такий був уклад життя, дуже недосконалий, звичайно.

Та коли нас дивує такий порядок речей, то й мешканці Двору чудес були б приголомшені нашими порядками, якби могли їх побачити. З приємністю дізналися б вони, що їх організація, що посідала невеличкий шматок міської землі, розрослася і зміцніла. Поруч із тим, як зводилися нові будинки, прокладалося в них електричне освітлення, і газ, і центральне опалення, а технічні удосконалення міняли весь уклад життя, їх нащадки крокували в ногу з своїм часом. Тепер вони користуються всіма технічними винаходами, удосконалили методи праці, розгорнули справи до великих маштабів. Це не жалюгідний гурт наволочі, що живе в убозстві, а сильна організація, що розпросторилася по всіх країнах, до того сильна, що особливо в Сполучених Штатах вона становить ніби державу в державі. І це — не зважаючи на сильну поліцію, яка володіє такими засобами, про які в минулі віки годі було й мріяти.

Приємно були б здивовані мешканці Двору чудес і з тієї поблажливості, з якою держава ставиться до видатних представників мафії. Ну, як ти заарештуєш персону, яка посідає цілий поверх великого дому у кращій дільниці міста; у якої два мастки: один під Парижем, другий на Корсіці, і

дві яхти: одна в Марселі, друга в Ніцці; персону, про яку консьержка говорить: «C'est un monsieur très bien». Так, він дійсно продавав і транспортував до Нью-Йорку зовсім легально автомобілі, а як під дном автомобіля були знайдені пакунки з героїном, — це його не обходить. Може, щось про те знає його уповноважений, що супроводив автомобілі. Але ні, уповноважений теж нічого не знає і не розуміє, яким чином автомобіль став хованкою для героїну. Таку шановану персону звичайно звільняють під заклад, дуже велику суму, яку ця персона охоче складає.

Але якби мешканці Двору чудес були приємно здивовані такими порядками за нашої доби, то й майбутні покоління будуть дивуватися, як держави нашого часу могли толерувати таке поширення й організацію злочинності. На нас вони дивитимуться поблажливо, з почуттям своєї вищости, як ми дивимося на минулі часи. Але й вони будуть умисне приплющувати очі чи просто не помічати неладу і безглуздя їх власного, уже зовсім відмінного від нашого укладу життя.

Отож, я на тому самому місці, де був Двір чудес. Давно не доводилося мені проходити через цей квартал, і я вирішив погуляти, щоб відкрити якінебудь сліди цього, колись такого примітивного місця. Але і стіна фортеці, і жалюгідні будівлі, що до неї прилягали, були знесені невдовзі по тому, як розігнано мешканців Двору чудес. Легко простежити лінію укріпленої стіни: вона проходила уздовж бульварів, стояла на підвищенні. Щоб вийти на бульвари, треба зійти вниз невеликими кам'яними східцями. Поступово дільниці забудовувалися, але ледве чи можна було розчерком пера знищити віками вироблену репутацію цього місця. Сумнівної слави заклади почали знову появлятися.

У 18 віці тут було тірот — кишло грачів. Серед дівчат, що відвідували цей заклад для підбадьорення грачів, була та, що стала потім відома під ім'ям Мадам Дюбаррі як фаворитка Люї XV. Але і в наш час до цієї дільниці прилягає кілька невеликих вузеньких вуличок. Тут і вдень і пізно ввечері сидять у *bistrot* чи проходжуються коло сумнівних готелів дівиці, які завжди, ще довог перед тим, як їх почали носити всі, вдягалися в короткі спіднички. Але тепер ніхто не може закинути їм, що це *suprême et provocant*. Вони тепер одягнені, як усі, *à la mode*.

Я вийшов на невелику, стиснену старими кількاظверховими домами площу, що цілком зберегла з старих часів своє обличчя. Прикметна особливість цієї площі — кілька величезних старих дерев, яких у Парижі не побачиш. З різних причин дерева тут не доживають до похилого віку. Думаю, що не помилюся, коли скажу, що ці дерева були найстарші в місті.

Я зайшов до одного пасажу: високої, дуже довгої, кристої скляним дахом галерії, що була новиною в кінці 18 віку. Ця галерія займає понад половину площі, на місці якої ко-

лись був Двір чудес. Десь тут, зовсім близько, мала стояти таверна, описана Віктором Гюго.

Невеликі крамниці по боках, над ними — низенькі житла їх власників. Старі крамниці, старі вітрини, яких в іншому місці годі побачити. Звертає на себе увагу вітрина з манекеном напівлежачої голої жіночої постаті; її руки трохи піднесені, пальці розчепірені з усією грацією, на яку спроможний манекен. Перед манекеном лежить сітка, ніби та, що ловити метеликів, поблизу повзе велика ящірка, є тут і краб і жаба, яка ніби збоку дивиться на все, що діється у вітрині. Праворуч на синьому тлі повішене рятівне коло і майстерно склеєна з паперу зелена риба. Лежить у вітрині і акуратно колами виложена корабельна линва, товста, яскраво жовта. Один кінець линви випростаний і піднесений угору, він творить у повітрі зігзагоподібну лінію і зникає десь угорі. Усе розкладене дуже доцільно і мимоволі притягає до себе увагу. Чим торгує ця крамниця — не зрозуміти.

У другій вітрині виставлена металічна потвора з великою головою і опасистим черевом. Однією рукою, покладеною на черево, вона тримає дуже велику, не баченої форми кишенькову електричну лампу; друга рука піднесена з якимось складної системи і незвичайної форми телефонним слухальцем. Голова потвори, і без того велика, увінчана ще для чогось скляною кулею. Потвора добре сконструйована, цілком механізована і цілком пристосована жити в нашу добу. Поруч неї лежать якісь металічні вироби незрозумілого призначення.

Є вітрина, в якій виставлені й вішаки для одягу, дерев'яні й металічні. Я не знав, що може бути така різноманітність систем і форм вішаків. І все це вигадане лише на те, щоб повісити пальто чи піджак.

Є вітрина, в якій виставлені манекени, очевидно, з пап'є-маше, для крамниць готового одягу. Пофарбовані жовтою окрою, голі постаті стоять і чекають, коли їх куплять і одягнуть. Очі блакитні, волосся зовсім світле, кольору соломи. Спереду манекени дітей, за ними — підлітків, хлоп'ячі й дівчачі, дві чоловічі постаті, а в глибині, на підвищенні, манекен жінки, чомусь у пишній білій перуці.

Я стояв перед вітриною і чомусь уважно її розглядав. Була неділя, крамниці позамикані, і довга галерія була зовсім безлюдна. Я стояв сам перед цим моторошним товариством. Про таверну Двору чудес я чомусь не думав. Мені почало здаватися, що товариство ставиться до мене неприхильно, навіть вороже. Ще секунда — і хлопчина (він уже всміхається) нахабно зарекоче мені в обличчя, підлітки почнуть показувати на мене пальцями, мужчина насвариться кулаком, а жінка в білій перуці насупиться і несхвально похитає головою. Що уважніше розглядав я вітрину, то ворожіше було наставлення до мене манекенів. Я чекав, що якимось робом

це мусить виявитися. Але це були манекени: вони стояли нерухомо. Я постояв перед вітриною ще якусь хвилину і вийшов з пасажу.

Під час прогулянки я був заклопотаний шуканням слідів минулого, і вбога крамниця з трьома сорочками не турбувала мене, та й не було тут над чим замислюватися. Чи мало в цьому місті дивини куди не кинь оком. Але непомітно, попри моє бажання і незалежно від мене, росло, міцніло в мені і набрало остаточної форми переконання, що в цій дурній історії з конкурсом і крамницею з трьома сорочками криється щось викривлене, неправильне, ошуканське, злочинне.

Тверезо міркуючи, це була скромненька крамниця, власник якої, щоб похвалити кволу комерцію, вигадав дурнувату комбінацію з «конкурсом». Він думав, що має справу з обмеженими людьми, яким був і сам, і зможе їх спокусити описом урочистого обіду, який нібито відбувся після конкурсу. Вигляд крамниці свідчив, що ця витівка не пішла йому на добре.

Яке значення може мати те, що крамниця стоїть на тому місці, де був колись Двір чудес, і сорочки у вітрині вкриті пилом, і який стосунок до цього всього можуть мати вже зовсім безневинні манекени? Усе це ніяк між собою не пов'язане і позбавлене будь-якого глузду.

Тверезо міркуючи, це так. Але я не міркував тверезо. На це в мене не було даних. Моя впевненість, що за крамницею з трьома сорочками криються якісь темні таємниці, яких я ще не відгадав, складалася сама собою з різнорідних елементів, що не мали до справи безпосереднього стосунку. З малоімовірною я обрав те, що уявляється найменш імовірним, і взяв його за певне.

*

Статтейка, яку мені дещо пізніше трапилося прочитати в газеті, мене зовсім не здивувала. У ній досить докладно повідомлялося, що нью-йоркській поліції пощастило викрити винятково велику організацію гандлярів наркотиками. На нью-йоркській вулиці поліція зупинила авто й арештувала дві особи, що їхали в ньому. У авті знайдено велику кількість пакунків з героїном. Ніколи, говорилося в статтейці, поліції ще не траплялося захопити таку велику кількість героїну. Була викрита вся організація. Один з заарештованих в автомобілі виявився амбасадором однієї південноамериканської республіки в Брюсселі; а другий, його права рука, — власником крамниці на білизну в Парижі. Була подана й адреса крамниці, добре мені відома. Ця крамниця й була центром діяльності всієї організації і служила пересильним пунктом між Сходом і Марселем, з одного боку, і Брюсселем та Нью-Йорком — з другого.

Історія з трьома сорочками тривала для мене вже кілька років, і тепер я думаю, що вона остаточно скінчилася:

організація викрита, головні керівники заарештовані. Я міркував тверезо, ґрунтуючися на точних даних. Але саме тепер, міркуючи тверезо, я й помилився. Очевидно, такі міркування й висновки застаріли і для нашого часу вже непридатні. Історія з трьома сорочками не скінчилася.

За якийсь час, знову таки в газеті, я звернув увагу на маленький рисунок, на якому були зображені знаки Зодіака. Я думав, що це гороскоп, як трапляється в деяких газетах, але над рисунком великим буквами стояло: «Ви можете виграти один мільйон». Нижче зазначалося, що для цього треба написати назву кожного знака. Щоб улегшити це завдання під кожним знаком стояла початкова буква його назви.

Витинок з газети, з зазначенням імені й адреси зацікавленого взяти участь у «конкурсі», належить надіслати на адресу... Але... адреса була та сама, мені добре відома. Те ж число дому, та ж вулиця, на тому самому місці, де був колись Двір чудес.

Секрети творчости Василя Стефаника

Дмитро Корбутяк

Василь Стефаник почав писати ще як учень Коломийської гімназії, але ховався з своїми спробами, бо, як він визнав пізніше в своїй автобіографії: «величезний талант Мартовича просто паралізував мене, і я ніколи не признавався, що я також письменник».

Лесь Мартович, шкільний товариш і одноліток Стефаника, дозрів літературно раніше і вже в гімназії писав вдалі сатиричні оповідання. Пізніше він, Стефаник і Марко Черемшина творили славу трійцю покутських селянських письменників. У гімназії Мартович і Стефаник мали своєрідну літературну спілку, яка полягала в тому, що Стефаник розповідав різні сцени з селянського життя або складав плян оповідання, а Мартович надавав матеріялові літературної форми. Звичайно, така спілка не давала Стефаникові змоги виявити свою творчу індивідуальність, але він все ж багато скористав з цієї співпраці. Мартович, як каже Юрій Гаморак, був першим шліфувальником Стефаникового таланту.¹ Йому, мабуть, завдячуємо, що Стефаник — людина з природи дуже ніжна і чутлива — став не ліричним поетом, а новелістом. Згадуючи пізніше цю спілку в одному листі, Стефаник писав: «В рукописах наших є не одна річ добра, та тяжко зійтись разом і жити, аби з двох зробитись одним. Інакше не можна, і ждемо, поки не надійде слухний час».²

Коли в 1892 році Стефаник записався на медичний факультет Краківського університету, його більше цікавила громадська і політична робота, ніж література. Як усі передові студенти того часу, він став членом Української Радикальної Партії, яку в 1890 році заснували Франко і Павлик, і кинувся у вир політичної діяльності. Ця партія була йому дуже близька, бо захищала соціальні інтереси українського селянства, з якого вийшов сам Стефаник, і мобілізувала його на боротьбу за політичні права. З Кракова Стефаник часто виїжджав до Львова на конференції УРП і на села закладати читальні, провадити передвиборчу кампанію за кандидатів своєї партії, освідомляти народ.

¹ *Василь Стефаник*, Твори. Регенсбург, 1948. Передмова, стор. XIX.

² Лист до Вацлава Морачевського від 17 лютого 1896. Передмова Юрія Гаморака до згаданих вище творів, стор. XVIII.

Поштовхом для розгорнення літературного таланту Стефаніка було його знайомство з польським біологом д-ром Вацлавом Морачевським, великим приятелем українців, і його дружиною — українкою Софією Окуневською, яка була першою лікаркою в Австрії. Їх знайомство перетворилося швидко на щире дружбу, яка тривала все життя. У Кракові обидва друзі зустрічалися майже щодня, а коли Морачевський виїхав до Цюриху, вони часто обмінювалися листами. Морачевський, який був висококультурною людиною, знавцем мистецтва і літературним критиком, знайомив молодого Стефаніка з літературними і мистецькими течіями Західної Європи, давав поради, що читати, стимулював його творчість. Він, як каже у своїх спогадах Василь Костащук, «перший відчув силу таланту свого приятеля, вмів його зрушити, відчинити перед ним двері і показати мету».³ Морачевський також познайомив Стефаніка з чільними польськими письменниками і мистцями: Станіславом Пшибишевським, Станіславом Виспянським, Владиславом Орканом та іншими, які належали до модерністичного літературно-мистецького напрямку «Молода Польща». А коли вийшли перші новелі Стефаніка, Морачевський переклав їх на польську мову і помістив у журналі «Жице», що його редагував Пшибишевський, а також написав дуже прихильну рецензію на них. І тому в одному споміні Стефанік писав, що знайомство з Морачевським було чи не найважливішою подією його молодости.⁴ А в автобіографічному нарисі «Серце», написаному на схилі життя, Стефанік назвав Морачевського своєю «дорогою у світ».

Але Стефанік не зразу вийшов на літературну арену. Він багато читав, прислухався до жвавих літературних дебатів, які тоді провадилися між польськими письменниками, і шукав свого літературного шляху. В одному листі до Морачевського у 1896 році Стефанік писав, що він постановив нарешті «вийти з ліса різних напрямків літературних, котрі тепер мене на роздорозжжю напали і кожний тягне на свій бік».⁵

Найбільше притягав Стефаніка імпресіонізм, який був тоді модний у Західній Європі і Польщі. Письменників цього напрямку характеризували нахил до трагічного, психологічні студії, чистий суб'єктивізм і формалізм. Деякі з них проповідували чисте, безтенденційне мистецтво, цілком відірване від життя. Під впливом модерністів Стефанік почав писати модну тоді поезію в прозі, в якій було багато наду-

³ Василь Костащук, Володар дум селянських. Ужгород, 1968, стор. 43.

⁴ «Про ясне минуле». Альманах українського студентського життя в Кракові. Краків, 1931, стор. 21 (Костащук, стор. 42).

⁵ Твори Стефаніка в трьох томах. АН УРСР, Київ 1949—54. Том III, стор. 58 (Костащук, стор. 63).

маности і штучности. На щастя, львівські українські газети не хотіли друкувати цих поетичних нарисів, бо не бачили в них служіння народові. Стефаник знищив ці твори (з них збереглись лише кілька) і почав писати про реальних людей і реальне життя. А проте деякі атрибути модернізму знаходимо у Стефаника і пізніше, зокрема в його блискучих автобіографічних нарисах «Мое слово» і «Дорога», присвячених жінці, яку він безнадійно любив. Фактично Стефаник поєднав кращі риси імпресіонізму (психологізм, драматизм, естетизм) з реалізмом, і тому Франко слушно назвав його реалістичним імпресіоністом.

Поворотові Стефаника до реалізму сприяли його селянське походження, тісний зв'язок з рідним Покуттям, який не переривався під час студій, і важке становище українського селянства, яке переживало тоді процес пролетаризації. Через Краків проїжджали тоді тисячі селян, які емігрували до Америки і Канади шукати кращої долі. Вигляд цих знедолених людей викликав смуток у чутливому серці письменника і бажання показати їх життя світові. Глибоко сколихнули письменником баденівські вибори в 1897 році, під час яких поллялася кров українських селян тільки тому, що вони хотіли мати своїх представників-оборонців у віденському парламенті. «Жива дійсність, — як пише дослідник Стефаника Василь Лесин, — грала на струнах його чутливої душі і ламала мертві рамки запозиченої від модерністів форми».⁶ На це мали вплив також твори Івана Франка, якого Стефаник високо цинив і любив.

У 1898 році Стефаник вислав кілька своїх новель, написаних уже новою манерою, до селянської газети «Праця» в Чернівцях, яку редагував Вячеслав Будзиновський. Але він ще не був певний себе. На це вказує факт, що він не підписав їх повним прізвищем, а тільки буквою С. Новелі справили на редакцію «Праці» величезне враження. Співредактор газети Осип Маковей, читаючи вголос одну новелу своїм колегам, був так зворушений, що не міг дочитати до кінця. Від читачів посипалися до редакції запитання, хто заховався під буквою С.? Таємницю швидко виявлено, і Стефаник повернувся до себе увагу. У 1899 році професор Степан Смаль-Стоцький видав у Чернівцях першу збірку новель Стефаника «Синя книжечка» і в передмові до неї назвав ці новелі перлинами. Заохочений успіхом, Стефаник продовжував писати. У 1900 році вийшла збірка «Камінний хрест», а наступного року збірка «Дорога», яка була найвищим досягненням довоєнної творчості Стефаника.

За короткий час Стефаник здобув славу визначного письменника. Літературні критики і письменники привітали його як нову зірку в українській літературі. Ольга Кобилянська, прочитавши перші новелі Стефаника, написала йому:

⁶ «Василь Стефаник у критиці та спогадах». Видавництво «Дніпро», Київ, 1970, стор. 263.

«Мабуть, самі не знаєте, як гарно пишете. В Ваших письмах є щось, що мене дуже зворушує...»⁷ А Іван Франко писав у 1901 році в статті «З останніх десятиліть ХІХ віку»: «Василь Стефаник може найбільший артист, який появився в нас від часу Шевченка». А трохи далі в тій статті пише ще сильніше: «Се правдивий талант із Божої ласки, яким уже нині можемо повеличатись перед світом».⁸

На твори Стефаника звернули увагу також чужі літературознавці, і незабаром появились переклади його новель на польську, чеську, німецьку, російську, болгарську та інші мови. Про Стефаника заговорили чужоземні критики. Максим Горький, рекомендуючи одному молодому російському письменникові прочитати Стефаника, зазначив: «Ви побачите, як коротко, сильно і страшно пише ця людина».⁹ Стефаник вийшов на міжнародну арену.

У чому ж секрет успіхів Стефаника? Справа не тільки в тому, що він став реалістом. Реалістами були також старші українські письменники: Нечуй-Левицький, Мирний та інші. Але тоді як вони давали широкі полотнища народного життя, забарвлені різними тенденціями, Стефаник зосередив свою увагу на внутрішньому житті своїх героїв — покутських селян. Йдучи за прикладом імпресіоністів, він обрав собі за жанр психологічну новелю. «Стефаник прийшов до висновку, — пише Василь Косташук, — що твори, в яких дається перевага показові зовнішніх явищ, не ворують думки читача, не змушують її працювати, тому й глибокого впливу на читача мати не можуть. Читачеві треба показати психічний стан героя в різних обставинах — в горі, розпачі, тузі. Лише при такій умові можна зрозуміти вчинки людини».¹⁰

І він блискуче показав внутрішнє життя своїх героїв. Його метода полягає в тому, що сам автор не описує душевних переживань своїх героїв. Це роблять самі персонажі своїми вчинками або висловлюють у монологіях чи діалогах, а автор нібито стоїть збоку. Я кажу «нібито», бо фактично письменник обирає тему і вирішує, як мають діяти і говорити його герої, і таким чином залишає на своїх героях печать свого духа і серця. Але читач бачить цих людей через призму не автора, а змальованих ним героїв.

У Стефаника фабули часто немає, а якщо й є, то немає в ній поступового розгортання подій. Автор часто вводить нас у душу своїх героїв у хвилину, коли драма чи трагедія вже завершена або є в повному розгарі. Він вибирає із життя свого героя один драматичний момент, який розкриває перед читачем усе життя, увесь душевний світ людини.

⁷ Ольга Кобилянська, Твори в п'ятьох томах. В-во «Дніпро», Київ, 1962—63. Том V, стор. 350 (Косташук, стор. 74).

⁸ «Літературно-Науковий Вісник», 1901, т. 15, кн. 9, стор. 126—130.

⁹ «Василь Стефаник у критиці та спогадах», стор. 134.

¹⁰ «Володар дум селянських», стор. 65.

Франко у блискучій аналізі творів Стефаніка зараховує його до майстрів слова, які «засідають у душі своїх героїв і нею, мов магічною лямпою, освічують все оточення».¹¹

Жанрові психологічної новелі досконало відповідали стиль і мова Стефаніка і його погляди на мистецтво. Його стиль відзначається короткими, простими реченнями, лаконічністю, ощадністю слова, мистецьким тактом і мірою. У нього кожне слово на своєму місці і немає нічого зайвого чи штучного. При тому Стефанік користується вдалимими порівняннями, контрастами і символами, які посилюють враження. Додаймо до того ще музикальність його мови і малярську пластичність образів.

Стефанік надавав великого значення формі і мистецьким якостям. Говорячи словами його нарису «Мое слово», він постійно «гострив своє слово на кремені своєї душі». Франко назвав його «абсолютним паном форми»,¹² який за допомогою найпростіших засобів досягає найбільшого враження. А Денис Лукіянович називає його жрецем краси, який визнавав «одного бога в двох особах — правду і красу».¹³ Чеський славіст Вікентій Харват писав про Стефаніка: «В своєму словесному мистецтві Стефанік був шліфувальником діамантів, який працює поволі, довгі роки, тому що слово було для нього найдорогоціннішим матеріалом, з якого він різбив мерехтливі і сяючі коштовності».¹⁴

Цієї дбайливости про естетику слова учився Стефанік від польських модерністів, зокрема від Пшибишевського. Письменник визнав це у нарисі «Серце» такими словами: «Пшибишевський, сам великий, і його великі приятелі навчили мене шанувати мистецтво».

Своєю манерою, стилем і мистецькими засобами Стефанік досягає великого ефекту. Він, як писав маляр Іван Труш, «торгає читача за нерви, якби щохвилі впускав у наше тіло сильну електричну струю».¹⁵

Влучну характеристику дав Стефанікові Сергій Єфремов: «Автор майже ніде, ніже єдиним словом, не виявляє себе — як сам він ставиться до того, про що оповідає. Просто, спокійно, без жадної афектації і зайвих слів, лаконічно, мало не однаковими словами, нічим себе не зрадивши — розкаже він вам про такі події, що аж не стямиться читач од враження якогось прикрого жаху».¹⁶

¹¹ «Старе й нове в сучасній українській літературі», ЛНВ, 1904, т. 25, кн. 2, стор. 78—84.

¹² «З останніх десятиліть XIX віку». ЛНВ, 1901, т. 15, кн. 9, стор. 126, 130.

¹³ Передмова до збірки «Земля». Львів, 1926, стор. VII—XII.

¹⁴ «Slovenský Přehled», 1902, ч. 6, стор. 297 («Стефанік у критиці та спогадах», стор. 168—69).

¹⁵ Газета «Будучність» від 1 липня 1899 («Стефанік у критиці та спогадах», стор. 40).

¹⁶ «Історія українського письменства», том II, 1919, стор. 270—71.

На спокійний тон Стефаника в оповіданнях про людські трагедії звернули увагу також Вацлав Морачевський, Вікентій Харват та інші критики, зазначаючи при тому, що цей олімпійський спокій тільки збільшує переживання читача. Вміння оповідати спокійно про трагедії, які кривавили серце письменника, це теж один із секретів Стефаникової творчости.

Але що надає цим коротеньким образкам Стефаника найбільшої сили — це ліризм письменника, так вміло поєднаний з реалізмом і тим зовнішнім ілюзорним спокоєм. Про цю властивість творів Стефаника писала Леся Українка: «Малюнки Стефаника пройняті тим животворним духом співчуття автора до своїх персонажів, який надає непереможної чарівности художнім творам і якого не може приховати найбільш об'єктивна форма».¹⁷

Подібний погляд висловив Франко, пишучи, що твори Стефаника «насичені зворушливим ліризмом, який розбуджує найпотемніші струни людського серця». Це «океан глибокого чуття, що тремтить у кожному слові, чується в кожній рибочці».¹⁸

Франко звернув увагу також на загальнолюдський характер творів Стефаника, якого не зменшує той факт, що світ його героїв обмежений і що він писав покутським діалектом. Франко писав: «Се трагедії душі, конфлікти і драми, які... можуть повторитись в душі кожного чоловіка. І власне в тому лежать їх велика сугестивна сила, їх потрясаючий вплив на душу читача».¹⁹

Згаданий уже чеський славіст Харват писав про Стефаникове слово: «воно ніжне і пристрасне, наче б пройшло через горнило болів, терпіння і любови».²⁰ Харват, мабуть, не знав, що він влучив в саму суть творчого процесу Стефаника, якою було переживання письменником усього того, що хвилювало його героїв. Про це Юрій Гаморак писав: «Пишучи свої новелі, він гарячкував. Він глибоко переживав дії своїх героїв і зливався з ними до того ступеня, що писав не про них, а про себе. В цьому допомагали йому і його селянське походження і його селянська психіка, якої не встиг і не зміг вимазати з його твердої індивідуальности майже двадцятилітній побут по містах і містечках».²¹

Приятель Стефаника Сафат Шмірер розповів раз у тісному гурті, як Стефаник працював над новелою «Камінний хрест» у їх спільному помешканні в Кракові. Цю розповідь, яку Стефаник пізніше переказав в одному листі, варто навести:

¹⁷ «Українські письменники на Буковині». «Жизнь», 1900, ч. 9, стор. 122—132 («Стефаник у критиці та спогадах», стор. 49).

¹⁸ «З останніх десятиліть...», стор. 126—130.

¹⁹ «Старе й нове...», стор. 78—84.

²⁰ «Slovenský Přehled», 1931, ч. 6, стор. 467. Переклад у книзі «Стефаник у критиці і спогадах», стор. 167.

²¹ Твори, Регенсбург, XXVI.

«Стефаник рано встає і товчесья по хаті і бігає як скажений... Але часом того бігання перестає бути свідоме, і тоді я боюся, що він здуріє. Се вступ. Далі він п'є молоко, мисєя і кладе перед собою папір. Не написавши нічого, він зачинає з пером бігати знов. Потім сідає. Пише, пише і зриваєся... І знов п'ять мінут пише. І знов схвачуєся... А потім гримає кулаками о стіл і бігає, чорт його знає з таким біганням. Сідає, пише і почорніє. Потім плаче, але так, псякров, плаче, що аж встид за такого хлопа. І встає і бігає і верещить: лайдаки, шельми, людоїди. Потім кидає перо і лягає на канапу... Пополудню він спокійніший, але коло п'ятої години его знов находить хвороба. Вночі крізь сон говорить і співає».²²

Не диво, що, прочитавши цю новелу, Ольга Кобилянська писала: «Між слова Ваші... тиснулись великі сльози, мов перли... Страшно сильно пишете Ви. Так якби-сте витесували потужною рукою пам'ятник для свого народу... Ми всі не wart коло Вас нічого. Гірка, пориваюча, закривавлена поезія Ваша, котру неможна забути».²³

А майбутній тесть Стефаника отець Кирило Гаморак, якому була присвячена ця новела, сказав письменникові після прочитання її: «Стефаник, так не пишть, бо вмрете».²⁴

«Цілими жменями паде мені волосся від того Хреста камінного», нарікав Стефаник в одному листі.²⁵ Але він продовжував писати, бо це був єдин з небагатьох періодів його творчого піднесення, коли він відчував потребу вижбурляти те, що в нього лежало на душі.

Він писав не для слави, а тому, що любив людей. В одному листі писав: «я рукою не можу махнути, аби не згадати якогось терпіння руки чієї... схилитись не можу, аби не почути якогось болю чієгось поперека, очима глянути не можу, аби не почути якихось очий, що гляділи голодні на щось».²⁶ Заради любови до людей він готовий був брати на себе їх муки.

Про його муки під час писання новелі «Палій» довідуємося з листа до Ольги Гаморак: «хто знає, чи я буду годен сю річ довершити так, як я хочу. Я не можу цілими днями дрожати в горячці, ані не можу мозгом так обертати, аби видіти все і найменшу гримасу пролетаря».²⁷

А коли писав новелу «Кленові листки» — про смерть матері, яка залишає дітей сирітками, — то повідомляв свою майбутню дружину: «А я пишу тепер. Часом то кровію ряди веду вперед і вперед, часом безкровними вже губами лиш шепчу і не веду рядів».²⁸

²² Костащук, стор. 79—80.

²³ Костащук, стор. 80.

²⁴ Костащук, стор. 80. Нарис «Серце».

²⁵ Костащук, стор. 82.

²⁶ Костащук, стор. 65—66.

²⁷ Твори, т. III, Київ, 1949—54, стор. 206.

²⁸ Там само, стор. 218 (Костащук, 114).

Цей самоничивний творчий процес і глибокі переживання, які принесли йому смерть матері, конфлікти з батьком, нещасливе кохання і недуга нервів, вичерпали Стефаніка до решти, і в 1900 році він перестає писати. Його творчий вогонь, який спалахнув був на короткий час, погасає. Стефанік залишає Краків, не закінчивши медичних студій, і мандрує з міста до міста, перебуваючи у своїх друзів. Він хворий, розбитий, пригнічений. Пробоє знову писати, але ніщо його не задовольняє, і він нищить усе написане.

У 1903 році Стефанік, у складі галицької делегації, виїжджає до Полтави на всеукраїнське свято відкриття пам'ятника Іванові Котляревському. Там знайомиться з визначними українськими письменниками і громадськими діячами: Лесею Українкою, Михайлом Коцюбинським, Борисом Грінченком, Іваном Степенком та іншими. З цієї нагоди він відвідав могила Шевченка в Каневі, звідки, як він писав Ользі Гаморак, «я поклонився цілій Україні».

Повернувшись додому, Стефанік примирюється з батьком, одружується з Ольгою Гаморак, поселяється в рідному Русові і господарює. Одночасно провадить живу громадсько-політичну діяльність як один з провідників УРП та її посол до віденського парламенту, помагаючи селянам в їх повсякденних клопотах.

П'ятнадцять років чекав Стефанік, щоб у ньому знову народилося слово. Воєнні дії на українських землях, страждання селян у прифронтових районах, руйнування російською армією українських культурних надбань у Галичині і зформування добровольчого легіону Українських Січових Стрільців — все це було тим могутнім поштовхом, який знову збудив його завмерлий талант. З-під його пера виходять такі перлини як «Воєнна пригода» і «Марія».

«Воєнну пригоду» Стефанік написав у Відні, куди виїхав у зв'язку з другою окупацією Покуття російською армією. Він жив у готелі в одній кімнаті з своїм найкращим другом Левом Бачинським і Ярославом Весоловським. Щоб дати йому змогу писати, його друзі часто виходили на цілу ніч. Коли одного ранку Весоловський повернувся до кімнати, Стефанік сидів за столом білий, як смерть, а підлога навколо нього була вкрита клаптиками паперу. Це були варіанти новелі, які не задовольняли письменника, доказ, серед яких мук народилася ця прекрасна новеля про смерть матері від кулі у фронтівій зоні і безтурботність її малих дітей, невідомих своєї трагедії.

Але Стефанік не мав тоді часу писати. Після розвалу австрійської імперії і встановлення української влади в Галичині Стефаніка, як колишнього посла до віденського парламенту, покликано до Львова в склад Української Національної Ради. Польський наступ примусив уряд ЗОУНР, а з ним і Стефаніка, переїхати до Станиславова. Звідси в січні 1919 року Стефанік, як член галицької делегації, виїздить на свято проголошення соборності українських земель. Про-

те мрії про соборність і незалежність українського народу тоді не здійснилися: Галичину незабаром зайняли поляки, а Східню Україну російські більшовики.

Під впливом програних визвольних змагань Стефаник пише в 1922 році новелю «Сини», яка, разом з давніше написаною «Марією», належить до найсильніших творів письменника. Сила цієї новели не тільки у ще більшому драматизмі і ще більш суворому стилі в порівнянні з передвоєнними творами, але й у її національному патосі. Героями цих новел уже не є ті затуркані, безпросвітні мужики передвоєнного часу, над якими висів якийсь фаталізм, але свідомі й активні селяни, яких виховали Франко, УРП і сам Стефаник. Вони тужать за соборністю українського народу і готові на найвищі жертви для України, яка в їх розумінні утожнюється з землею. Старий Максим у новелі «Сини», почувши від старшого сина, що той іде воювати за Україну і що Україна це — земля, заявляє: «та є в мене ще менший від тебе, Іван, бери і его на це діло — най вас обох закопаю у цю нашу землю, аби воріг з цього коріння її не віторгав у свій бік». А Марія біжить за синами, що від'їздять на фронт, просить у них вибачення, що вона хотіла затримати наймолодшого вдома, тоді як його потребує Україна.

Обидві новели — неперевершені драми селянських сердець, які змагаються між батьківською любов'ю і свідомістю, що боротьба за Україну вимагає жертв. Цей самий мотив проходить через новелю «Дід Гриць» та інші післявоєнні твори Стефаника, в яких змальовано важке життя в умовах польської окупації. Цими новелями Стефаник заперечив погляд деяких критиків, що він є співцем села, яке вмирає. Село у творах Стефаника воєнного і післявоєнного періодів зовсім не вмирає, а, навпаки, оживає, активізується політично, бере участь у визвольних змаганнях. А програвши перший змаг боротьби, готується до другого. Тому не мали рації ті критики, які вбачали у Стефаника безнадійний песимізм.

Після війни Стефаник ще глибше переживав трагедії своїх героїв, бо ці трагедії мали не тільки особистий, але і національний характер. Володимир Дорошенко розповідає, як Стефаник сам читав своїх «Синів» у 1922 році в помешканні Володимира Гнатюка:

«Це, сказав би я, було якесь несамовите видовище, своєю експресією, своєю трагікою. Стефаник валив кулаком у стіл, дер волосся на голові, гукав, тяжко переживаючи те, що писав. Годі просто описати цю цікаву, зворушливу, незвичайну картину. Скінчив видимо перемучений. Ми були ще довго під сильним враженням його читання. Тоді то розповів нам Стефаник, чому він так мало пише... Він при творенні страшенно переживає кожну річ, він терпить разом із своїми персонажами... Пишучи, роздирає-кривавить своє серце і, скінчивши, мусить відхорувати кожну річ свою. Не дивниця, отже, що не годен, не може писати так багато й такі довгі речі, як інші, що не переживають так сильно своїх

творів. Те, про що ми могли догадуватись із самого характеру Стефаникових новель, ствердив понад усякий сумнів сам їх творець як своїм признанням, так, ще більше, своїм невимовно чудовим, сатанинсько сильним і болісним читанням».²⁹

Свої творчі муки Стефаник ще раз підтвердив у листі до В. Дорошенка від 20 січня 1925 року: «Ви можете зрозуміти, що кожна моя дрібниця, яку я пишу, граничить з божевіллям, і я нікого в світі так не боюся, як самого себе, коли я творю. Ви можете зрозуміти, що я не пишу для публіки, а пишу на те, щоб прийти ближче до смерти. І коли Ви пишете, що я сиджу на скарбах, то це правда, і ті скарби є закляті, я їх відкоплюю і попадаю в руки чорта».³⁰

Ці творчі муки були тим більші, що Стефаник ставив сам до себе незвичайно високі вимоги і переробляв кожний свій твір доти, доки не був задоволений ним. Промовляючи на ювілейному бенкеті в 1926 році, Стефаник сказав: «Я робив, що міг. Перетоплював це мужицьке слово, яке мав біля себе, аж пальці мені викручувались з болю, і я гриз їх, аж мене це мое сиве волосся коштувало. І нині чую, що половину треба би перечеркнути з того, бо я, вірте мені, занадто великий естет, бо я ясно здаю собі справу з того, що зробив. І все, що я писав, мене боліло. Щоби дати пів аркуша друку, я мушу писати тисячу аркушів . . .»³¹

Цим суворим самокритицизмом, цим самоспалюванням під час творення Стефаник, мабуть, був унікальним серед наших письменників. Унікальним був він також у тому, що не любив афішувати себе як письменника. В одному листі до В. Дорошенка він пише: «Я встидаюся, що я є письменником, а все, що написав, то не як письменник, лишень як одиниця, що надзвичайно любила своє оточення».³²

Після всього того нам стане ясно, чому Стефаник лишив по собі всього яких 70 нарисів і новель, які можна вмістити в одному томі.

А проте ці написані кров'ю його серця образки з селянського життя Покуття — це справжні мистецькі перлини, якими він збудував собі тривалий пам'ятник в українській літературі і проторував собі шлях у широкий світ.

Народився Стефаник 14 травня 1871 року в Русові, де й помер 7 грудня 1936 року.

²⁹ Як творить Василь Стефаник. Дорога, Василеві Стефаникові у 60-ліття його дороги життя. Львів, 1931, стор. 17.

³⁰ *Василь Стефаник*, Твори. В-во «Дніпро», Київ, 1964, стор. 472.

³¹ Твори, Регенсбург, стор. XXVI.

³² «Василь Стефаник у критиці та спогадах», стор. 226.

Сім поезій з нової збірки

Юрій Тарнавський

АВТОПОРТРЕТ

Твоє лице
заболочене ніччю,
усмішки павутиння
у кутиках уст.

У кольорі очей
протяглася віддаль,
в шуканні якої
загубилося твоє серце.

1963

СПОМИН

Був вечір, і була якась дата,
і я сидів нагнутий над столом,
а переді мною, відбите в його поверхні,
біліло моє обличчя, з темними рисами, як вірш.

Не писалося навіть про смерть,
і хотілося тільки сидіти й слухати,
як гуділи холодні рейки вітру
під останнім поїздом осені.

Бо здавалося, що це ним від'їхала
моя молодість, як дорога жіноча особа,
яка була зі мною так довго, що здавалося, що завжди,
і я знову залишився сам, як перед моїм народженням.

23. I. 1970

НА СМЕРТЬ МОЄЇ МАТЕРІ

О. Т.

Цей дарунок смертності, який ти дала мені,
я зберігаю досі, після стількох років,
і люблюся ним тільки потайки,
відчинивши насамоті серце, мов шкатулку.

Як пишний барокковий клейнод, я пришпилюю його
до простого одягу мого життя,
і, наче самоцвіт колір, він підхоплює
один із виразів в моїх очах.

Дивуються люди, чому я проходжу
таким самопевним, майже зухвалим, крізь життя —
бо знаю, що одного дня мені дістанеться в спадку
решта тих багатств, які ти посідаєш під землею.

30. I. 1970

ПУСТІ ОБІЙМИ

Розповідж нам
про цю пустку,
яку так пильно
хорониш у грудях,
що аж тремтять
біля них
твої пальці.

— Я не можу,
бо немає паперу
достатньо чистого,
щоб її описати!

Розповідж нам
про це ніщо,
яке бачиш
у світі,
коли так уважно
дивишся
на нього
своїми широко
відкритими
очима.

— Я говорю,
та не можна
чути
цих слів!

— Коли відходить
кохання,
то що
залишається
позаду?

Так, так,
будемо плакати
крізь пальці
і уста,
будемо шукати
облич,
щоб закрити їх
довгим волоссям,
будемо випробовувати
роги вулиць,
чи скриються за ними
кутики
наших уст,
будемо притискати
діри
до наших долонь,
будемо збирати
рештки
нашого шепоту
з повітря...

Коли
відходитимемо
від себе!

ЛЯ

Ля!
Твое ім'я
залишене там,
під корінням розпуки
і мого обличчя!
Дівчино без тіла,
лізуть до тебе
крізь рури жовтих очей
і скла, рідкого, як слина,
павуки пальців,
оброслих тютюном,
і чоловічих рис,
з яких капає піт і черевики!

Я сиджу
на кріслі з кави і рахунків,
і бачу,
як ти перетворюєшся
у дерево,
що вмерло
сто років
тому!

То G.

Чоловік кохає, наче
старається не згубити дуже
тихий звук, серед голосного
крику, немов
намагається затримати здоровий
ум, коли насувається
божевілля, неначе не
хоче втратити надії, коли майже
все каже, що її вже
немає, як предмет
в кулаці, який чомусь
йому дорогий, несе
його в своїм спітнілім
естві туди, куди
поспішає.

Часами, коли закриє
повіки, чи дивиться навіть на
щось найчорніше, він
бачить пару синіх
очей, як потік під синім
небом, бачений крізь
дві щілини, уста трохи
припухлі з одного
боку, від усмішки, немов від
укусу, золотий
блиск, що, як золоте
волосся, збирається над самим
волоссям, коли на останнє падає
ярке світло.

13—26. VIII. 1969

Поезії про ніщо та інші поезії на цю саму тему

Богдан Бойчук

Під такою назвою вийшла у в-ві Нью-йоркської групи 1970 року 384-сторінкова, оформлена Юрієм Соловієм та елегантно видана книга зібраних (точніше — майже зібраних) творів Юрія Тарнавського.

Як ми відзначили на передостанньому з'їзді Об'єднання українських письменників «Слово», «Юрій Тарнавський репрезентує в українській літературі відосередній стилістичний напрям, тобто напрям, який відпихається від традиційних українських поетичних, мовних, мітологічних та ритуальних форм, — а базується виключно на формах (які існують тільки потенційно) механізованої, раціональної і релятивістичної дійсності».

Це твердження містить у собі думку, що Тарнавський обрав шлях творчого експерименту з усіма наслідками його: позитивними і негативними. Позитивне — це відкриття нових форм і нових поетичних перевтілень, що є найвищим і найціннішим у всякій творчості; негативне — впливає з самої природи експерименту, який не є процесом кристалізації чи вивершення, а радше процесом шукання. А в шуканні не все однаково повноцінне. Але без експерименту нема творчого процесу, нема в суті речі культури чи, точніше, розвитку її.

Юрій Тарнавський висловився принагідно, що в кожній новій збірці він намагається розв'язувати іншу формальну проблему. Це твердження в певному сенсі правдиве, а в певному неправдиве. Бо в певному сенсі кожний вірш розв'язує іншу проблему, але є також процес розвитку, поширення і поглиблення, який становить взаємини між окремими творами. І в перспективі цих взаємин творчість поета йшла двома різними, місцями навіть дуже далекими дорогами. Першу, кількісно більшу і, мабуть, більше завершену, ми назвали б умовно «піснями». Сюди належали б такі збірки: «Життя в місті» (1956), «Пополудні в Покінсі» (1960), «Ідеалізована біографія» (1964), «Пісні ее» (1970), «Вино і роп» (1970), «Пісні про ніщо» (1970). Друга дорога, наближена до прози, включала б такі збірки: «Спомини» (1964), «Без Еспанії» (1969), «Анкети» (1970).

ДОРОГА «ПІСЕНЬ»

Твори Тарнавського, які ми умовно назвали «піснями», — це в більшості короткі й згущені вірші, базовані на розповідній ритміці та на очищеній від стереотипних «поетич-

них» прикрас мові. Основою поетичної творчості Тарнавського, душею і тілом її є метафора: дуже оригінальна («дівчата полощуть зуби свіжими піснями»; «я загубив своє тіло в натовпах спітнілих днів» і т. д.) і гостра («щоб ми пустили коріння в мертвий череп асфальту»; «будемо збирати рештки нашого шепоту з повітря»; «деру твої уста на рівні тонкі стрічки, на яких вже ніколи не змістяться ні мої, ні твої поцілунки»). Тарнавський залюбки будує свої метафори на дуже далеких співвідношеннях, балаєсує їх на крайніх, часом антитетичних елементах («оксидация життєвого прагнення»; «лишке тіло порожнечі»; «кельнери, збиті з дерева, позичають стільцям свої кості»; «в'ється в проваллях ліжок колоча шипшина ротів»). Багатство метафор Юрія Тарнавського могло б бути об'єктом дуже цікавих і щедрих студій. Як дивитися з п'ятнадцятилітньої перспективи, ця дорога «пісень» ішла порядком протилежної логіки: почавши дуже широко і всеохопно, з ходом часу вона все більше і більше звужувалася до точки існування самого поета, наприкінці тільки до фізичного його існування (лиця, рук, крові, рота, слини, щік, кінцівок і т. д.); почавши від багатогранності думок, настроїв, емоцій і філософських концепцій, вона звужувалася майже до «предметности», до «фізичности» чи до концепції Мек Ліша, що поезія повинна *бути*, а не значити. У філософському аспекті рання творчість Тарнавського екзистенціальна, але екзистенціалізм його не активний, як, наприклад, у Камю, а радше пасивний:

Нащо ти живеш?
Каміння теж лежить на дорозі!
Чому ти живеш?
Каміння теж лежить!

Є в перших творах поета елементи сучасного побуту і цивілізації («...наші батьки працюють серед божевільних машин, забувши нас, і навіть свої імена»; «ти скалиш до неба вопняні зуби, плюєш йому в обличчя димами сажі»). А найсильнішою властивістю тодішньої творчості Тарнавського був ліризм, і найбільше завершені твори — це його ліричні твори:

Вночі
будить мене
твій спокій.
Сідаю в темряві
й дивлюся
на чорну ріллю ліжка,
як лан лілей,
ростеш на ньому
білим тілом.

Отже, як було сказано, засяг був тоді широкий, але після трьох перших збірок цей багатий спектр творчості Тарнавського почав звужуватися. Процес цього звуження най-

більше наглядний у збірці «Вино і ропа», яка писалася між 1960 і 1970 роками (хоч видана в 1970 році). Починається ця збірка такими поезіями, як «Вечір», «Романс», «Зима», «В кімнатах», — які характером і своєю завершеністю співзвучні з ранніми творами Тарнавського. Але й у цих уже поезіях поет все більше і більше заглиблюється в себе, у свій внутрішній світ. А наприкінці цієї збірки, а особливо в «Поезях про ніщо» ця звуженість доходить до власної фізичності поета. Процес такий сам собою ні добрий, ні поганий. Важливе тільки те, що на цій дорозі відкрито і наскільки твори ці завершені. Тож у чисто формальній площині помітні в останніх збірках Тарнавського два нові елементи: поперше, поет, спочатку залюбки, а згодом дуже інтенсивно (може й хворобливо) вживає так звані контрастові співставлення, побіч лагідних ліричних елементів він ставить «неприємні», різкі, викликаючи таким чином шокуючі імпульси, які мали б діяти на читача (наприклад, «лице заболочене ніччю», «троянди і чиряки», «жовті троянди сечі», «букви як струпи», «приплескани уста» і т. д.). Така контрапунктна бароккова композиція дуже цікава і часто виходить у Тарнавського добре, як, наприклад, «заболочене ніччю обличчя». Але часом ці чиряки, сеча, кал входять у поезію насильно, не зумовлені композиційною потребою, а радше потребою психічної розрядки, і тут вони подвійно болючі своєю невдалістю. Назвагал збірка «Вино і ропа» слаба, а такі поезії, як «В каварні» та «Свиня» не повинні входити ні до яких збірок, не те що до збірок Тарнавського. Це ні в якому разі не стосується дуже доброї збірки «Пісні ес» і «Поезій про ніщо», де наглядний отой другий формальний елемент, який ми назвали б «конкретизацією». Вже назви окремих віршів («Склянка не може випасти з руки», «Гола жінка лежить між своїм боком і рукою», «Хтось стукає у двері», «Нога знаходиться в черевіку») дають ключ до стилю цієї збірки. Тарнавський кидає тут конкретні (не реальні!) образи, пози, спостереження, дуже прецизні, дуже пластичні й детальні (тут є далекий перегук з Роббом-Грійе), майже «фізичні», не інтерпретуючи їх, не даючи своїх поглядів та емоцій. Такі конкретизовані образи повинні викликати в читача якусь реакцію і таким чином набирати для нього індивідуального значення.

Заки відійдемо від обговорення «пісень», наведемо ще такі два рядки: «... понікльованими ними...», «... і у піжамі, і їде»... Такі рядки (а їх є більше) говорять про меншу вимогливість автора до своїх останніх речей та насувають легку тінь турботи.

ДОРОГА В НАПРЯМІ ПРОЗИ І ВЛАСНОГО НУТРА

Цей стилістичний напрям творчості Юрія Тарнавського почався досить пізно, у збірці «Спомини» (1964), тобто вісім років після появи його першої збірки. При появі збірка

«Спомини» дуже сильно вражала своєю герметичністю і незрозумілістю. Сьогодні, з перспективи шести років, ця незрозумілість — дуже дивна і незрозуміла... Проблема, мабуть, була у тому, що треба було шукати інакшого відношення, інших взаємин з цією його творчістю, яка, на відміну від попередніх його речей, була довга, не згущена, наближена до прози і мала досить химерну еліптичну композицію. Метафора і далі залишалася центральною характеристикою цього стилю:

«Кусок простору між тином і клунєю, в якому, як в тіснім ставку, кишить від ніг, голів, рук, і в якому, немов гумова плівка, розтягнене нутро твого рота, просяккле, неначе димом, терпким смаком черемхи».

Але метафори тепер, у більшості випадків, сюрреалістичні, подані довгими реченнями, не гострі, не прецизні, а радше заокруглені, а то й замотані в дивне плетиво. Тарнавський завжди наполягає, щоб його поезію сприймали конкретно, реально, — точно так, як він подає, не шукаючи символіки чи якоїсь надзначеності. Тож збірка «Спомини» — це просто спомини з дитинства. Але цей факт не зменшує труднощі в сприйманні цього твору, бо поет дивиться в минуле не теперішніми очима, а тодішніми очима хлопчини. А ми вже давно відвикли дивитися дитячими очима на дитинство. Говориться тут про містечко поблизу фронтонних дій, через яке пропливає річка. І в уяві дитини перетворюються картини процесії, похоронів когось близького (матері?), колон відступаючого війська, втікачів, подій у школі, взаємин з товаришами, взаємин з хворою матір'ю та членами родини. На додаток всі ці реальні образи розставлені між образами дитячої уяви і фантастики і поєднані з ними. Це в суті речі калейдоскопічна композиція, де поет кидає образи за образами, як на фільмовій плівці, щоб викликати в читача певне враження, — а сума цих вражень творить не тільки багату на можливості сприймання атмосферу, але, образ за образом, розділ за розділом, вивершується в дуже цікаву і глибоку цілість. Такий композиційний принцип вартісний ще тим, що він дозволяє на багатоплощинність сприймань і значень: наприклад, згадувана річка поступово трансформується у вулицю, тобто в потік людей, згодом у ріку життя, а так — у ріку смерті. І майже кожний головний мотив у цьому творі переходить цілий ряд таких творчих метаморфоз.

Формально найцікавіший у цій збірці спосіб творення метафор, де людям чи подіям надаються властивості предметів, обстановки чи їхнього зайняття, завдяки яким хлопчина їх пам'ятає: «товариш з водою, замість нижньої частини тіла» (пам'ятає його, як стояв по пояс у воді); батько запихає... «в рот довгі сувої військових телефонних дротів» (пригадує його при обслузі телефонів), родичка, з рота якої... «виходять слова із смаком свіжих булок» (приносила йому булки, які були для дитини своєрідною мовою), чоловік «веде на тачці білу стежку у сторону будинку» (це дуже оригі-

нальна і вишукана метафора!). Крім усіх цих стилістичних досягнень, цикл цей цінний ще тим, що в ньому вплетений дуже широкий (часом національний) засяг: «...лісня, співа-на перед роками, що, як колона людей, посувається полем, і мелодією якої є історія твоєї батьківщини». Є вплетена також екзистенційна глибина: «Це від неї (матері — Б. Б.), одного зимового пополудня, ти заразився на смерть».

Збірка «Без Еспанії» — це ще один крок вперед від «Споминів» (а в певному сенсі, може, й крок назад, особливо, коли мова про метафору і звуженість буття до себе самого). Щоб прояснити дещо дорогу до сприймання цього твору, слід зазначити, що «Без Еспанії» не є тревелогом. Як каже сама назва збірки, твір писався без Еспанії, тобто поза Еспанією; іншими словами, це знов же спомини. Усвідомивши цей факт, легше буде сприйняти такі образи, коли автор стає понад себе (в минулому) і бачить, як крізь нього ідуть люди, як з його рота виходять краєвиди (тобто як він захоплено говорив про краєвиди), як його перетинають площі і цифербляти годинників (тобто перетинають його пам'ять), як поїзд виїжджає з його лівої щоки (стояв обличчям до поїзда, і поїзд їхав ліворуч) і т. д. У цілому творі триває сюрреалістичний (мова тут дійсно про потік свідомості і підсвідомості) процес перевтілення матеріальної зовнішності в фізичну особистість поета (щоб анулювати його ідентичність) і процес дезінтеграції особистості у світ матерії. Цілу збірку просякає невиразний страх перед дезінтеграцією (яка набирає пропорцій універсальності) особистої фізичності в матерію і насильне проникання матеріальності, яка неорганічна, тобто умертвлююча, в особистість людини. Суттю цієї збірки є, мабуть, «...розмова між мною, моїм тілом і моєю душею», як зазначено на сторінці 153. У дійсності — це розмова з тілом, при відсутній душі, це турбота за тіло. В цілому циклі схрещуються, перетинаються і ще раз перехрещуються два феномени: феномен споминів про Еспанію (яка історично позначена розп'яттями і смертю) з площами, соборами, коридами, помаранчями, кораблями, квітами, гітарами, циферблятами годинників; та феномен особистої фізичності з ротом, слиною, кров'ю, щоками, кінцівками, молекулами і м'ясом. Відношення між чисельними елементами отих двох феноменів становить основу збірки. Тож всі ці образи і відношення між ними треба брати конкретно, як поет їх подає (наприклад, поїзд виїжджає з щоки людини — не як символ, а просто як образ), і ці образи повинні набирати якогось значення для читача, тобто між читачем і образом повинно заіснувати те, що в суті речі є поезією.

Давши основний ключ до сприймання збірки, зупинюся тепер на творчих відкриттях. Коли ми говорили про дальший крок вперед цієї книжки, то не мали на увазі композиції довгих речень, бо це стилістичний світ Пруста; не мали теж на увазі потоку образів свідомості і підсвідомості, бо це світ Джойса; але мали на увазі дуже сміливу і нову

рефренну конструкцію цілого циклу, і це є справжнім досягненням Тарнавського в цій книжці. Ця рефренна композиція стане нагляднішою і прозорішою, коли читач прочитає всі «Від'їзди» в першій частині циклу з рефренами на мотив *від*, а так хай прочитає «Приїзди» з рефренами на мотив *до*, а так «Від'їзд IV» у половині циклу, де рефренність переноситься на співвідношення окремих елементів і набирає геометричної структури: «За кров, рівнобіжну до вапна. За простирає, рівнобіжні до крові. За зуби, рівнобіжні до скла».

І хай читач зауважить, що ця геометрична схема, модифікована попередньою звичайною рефренністю, субтильно просякає в другу частину циклу, — він тоді відразу усвідомить вишукану й унікальну структуру цього твору; і саме в площині композиції найбільше значення цієї збірки.

Згадували ми і про крок, чи навіть два, назад. Поперше, метафора Тарнавського в цій збірці далеко не така вишукана, як у його попередніх збірках; подруге, звуження світу до себе чи до своєї фізичності або до фізичності побіч себе (інша людина, це тільки інша молекула, інша кров поруч, Тарнавський не має тут ні любови, ні чуття до людини) веде до герметичності, а то й до відпихання читача від твору. Бо сота вже обсесія ротом, м'ясом, слиною і кров'ю до ніяких нових глибин естетики чи існування читача не веде. Це ми вважаємо найбільшим мінусом останніх творів Тарнавського. Бо коли він сягне трохи ширше: «...і я йду до повішених хрестів і плащів, щоб шукати серед них своїх уст, що шептали про подружжя крізь зорі, і моїх пальців з персями, зарослими павутинням, і поцілунків для пари уст, які я створив сам з мого серця, і дівчат, і чужих слів», тоді говорить в суті речі те саме, але ширше і всеохопніше, і рядки ці вібрують на всіх струнах інтелекту і чуттів читача. Та місце таких в цьому циклі дуже мало. Правда, що все це справа особистого смаку, але все тут написане — це особистий вияв. Поезію бо сприймається тільки особисто.

Збірку «Анкети» не можна вважати продовженням «Споминів», але є в ній деякі елементи із збірки «Без Еспанії», наприклад, рефренність. «Анкети» — це найбільш герметична збірка Тарнавського: у розмовах ми не зустрічали жадної людини, яка знайшла б до неї якесь відношення. Треба припускати, що збірка ця буде існувати для поетів та знавців поезії. І це достойна доля. Після кількарязового читання і принагідної короткої розмови з автором (який дав нам основний ключ до твору), збірка нарешті відкрилася нам з усією комплексною композицією (дуже унікальною!) і глибиною. Поштовхом до написання цієї книжки була дуже конкретна і проста подія: автор стояв у лазничці і через відкрите вікно почув шум проїжджаючого авта. Це дало поштовх до роздумувань про відношення особистости до себе, внутрішньої обстановки до себе, зовнішнього світу («красвидів») до одиниці, про порожнечу («діри») життя, про розпачливу потребу «місця» в житті, про «душу» як найніжнішу і бажану

(але неіснуючу) частину нас. Нормально не істотне, що дає поштовх до написання твору, але в цьому випадку це важливе, бо такі елементи, як вода, руки, дзеркало, вікно, обличчя, підлога, світло, черевики, — стають яснішими; їх бо автор вживає як щаблі, якими веде до філософських роздумів про людину і її присутність тут.

Ми спробуємо дати спрощену аналізу першої анкети (стор. 231) з надією, що ця аналіза стане ключем і відкриє для читача можливість взаємин з цим твором.

Назва: Обличчя.

Колір: Повний білого, слідів чорного, слідів рук, слідів метафізики та слідів інших речей, понять, приладів.

Отже мова тут не про обличчя в фізичному сенсі, а радше про якийсь архетип обличчя, про збірне поняття обличчя, яке включає властивості речей, подій та понять з минулого і сучасного. Таке поняття обличчя далеко ближче до спадкової, придбаної і формуючої саму себе біографії, чим до словникового значення цього слова.

Форма: Не посідає форми. Форму мають дзеркала, метафізика, краєвиди, вода, долівка, вікна і т. д.

Цей параграф підтверджує висловлену вище гіпотезу про збірність поняття обличчя. Бо форму мають фізичні об'єкти та речі, створені людиною, як метафізика (чи навіть фізичне обличчя людини), але не має форми біографія людини, яка весь час формується.

Речовина: Така, що не є речовиною вікон, дзеркал, долівок, води, як і всіх інших речей, дат і понять.

Знов же логікою елімінації посилюється нематеріальність і неконкретність поняття обличчя. Варто тут звернути увагу на акумулятивну схему композиції, де додаванням або відніманням властивостей поширюється і доповнюється дане поняття.

Ціль: Щоб існувала метафізика, підручники метафізики, частини і поняття тіла, і Голготи.

Тут додано ще декілька властивостей до цього архетипу: творчу властивість (метафізика і підручники її), репродуктивну (частини і поняття тіла) та кінцевість, а, може, й потребу страждань (Голготи).

Вплив на дзеркало: Не має впливу. Може до нього тільки простягати себе.

Іншими словами, обличчя може тільки відбиватися в дзеркалі, але не має впливу на відображення, не може ні поправити, ні погіршити його.

Вплив на метафізику: Колосальний, такий, як форма океану має на форму краплі води в ній.

Отже взаємовідносини і взаємозалежність тут зрозумілі й ясні.

Вплив метафізики на нього: Руки, на границях яких вона починається, лишають у ній діри, які не можна заткати ні метафізикою, ні підручниками, ні іншими... поняттями тіла чи світу.

Це дуже важливий параграф, який сягає до дуже суттєвого в обговорюваному понятті: мова тут про «діри», тобто про порожнечу життя, яка починається на границях метафізики, як бажаної, гарнішої й одуховленої частини нас; і цієї порожнечі вже не можна заткати метафізикою як філософською системою, ні підручниками, ні взаєминами тіла, ні фізичними об'єктами.

Короткий опис: Носить на собі сліди всіх речей, що знаходяться зовні і всередині нього, незалежно від того, чи вони дійсні, чи уявні.

Цей параграф прямо синтезує дане поняття обличчя і завершує композицію цілої анкети.

Приблизно за такою логікою побудовані й інші анкети. Треба підкреслити, що це є наше особисте розуміння цієї анкети, яке може бути дуже далеке від того, яке мав автор. Але читач має тільки те, що йому відкривається чи об'являється при спілкуванні з твором, і тільки це є справжнє і дійсне для нього.

Тепер зробимо перетин через кілька анкет вертикально, щоб унаглядити сутність і засяг цього циклу. В анкеті «Руки» (де дійсно мова про суть рук) говориться, що душа, тобто бажана, але неіснуюча частина нас, «заохочує їх (руки — Б. Б.) вічно існувати», а руки вічно заохочують метафізику існувати, «щоб вона заохочувала до існування їх». Отже мова про дуже зворушливе коло самообману в людському існуванні. Потреба душі заохочує людину до існування, яка заохочує до існування метафізику, щоб та заохочувала до існування людину. А в другому місці руки «можуть знаходитися на цвинтарях, на обличчях, як теж на обличчях, що на цвинтарях. Теж цвинтарі та обличчя можуть знаходитися в них». Це і є та концепція присутності смерті в кожному відруку живих. Дуже цікаво схоплена концепція «душі»: вона є там, «куди дивляться очі і звідки вони дивляться... куди простягаються руки і звідки вони простягаються... звідки походить тіло, волосся і колір очей і куди вони прямують». Отже, концепція чи потреба душі баянсується між двома універсальними таємницями: первопочатком і ціллію існування. Але в Тарнавського «душа» є тільки неясним бажанням, бо коли приходить до уточнень, то «по той бік причини немає нічого, а зараз по цей бік знаходиться речовина, себто не те, що охоплене словом душа». В останньому рахунку існує тільки речовина, матерія. Особливо цікавий образ, що стосується «дір», порожнечі в житті, і релігії: «...цвяхи, вбиті в хрести, можуть не тільки творити діри, а й рівночасно ні їх, ні інших дір (тобто в хрестах чи тілах спасителів) не затикати». Всякі жертви не тільки не виповнюють існуючої порожнечі, але творять нову. В анкеті «Прізвище», яке, як і «Дата народження», в певному сенсі покривається з концепцією «Обличчя», сказано, що прізвище повинно мати таку форму, «що мусить завжди мати місце для животів матерей, коли в них розвиваються всі тіні й тепло

обличчя, які мають вистачити на ціле життя і на те, що приходить після нього». Мотив такої людської вічності не характеристичний, новий і небувалий у Тарнавського. Взагалі в цій збірці є багато натяків на те, що Тарнавський хоче вийти до світу і до людей — і це його єдина творча надія. Але без уваги на те, чи хтось погоджується з філософією Тарнавського, чи ні, — поданий тут дуже схематичний вертикальний проріз доводить, що збірка «Анкети» трактує основні проблеми суті і мети існування людини.

Формально ця збірка — найоригінальніша з усіх збірок поета. Писана вона в стилі канцелярських анкет, щось в роді: ім'я, прізвище, дата народження і т. д. Отже, ставлячи ряд таких питань, Тарнавський дає відповідь на фізичне існування одиниці, на її відношення до речей близьких, до речей далеких, на ціль її існування, на її турботи про початок і кінець людини. Найцікавіше те, що збірні поняття (як рука, дата, місце, діри, світло), які є підрозділами чи питаннями в початкових анкетах, згодом стають назвами окремих анкет, даючи таким чином різногранність взаємовідносин тих самих елементів. Ключовим композиційним засобом є тут рефренність, яка доходить до дуже цікавих вивершень: наприклад, в описі форми вікна, — «одна форма прямокутна або квадратова, і відкрита або закрита, і прозора або непрозора, а друга форма така, що є або лиш прямокутна, відкрита і прозора, або лиш прямокутна, відкрита і непрозора». Це спосіб передавання есенції повторюванням дуже конкретних і наглядних властивостей.

На закінчення можна сказати таке: в нормальних відносинах з появою такої збірки, як «Поезії про ніщо», говорили б про поета формату Неруди. Але відносини в нас ненормальні. Між поетом і світом все ще стоїть мовна стіна. Але навіть в українській духовій сфері між поетом і читачем стоїть стіна емоційного відчуження від усього, що не соняшникове, не голубе, не вишиване. Отже поети мусять існувати самі. І коли навіть у таких обставинах твориться щось добре, то ми ще дуже живі!

З новообрійних магістраль — на старі рейки

З ПРИВОДУ VI З'ЇЗДУ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ

Богдан Кравців

Нав'язуючи до зрушень, нових віянь і сподівань, в атмосфері яких відбувався п'ятий з'їзд письменників України в листопаді 1966 року, автор цього огляду пробував у циклі радіостаттей, передаваних через радіо «Свобода», підвести підсумки того, що було зроблене за 4-річний період між п'ятим з'їздом і заповідженням на травень 1971 року шостим з'їздом Спілки письменників України, подати загальний огляд літературного доробку за той час і, зокрема ж, встановити, чи і як були здійснені прагнення, вимоги й побажання учасників п'ятого з'їзду в тих чи інших питаннях культурного і літературного розвитку. Зроблений на основі аналізу різних ділянок й аспектів праці української радянської творчої інтелігенції загальний висновок із цих підсумків був такий, що зафіксовані до п'ятого з'їзду і під час нього зрушення й тенденції оновлення й пожвавлення літературного процесу були загальмовані, а то й зведені нанівець партійними й режимними керівниками від літератури. Стосувалося це особливо ж таких питань, як місце української мови в державному, громадському й освітньому житті, роля творчої молоді в розвитку літератури, вага і значення нових засобів і пошуків для виведення української літературної творчости на рівень світових досягнень. Сьогодні, після того, як уже відбувся шостий з'їзд письменників України, треба ствердити, що із сподіваних «нових обрїїв» і перспектив виведення радянської літератури на світові магістралі залишилися тільки старі, з'їжджені вже докраю рейки режимного соцреалізму, тобто партійного скеровування й затиску. Ситуацію, в якій опинилася радянська українська література, з'ясовують, як не можна краще, думки, зауваження й числа, подані у звітних доповідях шостого з'їзду, у звідомленнях ревізійної і мандатної комісії, як також у промовах учасників їх «обговорення». Подані в них факти, твердження й висновки мають свою мову й вимову і якихось пояснень чи й коментарів не вимагають.

Відбувався шостий з'їзд письменників України в Києві 18—21 травня 1971 року. Свою радість з приводу «весняного часу», обраного для відбування з'їзду і для намічування «шляхів дальшого творчого зростання», висловив покликаний для відкриття з'їзду один з найстаріших письменників України

— 80-літній Петро Панч. Підкреслював цю весняну «обставину» з'їзду у своєму вступному слові і дотеперішній голова правління СПУ Олесь Гончар, кажучи, що «відкривається він у пору весняних первоцвітів, і це є для нас добрий знак».

Не зважаючи на такі «весняні заспіви», шостий з'їзд відбувався під знаком відсутности, повного виєлімінування літературної молоді. Наймолодшим членом президії з'їзду і наймолодшим доповідачем про «Поезію між з'їздами» був 36-літній Борис Олійник. Не було нікого навіть з таких «молодих» між секретарями з'їзду. У редакційній і мандатній комісіях фігурували з-поміж «молодих» — 35-літній І. Драч, В. Коротич, Є. Гуцало. З-поміж них Коротичеві єдиному припав привілей виступати з промовою під час обговорення звітних доповідей. До президії правління і до її вужчого керівництва увійшов тільки один одиний Борис Олійник (1935 року народження), і були позбавлені членства в ній її дотеперішні члени — І. Драч і В. Коротич, залишившись тільки звичайними членами 70-особового правління СПУ.

Такий фактичний стан з молодими в керівних органах СПУ. Алеж і не краший він з погляду на кількість літературної молоді в цілій Спілці письменників України, що нараховує тепер 858 літераторів, з яких у з'їзді взяло участь 738 членів СПУ. Згідно з поданими головою мандатної комісії А. Головком числами, делегати поділялися за віком на такі групи: до 30 років — 21, від 30 до 40 — 123, від 40 до 50 — 229, від 50 до 60 — 209, понад 60 — 156. Середній вік письменників — 52 роки.

У кожній організації з претенсіями на розвиток і «творче зростання» такий стан з молоддю вважали б трагічним. Турботу з цього приводу пробував висловлювати дехто з дискутантів. «Організація наша помітно „старіє“, — стверджував закарпатський прозаїк Юрій Мейгеш. — Переважна більшість її членів — люди, яким за сорок (правдивіше було б за п'ятдесят, згідно з поданими А. Головком числами — Б. Кр.), і це в той час, коли, здавалося б, саме життя піднімає семафори перед обдарованою молоддю». Про потребу «омолодження письменницької організації» говорив і у своїй промові російськомовний письменник із Донеччини Тарас Рибас, стверджуючи, що «двері до Спілки прочиняються дуже важко, особливо для молодих». Ще дошкульнішим було ствердження голови ревізійної комісії СПУ Івана Цюпи. «Скажемо прямо, — казав він, — наша Спілка постаріла й посивіла... Середній вік письменника 52 роки. Таких, що досягли пенсійного віку, серед нас 211 чоловік й наближаються до цього порогу ще 245». На тлі таких стверджень, особливо ж останнього, що пенсійного віку досягли або найближчим часом досягнуть 456 членів, тобто більша половина СПУ, і що в той час — молодих — до 30 років — було на з'їзді всього двадцять один чоловік, звичайними кпинами прозвучала заява літературознавця — доктора філологічних

наук і старшого наукового співробітника Інституту літератури АН УРСР — Бориса Буряка «про знаменну особливість нашого з'їзду: в історії ще не знано літературного форуму, на якому так широко була б представлена наша художня молодь з усіх кінців України...»

Майже цілковиту відсутність молоді з рядів офіційної Спілки письменників України, і то в той час, як окремі ділянки літератури, зокрема ж поезія і проза, аж рясніють новими іменами й талантами, пробував дехто пояснити дуже загостреною, адміністративно-ригористичною процедурою приймання молодих письменників у члени СПУ. Була зумовлена ця процедура, як виходить із доповіді І. Цюпи, «новим порядком прийому з таємним голосуванням» і «підвищенням вимог до творчості молодих літераторів і до їхньої громадської діяльності». Тенденція не допускати творчу молодь у члени СПУ проявлялася і в «постійному застеріганні наших молодих проти передчасної професіоналізації», про яке говорив у своїй доповіді Павло Загребельний, нагадуючи їм водночас із цим «про необхідність якнайтісніших зв'язків з життям, про потребу вивчення життя в усій його складності, про потребу оволодіння марксистським світоглядом», як про передумови прийняття до СПУ.

Проте ж, якщо судити із виступів окремих доповідачів і промовців, причин відсутності молоді в рядах СПУ треба шукати глибше. Це найперше підсвідомий, інколи й панічний просто страх керівників і більшості членів СПУ, отих теперішніх і близьких уже пенсіонерів, виростили і вихованих в умовах «культу особи», перед усім новим, перед такими чи іншими зрушеннями чи й хоч би віяннями в літературному процесі, перед новими ідеями, що їх може принести молодь, чи й навіть перед ферментом, що його спроможна вона спричинити своїми «недозрілими» абож «невитриманими по партійній лінії» творами. Люди, які вже перейшли чи найближчим часом перейдуть на пенсію, бояться, як вогню, будь-яких змін, новаторських пошуків, творчих дерзаних. З цього погляду показовою може бути погромницька промова 58-літнього Василя Козаченка, обраного в заступники голови правління СПУ, із засудженням творчості шестидесятників, виниклої — за твердженням цього ж промовця — під впливом, а чи й спонукою буржуазно-націоналістичних «ловців душ» і зумовленої прониканням «ідеологічної корости» через кордони...

«І на жаль, — гримів В. Козаченко, — не можемо сьогодні заплещувати очей на те, що оті хитромудрі „ловці душ“ все ж певний улов мали. Окремі поети, критики, прозаїки з найнезагартованіших ідейно — у їхніх сітках таки заплутались. Просочились у друк вірші, статті, а той окремі збірки ліричного чи критичного гладкопису та сірости, на яких не позначився ні наш час, ні наші ідеї. Навколо них негайно зчинявся галас по Мюнхенах та Нью-Йорках, як

навколо „шедеврів” ледь не планетарного значення. Під той галас обережно висувалося твердження про месіянзм молодих наших шістдесятників. А там уже, дивись, нав’язувалася думка про те, що в радянській літературі до них і взагалі нічого не було: суцільна пустеля тридцятих-сорокових років поміж коротким „ренесансом” двадцятих та „рясним відродженням” шістдесятих. Далі — лише один крок до так званих „проблем батьків та дітей”, боротьби поколінь та інших манячних „ідейок”, які однак забрали у нас багато нервів, енергії та дорогоцінного часу».

Громив літературну молодь не тільки В. Козаченко. На «інфантильність наших багатьох новелістів, які, рятуючись від штучності, що її вони відчувають у світі дорослому й ще незбанненому, виводять героями своїх творів тільки дідів і дітей, уникають людей активних, творчих, діяльних», — нарікав у своїй доповіді про «Нові обрії української радянської прози» прозаїк Павло Загребельний, також воздвигнутий в заступники голови президії правління СПУ. Радіючи з того («цього можна тільки порадіти!»), що «тих виявів безвідповідальної плутанини, тих мудрованих критичних „арабесок”, з яких недвозначно проглядали хибні й сумнівні концепції, тих суб’єктивістсько-свавільних „точок зору”, що намагалися свого часу привернути увагу публіки автори типу І. Дзюби, зараз уже майже не зустрінеш», режимний критик Леонид Новиченко розгромив молодого критика з «Дніпра» О. Никанорову за пропагування художнього світобачення поетів-«семидесятників». Особливо ж роздратовало Л. Новиченка висловлене О. Никаноровою передбачення, що поети-«семидесятники» будуть «тихими» поетами, бо «їхня поезія звернута до однієї особи, до її індивідуальної чутливості — наперед виступають ті глибинні емоції, що виявляються тільки сам-на-сам, очі в очі: з людиною, з природою, із самим собою». Розправляючись з поглядами О. Никанорової на поезію «семидесятників», Л. Новиченко знову ж висловив свою радість («на щастя!») з того, що ідея такої «тихої поезії» не знаходить послідовників, ствердивши водночас, що «явний прорахунок критика пояснюється тим, що він орієнтувався в даному разі не на такі вже багаті творчі прикмети вузької прупи авторів (В. Голобородько, М. Воробйов та ін.), котрим однак, саме й треба прикласти чималих зусиль, щоб вийти із стану того холодного камерного усамітнення, на яке вони самі себе прирекли». Ще треба ствердити, що не став на оборону громлених В. Козаченком й Л. Новиченком літературних генерацій молоді — шістдесятників і семидесятників ніхто з присутніх на з’їзді «молอดих», між ними й навіть ті, що й персоніфікували початково перше із названих поколінь — І. Драч і В. Коротич.

Хоч і не зформульована в окремій доповіді тема відчуження літературної молоді від офіційної Спілки письменників України домінувала над цілим шостим з’їздом СПУ.

Тривогою з цього приводу, турботою за її «творче зростання», ідейне обличчя і спрямування були проіняті особливо ж доповіді представників обласних письменницьких організацій. Проте відкрито й виразно цієї тривоги не висловив ніхто. Побоялися, мабуть, заперечувати проти встановленої головним промовцем шостого з'їзду — першим секретарем ЦК КПУ Петром Шелестом в одному з заключних абзаців його промови — директиви про поповнювання СПУ творчою молоддю. «Не можна не торкнутися, — казав П. Шелест, — ще такого важливого питання, як поповнення Спілки письменників талановитою, ідейно підготовленою молоддю. Адже від цього, зрештою, залежить творча активність Спілки сьогодні, а ще більшою мірою — завтра. Треба дбати про якісне поліпшення добору в письменницькі лави, зміцнювати їх найбільш достойними людьми в творчому і громадському відношеннях. В той же час не допускати у Спілку письменників людей, які не заслуговують носити високе ім'я радянського письменника» (підкреслення наші — Б. Кр.).

Формально й фактично відбувався шостий з'їзд письменників України не під добрим знаком весни, а під знаком партії, репрезентованої її першим секретарем Петром Шелестом, що, зрештою, підкреслене і в зверненні ЦК КПУ до з'їзду, й у вітаннях з'їзду, надісланих ЦК КПРС і ЦК КПУ, і в його ж резолюції про повсякчасну, а то й довічну партійність радянської літератури. Петро Шелест, інженер-економіст і металург за фахом, не завагався виступати на шостому з'їзді, як метр від усіх літературних жанрів і керівник літературного процесу. Це на ділі Шелест, а не голова правління і президії з'їзду Олесь Гончар, ані будь-хто з інших доповідачів на з'їзді, накреслив загальну і докладну програму усієї діяльності Спілки письменників й усіх її секторів. З'ясовуючи вимоги партії до письменників, зокрема ж «важливість питання про місце людини праці в літературі», і заявляючи, що партія «дбає про те, щоб високоідейні художні твори літератури доходили до серця, хвилювали і духовно збагачували кожну людину», і що вона робитиме все для того, щоб «письменники працювали в атмосфері творчої ініціативи», підтримуючи їх «позитивні пошуки» і «справжнє новаторство», П. Шелест попереджав водночас із цим, що «партія вказує на неприпустимість відхилення від принципів соціалістичного реалізму, непримиренно боролася і буде боротися проти проникнення ворожих дій і тенденцій у сферу літературно-мистецького життя». Подавши таку загальну настанову, П. Шелест критикував появу «окремих політично незрілих і художньо недосконалих творів» у радянській літературі, «авторами яких є не тільки молоді, але іноді й відомі письменники»; дорікав, що «мало у нас творів для дітей і юнацтва», натавровував літературну критику, яка «ще недостатньо приділяє уваги розробці провідних питань сучасного літературного процесу», і, ставши в позу критика...

історії української літератури, попереджав, що «особливо уважно і дбайливо слід підходити до підготовки і написання фундаментальних досліджень» з цієї ділянки, і розгромив виданий востаннє Інститутом літератури АН УРСР восьмий том «Історії української літератури» за припущену в ньому «певну тенденційність, необ'єктивність, а часом навіть нікому не потрібну помпезність». Врешті, Шелест виступив в ролі піклувальника українською мовою, правда, звівши своє піклування не до питань вживання її з державному і громадському житті, в урядах і в школах, а тільки до «турботи про точність слова, його яскравість і свіжість»...

Після такої визначальної і спрямовувальної програмової промови першого секретаря компартії України, всім іншим доповідачам не було вже про що говорити. У своєму вступному слові Олесь Гончар мусів обмежитися загальними ствердженнями, зауваженнями і доріканнями. Звітну доповідь про «Нові обрії української радянської прози» автор її Павло Загребельний виповнив загальним оглядом окремих ділянок прозової творчості і переліком десятків імен радянських прозаїків і їхніх творів. Подані ним кількісні показники, що, мовляв, «з 1967 року по 1 квартал 1971 р. у видавництвах республіки вийшло 1 812 книжок української художньої прози тиражем 91 мільйон 123 тисячі примірників» і що СПУ нараховує сьогодні 360 прозаїків, виявилися при аналізі якості усєї цієї книжкової продукції і творчості такої когорти прозаїків не надто імпазантними і переконаливими. Говорив же П. Загребельний про «несвідому тенденцію до спрощення людського образу в ряді наших книжок», про те, що «часто ще подибуємо під рубрикою „роман” або „повість” чи то щось сенсаційно-сентиментальне, чи виробничо-засідательське, чи неоформлену купу словесного матеріалу, крізь який прозирають подекуди любовні клопоти героїв, якісь тепличні проблеми, в кращому випадку, а в гіршому — пустопорожні формалістичні пошуки», закликав оголосити «війну штампам, які роз'їдають здорове тіло літератури непомітно, але зловісно-вперто»... Скаржився П. Загребельний ще на «тривожний стан з критикою», на культивування «критики компліментарної» і тому подібні явища.

Переліком імен і творів обмежився також єдиний з «молодих» доповідачів, 36-літній поет Борис Олійник. Заявляючи, що «українська радянська поезія ішла по висхідній», що «високий зріст науки і техніки, загальноосвітнього рівня покликав до літератури талановите поповнення, котре внесло пожвавлення в ритм поезії», і що «сьогодні зріст не лише імпорт, але й експорт нашої духовної продукції», Б. Олійник так і не назвав головних представників і груп, що були ініціаторами й носіями цього пожвавлення і зросту. Поміж десятками згаданих ним імен не знайшлося місця для тих, що найбільш на вирізнення заслугоували, між ними на першому місці Ліна Костенко, позбавлені праці й можливості

друкувати свої твори І. Калинець і В. Стус, відчужені Л. Новиченком В. Голобородько і М. Воробйов і ще десятки молодших, але талановитих поетів, таких, що справді могли б вивести українську радянську поезію на магістралі світової літератури. Проте, навіть і малюючи оптимістичний образ нівельованої тепер соцреалістичними настановами радянської поезії. Б. Олійник, не зміг заперечити наявності «потоків сірятини» в радянській поезії, як і того фактичного становища, що «деякі працівники відділів літератури з гідною подиву впертістю пропагують гірші зразки вчорашнього дня поезії — багатослівні, прямолінійні, плоскі, як письмовий стіл, вірші, де поезія й не ночувала, зате ж тема — на часі».

Інтересні для розвитку радянської драматургії і для стану радянського театру, кіно й телебачення були подані драматургом Миколою Зарудним в його звітній доповіді на цю тему числа й зауваження. Заявляючи, що за міжз'їздовий період в театрах УРСР поставлено 234 п'єси, М. Зарудний ствердив, що за писання драматичних творів береться «й безсмертне плем'я графоманів, яке не залишає поза своєю пильною увагою жодного жанру, включаючи й анонімки на недремних редакторів і завлітів». Ще виявив доповідач, що всю драматургічну продукцію розглядає і схвалює репертуарно-редакційна колегія Міністерства культури УРСР і що вона за чотири роки одержала й розглянула 1329 п'єс, із яких схвалено всього 189 оригінальних п'єс і 143 переклади. Проте, якщо мова про репертуар радянських театрів, то українська радянська п'єса мала в ньому в 1967 році тільки 23,9%, у 1968 — 19,3%, у 1969 — 19,2. У 1970 році — з огляду на ювілейний ленінський рік це процентне відношення трохи покращало, збільшившись до 27%, але ж виглядів на утримання такого відношення в майбутньому немає.

Розвиток радянської літератури — за ревелюціями М. Зарудного — не обмежується тільки продукованими письменниками п'єсами. Є ще й друга сторінка медалі. «Разом з хорошими творами, — казав доповідач, — до театрів надходить невпинний потік типових драморобських виробів і перекладної макулятури, і зупинити його ми не можемо, бо пропускають його живі люди, зі своїми смаками й уподобаннями, а драматургічний ремісник зараз пішов хитрий. Він присвячує свої описи (мало б бути: опуси — Б. Кр.) дорогим для всіх актуальним темам, важливій проблематиці, але все це лише ілюстративні повідомлення про ті чи інші життєві події, прославлених героїв, без будь-яких поетичних узагальнень, яскравих людських образів. Не відаю, з яких міркувань і як, але такі, з дозволу сказати, твори попадають на сцену наших театрів і компромітують сучасну драматургію». Це так — про театральну драматургію. Не кращої думки М. Зарудний і про телебачення, у програмах якого виконуються «низькопробні опуси», а «на естраду ще знаходить дорогу сіре, примітивне слово, сумнівної якості гумор».

Про «літературу для дітей і юнацтва» доручено звітувати на з'їзді не надто пов'язаному з цією ділянкою прозаїкові Юрієві Збанацькому. Кланяючись і дякуючи партії за піклування над розвитком літератури для маленьких читачів і П. Шелестові за вислухану з «великим хвилюванням» промову, «в якій висловлено теплі, добрі і разом з тим господарському турботливі слова про літературу для дітей», Ю. Збанацький ствердив знову характерний для сучасного стану літературного життя в УРСР факт: «недостатній приплив молодих творчих сил» у дитячу літературу, а то й неувагу творчої молоді до неї. Підтягуючи за П. Шелестом, вдарив Ю. Збанацький і по редакції 8-томної «Історії української літератури», що вона не дозволила секції дитячої літератури попередньо ознайомитися з макетом, висловити свої зауваження до тексту цієї праці.

Мало оригінальною і подібною за спрямуванням до попередніх була і вже згадувана вище звітна доповідь провідного радянського критика, доктора філологічних наук, члена-кореспондента АН УРСР Леоніда Новиченка п. н. «Проблеми і завдання критики». Попадаючи в тон першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста, Л. Новиченко повторив дослівно висловлену ним же критику 8 тому «Історії української літератури»: «вияви певної тенденційності, необ'єктивності, зайвої помпезності». Подаючи, з одного боку, дані про книги, видані у звітний час, з 1967 по 1970 рік (мовляв, у республіці вийшло 242 з літературознавства й критики, у тому числі 135 присвячені розглядові явищ і проблем радянської літератури), Л. Новиченко визнав водночас із цим, що безпристрасні числа свідчать і про інше: серед такої великої кількості праць можна нарахувати не більше півтора десятка справді літературно-критичних праць. Так само, говорячи про «відрядне поповнення критичних лав молодими здібними силами, щоправда, менш помітне з кількох останніх років», Леонід Новиченко не згадав ніже словом про ту велику когорту талановитих і здібних літературних критиків, що були примушені відійти від літератури, переслідувані, цьковані, позбавлювані праці й можливості виступити з своїми статтями і дослідженнями в періодичній пресі. Включала ж ця когорта між іншими такі імена, як Іван Світличний, Євген Сверстюк, Іван Дзюба, Анатолій Шевченко. Із складу редакційної колегії «Літературної України» викреслено з початком 1970 року без будь-яких пояснень прізвище одного з найбільш талановитих молодих радянських критиків — Маргарити Малиновської. Із довідника «Письменники радянської України» (в-во «Радянський письменник», К., 1970) вирізано сторінки із прізвищем Віктора Іванисенка, співробітника Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, автора багатьох праць з літературознавства і літературної критики. Правдоподібно, така доля чекає й атаковану тепер Л. Новиченком Олену Никанорову, яка виступила на за-

хист «тихої поезії» семидесятників, чи й таких критиків, як Микола Ільницький, Анатолій Макаров, Любомир Сенік, що їм Л. Новиченко закинув у своїй доповіді «неприпустиму замкнутість критичної думки у межах внутрішньо-естетичного ряду». Чи ж треба тоді дивуватися, що в таких обставинах радянська критика, репрезентована, за ствердженням Л. Новиченка, понад 110 іменами критиків і літературознавців, «пасивна», що «вона не встигає за літературним процесом, мляво й невпевнено втручається в нього»?

Про перекладну літературу ніякої доповіді не було. Згадував про неї тільки дехто з промовців.

Огляд звітних доповідей можна б на цьому закінчити, але, може, краще доповнити виведену доповідачами картину деякими даними й числами, поданими в доповіді голови мандатної комісії Андрія Головка і в доповіді Івана Цюпи «Про роботу ревізійної комісії СПУ». Порівняння обидвох доповідей виявляє плутанину з кількістю членів СПУ. Головка подав, що на час V з'їзду СПУ об'єднувала 770 членів, а тепер об'єднує 858, тобто що вона збільшилася на 88 членів. І. Цюпа, подаючи ті ж цифри — 770 і 858, ствердив, що за звітний час «СПУ зросла на 142 письменники», тобто на 54 більше, як подав Головка. Якщо взяти до уваги згаданих О. Гончарем 47 померлих членів СПУ, то все ж залишається невиясненою доля сімох письменників.

Із загальної кількості — 858 членів СПУ — 448, тобто понад половина, об'єднуються в одній тільки Київській обласній організації. На з'їзд були скликані всі 858 членів СПУ, але, як ствердив А. Головка, прибуло тільки 738 і не взяло участі «з різних причин» 120 членів. Прибули 738 делегатів поділялися за національним складом: українці — 556, росіяни — 90, євреї — 72, інші національності — 20. З них пишуть українською мовою 590, російською 126, єврейською — 15, іншими мовами — 7, тобто кількість тих, що пишуть українською й російською мовами, збільшена за рахунок євреїв (57) та «інших» (13). У порівнянні з п'ятим з'їздом, що в ньому брало участь 698 літераторів, тобто на 40 менше, як тепер, у числі яких було 521 українець і 98 росіян, кількість росіян між делегатами з'їзду 1971 року була менша супроти 1966 року на 8 осіб, а кількість євреїв і тепер була така сама — 72 письменники, із яких вже тільки 15 (проти 18 в 1966 році) пишуть єврейською мовою. За жанрами делегати шостого з'їзду поділялися на: 303 прозаїків, 257 поетів, 31 драматургів, 94 критиків, 53 перекладачів. За статтю було 668 чоловіків і 70 жінок. За партійним станом — 467 членів КПРС, 8 членів ВЛКСМ і 263 безпартійних.

Цікаві й інколи ревелюційні були дані голови ревізійної комісії СПУ Івана Цюпи. Стверджуючи, що книжкова продукція в порівнянні з 1966 роком зросла дуже непомітно (у в-ві «Радянський письменник» всього на 17 творів, або на 4 відсотки), І. Цюпа нарікав на загрозливу... нестачу папе-

ру, на недостатні тиражі (всього 3—5 тисяч для поетичних збірок і 15 тисяч для прози), на повільну роботу видавництва («Від подання рукопису до виходу книжки в світ минає рік і більше»). Ревеляціями були повідомлення І. Цюпи про виявлені «глибокою ревізією», проведеною окремими установами уряду УРСР, «порушення фінансової дисципліни» не тільки в Ірпінському будинку творчості, але навіть у діяльності журналу «Всесвіт». Цим останнім І. Цюпа відкрив частково причину проведених напередодні шостого з'їзду, під час нарад VII пленуму правління СПУ, змін у складі редакції журналу «Всесвіт», із якої був усунутий довголітній гол. редактор цього журналу, ославлений і зненавиджений серед молоді за свої наклепницькі статті в період «культу особи» Олексія Полторацький (на його місце призначено поета Дмитра Павличка). Виявляючи «чимало недоліків» у роботі періодичних видань СПУ — «Літературної України», «Вітчизни», «Всесвіту», «Радуги», І. Цюпа ствердив, що «показовим щодо цього є журнал „Всесвіт“». Після глибокого аналізу стану справ було піддано суворій і справедливій критиці діяльність редакції, вказано на порушення фінансової дисципліни тощо. В чому виявилися ці фінансові порушення редакції «Всесвіту», І. Цюпа не згадав; хоч було б цікаво, бо появляється журнал фінансовими засобами офіційного видавництва «Радянський письменник»...

Крім доповідачів, виступали на шостому з'їзді з промовами ще деякі письменники, головне керівники обласних організацій СПУ, представники письменницьких спілок з інших радянських республік, репрезентанти армії, уряду, колгоспів, професійних робітничих і художніх спілок тощо. Промови їх, як і звітні доповіді, надруковані за скороченими стенограмами в «Літературній Україні» (чч. 40, 41, 42 від 20 до 25 травня ц. р.). Усіх промов (не враховуючи доповідей, промов П. Панча й О. Гончара і програмової промови П. Шелеста) було 45. Показовим для усіх цих промов був лямбмотив прославлення, інколи навіть із виявами низькосхилання, а то й холуйства, вислуханої із обов'язковим «схлюванням» промови першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста. Нав'язували до цієї промови, згадували її по кілька разів не тільки доповідачі, але й майже усі промовці. «З великим хвилюванням» слухав промову П. Шелеста Ю. Збанацький. «Глибокою і важливою» назвав її Л. Новиченко. «Щирим і правдивим словом... перейнятим турботою про розвиток і долю красного письменства» визначив цей виступ Шелеста львівський поет Ростислав Братунь. Про «свіже і велике враження від промови П. Ю. Шелеста», в якій «з граничною чіткістю були визначені партійні вимоги до художньої літератури й критики», говорив літературознавець Ігор Дзеверін, гол. редактор журналу «Радянське літературознавство». «Вимогливу й водночас щирю турботу партії про наше письменство» відчув у промові П. Шелеста поет Дмитро Павличко,

призначений напередодні з'їзду на головного редактора журналу «Всесвіт». «Принципову, важливу й глибоку промову» Шелеста вихваляв російськомовний письменник Федір Залата. «Чудесною» визначив її гуморист Олександр Ковінька. «З почуттям глибокого задоволення» згадували «чудову» і «яскраву промову Петра Юхимовича Шелеста» і закарпатець Юрій Мейгеш, і російськомовний байкар Олександр Малін, і навіть представник Союзів письменників СРСР і РСФРР Георгій Марков, гість із Москви.

Деякою, правда досить притишеною увагою користувалося на шостому з'їзді питання української мови, що про нього так відкрито й широко говорили на попередньому з'їзді. Згадував не так про важке становище, як ...стилістичне занедбування української мови в Українській РСР, Олесь Гончар у вступній промові, нарікаючи, що «чи не забагато в нас мовного шלאку, словесної тирси, сірого канцеляриту, збитого з літературних штампів та загальників», і стверджуючи тільки, що «частина наших читачів втрачає контакт із рідною мовою». Проблемі збіднювання української мови в літературному побуті був присвячений майже в цілості виступ прозаїка Костя Гордієнка, ясна річ з посиланням на висловлену П. Шелестом на XXIV з'їзді КППС вимогу плекати «народне слово». На засмічення літературної мови «різними архаїзмами і діалектизмами» нарікав Дмитро Павличко. Проте ніхто з доповідачів й учасників дискусії під час шостого з'їзду СПУ не відважився згадати про важке становище української мови в загальному, про її повне занедбування особливо у державному і в громадському житті, а також у шкільництві, зокрема вищому.

Не було майже ніякої мови на з'їзді про такі актуальні й сьогодні питання охорони пам'яток української історії, культури і природи. Єдиний Михайло Стельмах журився непомірним збільшенням армії мисливців і поголовним майже винищенням зайців у лісах УРСР. «Вже тепер навіть на Волині, — казав він, — отам, де з зеленої душі лісу виколихалась „Лісова пісня“, на сто гектарів соснової краси маємо аж... по два зайчики».

Були згадані в промовах деякі конкретні питання, але дуже несміливо і звичайно в сфері «побожних побажань». Згадки О. Гончара про існуючий і зліквідований згодом режимом київський Інститут Книгознавства і ствердження Віталія Коротича, що даремне говорити про шанування сторіччя Агатангела Кримського в той час, «коли ми втратили сходознавчу школу, створену Кримським на Україні», і нагадування їх обох про те, що ці установи варто б відновити, пролунали на з'їзді без будь-якого відгомону і наслідку.

Куди більшою увагою, як проблеми мови чи культури, користувалися на з'їзді питання «ущербної», тобто не чіткої і не витриманої з погляду партійности і соціалістичних настанов літератури. Відомий «ущербний» роман Романа

Андріяшика «Полтва», друкований у харківському «Прапорі» і передрукований цього року на сторінках «Сучасности», був засуджений ще раз П. Загребельним за ... «суб'єктивістськи-викривлено відтворені важливі аспекти революційної історії західніх земель України». Згадував трохи лагідніше про «Полтву» також Л. Новиченко, б'ючи М. Шатилова за прихильну рецензію на цей роман у «Вітчизні» і за те, що він забув «зверити образи твору з історією, з серйозними ідейно-політичними критеріями». Таврував «Полтву», не називаючи ні її, ні автора, також Р. Братунь зі Львова. Зазнали критичних зауважень з боку П. Загребельного і такі прозові твори останнього періоду, як повість «Іван» закарпатського письменника І. Чендея, роман «Катастрофа» В. Дрозда і навіть історичні романи Романа Іваничука «Мальви» та Романа Федорова «Турецький міст».

Характерний для сучасного стану радянської літератури був виступ радянського гумориста, репресованого у 1930-их роках Олександра Ковіньки. У своїй промові він ствердив ні більше, ні менше — тільки факт, що «не тільки зі шпальт, а й радіопередач зник сміх», що «зараз на шпальтах газет ви усмішки не зустрінете, гострого фейлетону, дотепних гуморесок також». Покликаючися на «правдиві і слушні» слова П. Шелеста, О. Ковінька доводив konieczність «скликати симпозіум або нараду, визначити, які шляхи сміху, в чому його сила». Чи була прийнята ця вимога О. Ковіньки, у звідомленнях не подано. У резолюції з'їзду вона не згадується.

Якщо ж ідеться про загальне спрямування шостого з'їзду СПУ, то в ньому, поруч зформульованих П. Шелестом настанов і директив про партійність літератури і її зв'язок з життям, розгорнутих і повторюваних у доповідях і промовах, чи не найважливіше місце посідала проблема боротьби з діями й затіями українського «буржуазного націоналізму». «Наші ідейні вороги за кордоном, — попереджав П. Шелест, — не гребують ніякими засобами, щоб духовно роззброїти радянських людей, притупити їхню класову свідомість, послабити революційний ентузіазм, посіяти в людських душах скептицизм та аполітичність». За «паніматкою йде молитва гладко», казали поляки, і за Шелестом, у тон і в голос його, засуджували цей клятий «буржуазний націоналізм» й інші доповідачі і промовці. «Самозванних зарубіжних меценатів» таврував П. Загребельний за «укладання всляких антологій», в яких література радянська представлена тільки творами «літературного призову після шістдесятого року». Промив «цілі легіони найманих „советологів”, серед яких бачимо й старих майстрів брехні та провокації — українських буржуазних націоналістів», також критик Л. Новиченко, закликаючи письменників України відповідати їм активною наступальною боротьбою і пильністю. Засоби й методи веденої з Мюнхенів та Нью-Йорків «витонченої ідеоло-

гічної боротьби» з'ясовував у своїй промові режимний комісар від літератури Василь Козаченко, стверджуючи, що «найотруйніші стріли, які кидали в наш табір найзапекліші ідеологічні вороги, були, як правило, загорнуті у вату всіляких застережень, порад та вболівань за долю митця, за долю „справжнього“, „високого“, „чистого“ мистецтва і „чистої“ естетики». Проте з найбільшим «завзяттям» вдарив по закордонних «уболівальниках» за українську культуру, по тих «хто звив свої осині гнізда по імперіалістичному боці барикади» й «особливе зацікавлення й увагу приділяють літературі», Ростислав Братунь, колишній гол. редактор львівського «Жовтня», а тепер голова львівської обласної організації письменників. Згадуючи про відбутий у Нью-Йорку в листопаді 1970 року з'їзд Об'єднання українських письменників «Слово» і про те, що на ньому говорилося про «згуртування українських письменників на еміграції на засадах вільного творчого вияву в протилежність до невільного стану українських письменників на рідній землі», Р. Братунь назвав українських еміграційних письменників «безбатченками, яких вільна українська земля вимела на смітники історії і яких субсидують заокеанські центри ідеологічних диверсій». Громив запопадливий Р. Братунь також і автора цього огляду й переданих через радіо його коментарів про українську радянську літературу між з'їздами, мовляв, ці коментарі не потребують коментарів, але прізвища його в надрукованому у «Літературній Україні» тексті промови Р. Братуня не згадано. Повний текст цієї промови й «розгрому» Б. Кравцева був переданий тільки Київським радіо. До речі, підписаний автор цього огляду, стверджував у своїх радіокоментарях те ж саме, про що говорив на шостому з'їзді Р. Братунь, що «цілий ряд важливих проблем, які порушувалися на минулому з'їзді чи на пленумах правління під оплески, були поховані на сторінках стенограм».

Будуть поховані на сторінках стенограм також і ті нечисленні вже проблеми, що їх обговорював шостий з'їзд Спілки письменників України. Гарантією цього може бути й особливий склад новообраного правління СПУ, до вужчого складу якого увійшли й деякі відомі руйнітники й затискувачі літературного життя й розвитку. На голову правління був обраний відомий Юрій Смолич, 71-літній прозаїк, донедавний голова агентурного «Українського товариства культурних зв'язків з закордоном», а тепер його ж президент, сталінський і теперішній орденоносець. На першого заступника його обрано погромника молодих творчих сил Василя Козаченка. Трьома дальшими заступниками стали П. Загребельний, Ю. Збанацький, Б. Олійник. На секретаря правління по організаційних питаннях обрано цілком невідомого досі в літературних колах «прозаїка» Івана Солдатенка, що був прийнятий в члени СПУ щойно в червні 1970 (народжений 1931 в м. Борисполі на Київщині). Із 29-особо-

вої президії правління СПУ виключено таких її дотеперішніх членів, як І. Драч, В. Коротич, І. Ле, А. Мороз й О. Підсуха, і введено до її складу більш «випробуваних» і «надійних»: цілком невідомого із реєстрів членів СПУ О. Бандуру і таких «добре відомих», як Л. Дмитерко, М. Шамота і ще Б. Олійник, і менше відомих, як О. Мусяченко та І. Солдатенко. Виключні з президії І. Драч, В. Коротич, І. Ле й О. Підсуха залишилися тільки членами загального 70-особового правління, як також залишився в його складі усунутий з посади гол. редактора «Всесвіту» Олекса Полторацький. Проте, зникли з складу правління такі його дотеперішні члени, як Іван Чендей, автор промленої повісти «Іван» та російськомовний письменник киянин Віктор Некрасов, той, який відважився був виступити на оборону репресованих діячів культури.

У такій прочищеній і «відмолодженій» гарнітурі новообране правління СПУ, треба думати, виконає повністю поставлені йому керівництвом партії й органами КДБ завдання.

Злигодні Юрія Яновського

Юрій Смолич

Шостий з'їзд письменників України, що відбувався в травні ц. р. в Києві, був показовий тенденцією режимного керівництва до закріплення партійно-адміністративного затиску над радянською літературою. Про наявність цього затиску — репресій, цькування і загроз виключення із СПУ, що їх зазнають останніми роками українські радянські письменники, свідчать численні факти засуджування окремих авторів і їхніх творів — до з'їзду на сторінках радянської преси і під час з'їзду у виступах окремих доповідачів і промовців. Для характеристики цього творчого «клімату», що є прямим продовженням таких же злигоднів у недавньому і сталінському і післясталінському періодах, передруковуємо із книжки Юрія Смолича «Розповідь про неспокій триває. Частина друга: Дещо з двадцятих, тридцятих і дотепер в українському літературному побуті», виданої в Києві 1969 року, розділ «Яновський» із розповіддю про дошкільні злигодні — цькування й інші моральні репресії, що їх зазнавав Юрій Яновський, класик української радянської літератури, впродовж усього свого творчого життя, починаючи з 1927 року аж до самої майже смерті в 1954 році. Злигодні, що їх витерпів Юрій Яновський, достеменно ж такі, як їх зазнає багато сучасних радянських письменників і критиків, зокрема ж поетів — шестидесятників і семидесятників. Спогади Юрія Смолича, що у висліді VI з'їзду СПУ був обраний на голову його правління, передруковуємо без будь-яких змін, із пропущенням тільки деяких несуттєвих для теми фрагментів. Залишаємо також правопис оригіналу. — Редакція.

Яновського тепер ми згадуємо раз у раз, у кожному огляді української літератури, принагідно до будь-якої літературної події. Радянська класика? Яновський. Новаторство? Теж Яновський. Лідер української радянської романтики. Хранитель традицій української літературної минувшини. А коли шукають найвиразнішого свідчення розмаїтості та багатства літературних стилів у межах соціалістичного реалізму, то вже неодмінно посилаються на Яновського. І в кожній згадці, в кожнісінькому слові про Яновського — хвала...

П'ятнадцять і двадцять п'ять років тому Яновського теж згадувано раз у раз, постійно і настійно, в кожнісінькому літературному огляді і без огляду на літературу — теж. Тільки ж згадувано аж ніяк не з хвалою.

Під постійним огнем гострої, дошкульної критики проминуло, власне, майже все творче життя цього, нині визнаного класика української радянської літератури, її нині хвального найпершого романтика, автора багатьох — як визнано тепер — літературних шедеврів. Проминуло майже все творче життя — аж до дня одержання Державної премії п'ятдесят другого року. В п'ятдесят четвертому Яновський вмер.

Мені здається, я можу безпомилково пригадати день, відколи й почалися злигодні Юрія Івановича. Точно пам'ятаю і день, коли вони закінчилися.

Колишня належність до семенківського «Комункульту», до ВАПЛІТЕ, «Літярмарку», «Пролітфронту», — то вже потім, «за сукушністю», було вписано до постійно і безвідмовно діючого проти Яновського акту обвинувачення: в цьому він лише поділив гірку долю з усіма іншими колишніми «комункультівцями», «ваплітовцями», «пролітфронтівцями» чи «літярмарчанами». Не були також виключним приводом для постійних нагісок і його, письменника Яновського, помилки та хиби, за які його критиковано. Критиковано інколи справедливо, а здебільшого несправедливо. Злигодні Юрія Івановича почались на одному з частих у ті двадцять і тридцять роки літературних диспутів, коли тільки-но з'явилось визначення «письменники — інженери людських душ». Свій виступ на диспуті (загального змісту цього виступу не пригадую) Яновський закінчив такими словами до членів ВУСПШу, з якими сперечався, — цитую з пам'яті, але думаю, що дослівно: «Партія закликає нас бути інженерами людських душ, а ви хочете, щоб ми біля людських душ стояли міліціонерами...»

То був, мабуть, взагалі останній прилюдний виступ Юрія Івановича.

Отак і почався тернистий шлях у пожовтневій українській літературі одного з її найбільших талантів.

— Це — гіркі слова, але як не сказати їх, коли випадок з Яновським — чи не найяскравіший приклад тієї шкоди, якої завдали в свій час радянській літературі (та чи ж тільки самій літературі!) «напостівство» та голобельна — спрямована на відштовхування від радянського життя інтелігенції — практика «максималістів» із РАПШу та ВУСПШу?

Яновський — вразливий, імпульсивний, дещо фанатичний — відразу став дибки, кинувся в протест, та людина вдачі не активно-дійової, а пасивно-споглядальної, трагічних дурниць, на щастя, не наробив — тільки заховався у власну шаркалу, затулювся панциром і поринув у «кишіння в собі самому». Колись безоглядний романтик, тепер він почав приймати все насторожено, упереджено — з огляданням, з недо-

вірою, ба й скепсисом, а то й з недвозначним запереченням «а пріорі».

Злигодні били Юрія Івановича хвилями: накочувались — пекли сіллю справедливої критики, ранили гострою рінню несправедливого критиканства — і хвиля наче облягала, западала, відкочувалась на якийсь час. А тоді знову і знову... «Цунамі» обрушилась аж сорок сьомого року. І мало не затопила назавсім.

Юрій Іванович реагував болісно, інколи навіть трагічно, але почуття гумору не зраджувало його: запас іронії він мав не тільки для інших, але й до себе самого.

Пригадую, вже в час війни, в перших днях січня сорок третього року, в Уфі був скликаний «восний» пленум Спільки письменників України. Юрій Іванович жив на евакуації в Уфі — редагував журнал «Радянська література». Я був на той час аж у Середній Азії, в Алма-Ата, дістав виклик і теж рушив на пленум. Юрію Івановичу я віз подарунок: два десятки знаменитих яблук «алма-атинський апорт Симиренка». Я знав з листів Юрія Івановича, як він бідує матеріально, як сутужно в Уфі з харчами і як бракує йому, з його здоров'ям, вітамінів. Тож мій подарунок був не просто символічний, але мав важливу практичну мету.

Поїзд прибув на станцію Уфа пізно вночі, але Юрій Іванович зустрічав мене на вокзалі. Тут, у Приураллі, панувала страшна зима, лютий мороз ступнів на двадцять п'ять — тридцять, ще й настирний вітер із заметіллю. Йти до міста, до хатинки на околиці, де мешкав Яновський, було далеченько — кілометрів зо три, вітер валив з ніг, мало не зривав з нас наші демісезонні блаженські пальта, — і ми вирішили мій багаж залишити до ранку в камері схову. «Багаж» — то був одним-один рюкзак, точніше — солдатський «вещмешок»: насподі трохи білизни, а зверху — оті двадцятіро величезних, прегарних, соковитих яблук. Я похвалився ними Юрію Івановичу — розв'язав торбину перед тим, як здати її до схову. Юрій Іванович взяв два — для себе і для дружини, — а решту ми залишили в рюкзаку до ранку.

Вранці ми знову прийшли вдвох, подали квитанцію і одержали мій рюкзак. Дивина! — був він у два рази менший, якийсь «хирлявий», а в боці зяяла чималенька дірка... Яблук — жодного — в рюкзаку не було. Пацюки! Вони аж снували по долівці в приміщенні камери схову, і дівчина, яка приймала речі, раз у раз відтомила їх від себе ногами. Пацюки почули аромат соковитого яблука, протрубили дірку в мішку і за ніч поїли всі яблука.

Дуже був засмучений Юрій Іванович.

І тепер щоразу, як била Юрія Івановича чергова хвиля літературних і громадських злигоднів, Юрій Іванович неодмінно казав мені, гірко посміхаючись:

— Знову з'їли пацюки мої яблука...

Втім, до іронії над самим собою, над своїм трудним становищем чи з приводу несправедливостей до його особи

Яновський вдавався не так часто, — був він характеру неприступного, вдачею — образливий, а підчас і амбітний.

Ми познайомилися з Яновським, либонь, року двадцять п'ятого, коли вони вдвох з Миколою Бажаном уперше приїхали з провінціального тоді Києва до тодішньої столиці Харкова. Якщо не помиляюсь, Яновський працював тоді над першою своєю поетичною збіркою «Прекрасна Ут». Був він тоді студентом політехнікуму — стрункий, ставний юнак з кучмою хвилястого волосся, в потертій чорній шкіряній тужурці. В тій тужурці, в роки громадянської війни, шістнадцятилітній Юра їздив по селах Єлисаветградщини — продагентом, інспектором РСІ: збирав продподаток, вигрібав хліб з куркульських ям — годувати Червону Армію на фронтах від Балтійського до Чорного моря та пролетарів у рідному Єлисаветграді, в Петрограді та Москві.

Приятелями стали ми з Яновським геть пізніше, після його роботи на кіностудії в Одесі та ВУФКУ в Харкові — коли вже зійшли зі сцени всі «комункульти», «вапліте», «пролітфронта», «літярмарки» та інші нові генерації і запанував у всій українській літературі самий тобі ВУСПП, а ми — в позавуспівському остракізмі — стали ізгоями літературного процесу і були оголошені «попутниками».

Тридцять четвертого року столицю України повернено з Харкова до Києва, переїхала до Києва і вся верхівка літератури — тоді вже безгрупова, під егідою Оргкомітету майбутньої єдиної Сліки письменників, — а нас з Яновським залишено в Харкові. Відтоді ми з Юрієм Івановичем і стали нерозлучні.

Літнього часу ми щороку їздили відпочивати чи лікуватися разом — до Залізноводська на Кавказі, до будинків письменників в Одесі, в Хості на Ірпені або на дачу в Біликах (Ліщинівці) на Полтавщині.

Чимало ми з Яновським і поподорожували.

Наприкінці літа тисяча дев'ятсот тридцять п'ятого року — виг'ятох — Яновський, я, Дикий, Муратов і Юхвід — зробили велику подорож автомашинами по Україні: Харківщина, Сумщина, Полтавщина, південь Київщини, Дніпропетровщина і Криворіжжя.

Влітку тридцять шостого — автомашиною вчотирьох: Яновський, я, Мате Залка і Зенькевич — по містах і селах Полтавщини.

Сорок четвертого року, в дні війни, ми об'їхали Закарпаття — тоді ще не радянське — з півночі на південь: від польського кордону за Перечином та Люмшорами і до кордонів угорського і румунського — за Хустом і Раховом.

Та стоваришували нас, певна річ, не мандри, не лікувальні процедури й навіть не спільні поневіряння в «позавуспівському остракізмі», а найбільше — нехай це не видасться тільки гострим слівцем — саме те, що ми постійно сперечались та сварились: ми ж бо були характерами абсолютно різні, неподібні були й всі наші уподобання та сма-

ки, діаметрально протилежні наші творчі позиції в шуканні та виробленні літературного стилю. На цьому я дозволю собі нижче спинитись докладніше.

А втім, сварились та сперечались ми і тоді, коли наші погляди та принципи абсолютно збігались — у великому чи малому.

Ми, справді, сперечалися з Юрієм Івановичем завжди, достоту — день у день, бо ж день за днем були ми нерозлучні, ми сперечалися з кожного приводу, але найменше наші суперечки торкалися питань літератури, бо позиції наші в літературі, наші літературні уподобання були абсолютно різні. До того ж Юрій Іванович взагалі не любляв вдаватись у теоретизування і в теорії літератури розбирався неохоче. Власне, він не вмів чітко і точно сформулювати свої позиції в теоретичних питаннях.

Яновський, як відомо, починав з поезії. Але його поезії, — як, втім, і перші спроби у прозі, — були позначені літературщиною. Мені здається, він починав десь поблизу від акмеїзму; прагнучи до новаторства, він плував на стежках декадансу; в пошуках оригінальної форми він вдавався до безтілесної абстракції. Він був закоханий в Гріна, і його «Прекрасна Ут» линула під гринівськими «Червоними парусами». В її кільватерній течії пливли, вважаю, і перші новели Яновського. Я вдаюся до «корабельної» термінології умисне, нехай і з певною іронією, маючи на увазі прихильність самого Яновського до морського і моряцького словника, його романтичну закоханість у море, власне, і не так в саме море, як в образ легкокрилої яхти під напнутим вітрилом у морській даліні. «Белеет парус одинокий в тумане моря голубом» — то були улюблені поетичні рядки Яновського, і він проказував їх раз у раз — в хвилини задуми, замріяння, зажури. І це було наче сакраментальне мотто до всієї творчості і до самої природи Яновського: вони виявляли і саму його вдачу і його позиції в суспільному житті. Самотність, відірваність, але разом із тим і кличність вибіленого сонцем, напнутого вітром вітрила, а довкола ж шумує безбережне море — життєве море, голубе і принадне, але туманне й незбагненне...

Напнуте вітрило таланту потроху вивело Яновського на фарватер громадянських мотивів у творчості. З абстрактної, безпредметної романтичної піднесеності перших творів Яновський прийшов до романтики конкретної — видимої оком і відчутної на дотик, реалістичної, — романтики соціальної революції і національного відродження рідного українського народу. Це вже після «Байгорода» і «Майстра корабля», — десь у «Чотирьох шаблях». Втім, саме тут, при перших кроках у справжній літературі, Яновського заспіла невдача — ідейна нечіткість, ідеологічна плутанина. Тоді він ще не дозрів, не здобув ідейного гарту, не роздивився як слід і довкола себе у житті, не розібрався в ньому і не зумів подолати тягар попередніх похибок і незрілих фантазій. Шкода, що «Чотири шаблі» Юрій Іванович не написав пізніше,

вже ідейно загартованим, — то міг би бути шедевр поміж усіх його творів, твір видатної художньої та ідейної сили.

Яновський у прозі був поетом. Це звучить добре, можливо, і насправді добре, бо щедро збагачує емоційну силу прози, але, як на мене, саме тому — попри всю поетичну піднесеність і хвилюючу романтичність — проза Яновського завжди була малопізнавальною (пізнавальність прози вимірює її вагомість, — нехай це буде тільки моя особиста думка!) і постійно хибувала в частині сюжетних інтерпретацій. «Вершники» — чудова книга, але це зовсім не роман, як думав Яновський і як досі трактує дехто з критиків. І взагалі — яке це має значення, роман це чи не роман? Нехай це буде збірка новел — досконалих формально, дуже сильних емоційно, вагомих ідейним змістом: цю книгу високо цінують літературні гурмани, з захопленням читає і залюблений у літературу читач. «Вершники», коли хочете, це поема в прозі, тільки без зовнішніх поетичних прикмет — римування та рядкового ритмування. Всіх інших законів поезії у «Вершниках» дотримано. Шлях Яновського до справжньої прози, вважаю проте, проліг через «Майстра корабля» та «Чотири шаблі», — я обминаю признані тут помилки і хиби цих книг. Хоча і в цих двох книгах Яновський теж залишався поетом. Крім того, «Майстер корабля» змістом надто «особистий», захищений своєю рідним кодом лірики. Автор наче забув, що, крім його самого та ще Довженка, цю книгу читатимуть і звичайні читачі.

Одверто сказати, я вважав прозу Яновського того періоду надміру вишуканою, пишномовною. Але сказав про це я Юрію Івановичу тільки раз — та й на тому зарікся, бо мало не прийшов нашій дружбі кінець: Юрій Іванович був надто амбітний.

Залагодилася наша сварка на тому, що більше ми ніколи не обмінювалися думками про нашу творчість: я не казав Юрію Івановичу моєї думки про його твори, він мені — про мої.

А стався той інцидент між нами якраз з приводу «Вершників». Яновський на той час був упосліджений як ніколи. Його признано вже і формалістом, і песимістом, і абсентеїстом, навіть — за формулюванням Микитенка — «внутрішнім емігрантом». «Вуспівці» під ту пору якраз вирішували, на котру ж полицю архіву «забутих предків» покласти «колишнього попутника» Яновського, — його вже давно не друкували ніде. Саме за таких «сприятливих для творчості» обставин Юрій Іванович і написав «Вершники». Писав їх Юрій Іванович якось «потай», не признаючись, що працює, і на запити — що пише, відповідав ухильно. А тут прийшов до мене, поклав на стіл грубенький рукопис — півтораєта сторінок машинопису — і сказав:

— Прогляньте, будь ласка, Юро. І все мені відверто скажіть. Тут, розумієте, або пан, або пропав. Якщо у них («вуспівців») залишилася бодай краплина совісті, мусять

надрукувати. Тільки треба, щоб не було до чого присікати-ся. Прогляньте, будь ласка, пошукайте «блохи»: у вас око гостріше...

Я прочитав того ж вечора, не одриваючись. Книжка була чудова, але «блохи» були, та й не все мені припадало до смаку. Я сказав про свої присікпливі враження одверто, як Юрій Іванович і просив. Все, що я сказав хорошого, Юрієві Івановичу було приємне, за виявлені «блохи» подякував, але за те, що мені було не до вподоби, — образився. Юрій Іванович на зауваження був образливий.

Як відомо, «Вершники» на Україні не були зразу прийняті до друку: те, що книжка була хороша, вирішального значення не мало, мало значення лише те, що написав її Яновський. Та й... чи ж, справді, хороша книжка? А раптом автор умисне написав її «під хорошу», а за тим «зовсім хорошим» раптом та ховається щось... нехороше? Про всякий випадок підозрілу книжку краще відхилити. Її й відхилили... На Україні «Вершники» признано допустимими до друкування, а далі й «хорошими» аж після того, як Зенькевич переклав їх російською мовою і в Москві рукопис з легкої руки Вишневецького був прийнятий «на ура».

Така була «передісторія» знаменитих «Вершників», перекладених зразу на багато мов, поширених багатьма виданнями, — книги, що на довгий час стала одним з «еталонів» української радянської прози, взірцем революційної романтики в плинні соціалістичного реалізму.

Принагідно хочеться згадати, як працював Яновський.

Починаючи свій шлях у літературу, він працював не так, як працюють здебільшого прозаїки-професіонали. Можливо, так працюють якраз поети. Він уникав освітлення цікавої йому події з чужих слів і покладався, так би мовити, тільки на себе, на свої враження, своє сприймання факту, виключно на ті почуття й міркування, котрі виникали в нього за власними спостереженнями. Пізніше, в післявоєнний час, коли надійшла пора літературної зрілості, Яновський змінив свої робочі звички і почав, навпаки, широко охоплювати «не свої» матеріяли в процесі роботи. Архів, документ, історикографічне джерело стали для нього зовсім необхідні. Так, зокрема, працював він над кіносценаріями про партизан-підпільників у Вітчизняну війну та про Павку Корчаліна — в війну промадянську. Але в давніші роки система роботи прозаїка бувала частим предметом наших з ним суперечок, бо ж я і тоді працював якраз по-інакшому. Я завжди цікавлюся суперечними думками з приводу фактів та подій, що потрапили в сферу моїх творчих інтересів; дошукуюсь різних джерел, докопуюсь документів, читаю побіжну літературу, щоб цікавий мені факт висвітлювався на тлі обставин, що його супроводжували або зумовлювали. Юрій Іванович перших років своєї роботи в прозі та драматургії зневажав такий спосіб роботи письменника і казав, що на такий літературі «завжди знати пальці» і пахне такий твір потом, в той

час як мистецтво має право лише на «запах крові». Словом, за тих перших часів у системі роботи Яновського було трохи від «шаманства», і визнавав він лише формулу «факт і я». Мені здається, що така певна індивідуальність відтоді дещо позначала й саму творчу манеру Яновського. Я в наших з ним розмовах називав таку творчу манеру імпресіоністичною, і Юрія Івановича це дратувало: він знову ображався.

Певна річ, ніколи нікому з літераторів не можна і не треба нав'язувати систему творчої праці, та й не вийде нічого з такого нав'язування, бо всякий примус у творчій праці дає «осічку»; не варто й критикувати систему роботи іншого письменника; бо справа це надто індивідуальна, особиста, і зумовлюють її чимало чинників — риси характеру, своєрідність психіки, темперамент тощо. Але мені хочеться тут принагідно відзначити, що як на мене — то саме отак невміння поводитися з прозою «по-прозовому» і зумовило пізніше певну, вважаю, невдачу роботи Яновського на посту кореспондента на історичному Нюрнберзькому процесі. Ті кілька коротеньких кореспонденцій, що він надіслав до газети «Радянська Україна», були мізерні проти такого величезного і важеного матеріалу, як суд над воєнними злочинцями, над гітлерівською Німеччиною і фашизмом взагалі. На публіцистику Яновський не спромігся. Був Яновський поет, тільки поет.

В кабінеті Юрія Івановича на книжковій шафі над письмовим столом, стояла дуже гарна модель вітрильної яхти, либонь, фрегата, — в позиції, як це намалював Кричевський на обкладинці першого видання «Майстра корабля». Юрій Іванович придбав чи замовив цю модель ще в час свого перебування в Одесі, коли працював на кінофабриці і задумав писати «Майстра корабля». Юрій Іванович міг точно і безпомилково назвати морським терміном кожнісіньку деталь моделі і дуже любив свій фрегат. Це й був отой «парус одинокий в тумане моря голубом»... Але був це, коли хочете, і певний символ характеру творчої праці Яновського: парус — «одинокий» і море — «в тумане»...

Влітку тисяча дев'ятсот тридцять п'ятого року ми з Юрієм Івановичем, вкупі з Антоном Диким, Ігорем Муратовим та Леонідом Юхвідом, вирушили, — як казано вже, — у велику подорож автомобілями по Україні.

Подорож по Україні тридцять п'ятого року була особливо цікава, важлива і, я б сказав, навіть знаменна.

То була взагалі наша перша подорож автомобілем — мандрівка з безліччю пригод, і я неодмінно колись докладно пригадаю її і запишу, якщо буду живий та здоровий, як казала моя мати, коли збиралась зробити щось в майбутньому, на той рік або й завтра. Важливою та подорж була тому, що їхали ми по місцях, де ще не бували, і Яновський, зокрема, вперше потрапив на Криворіжжя (я вже колись був на Криворіжжі разів зо два, клопотавшись, з доручення Блакитного, утворенням тут філії «Гарту»). Знаменною ж

ту подорож треба признати ще й тому, що в самому Юрієві Івановичу вона зумовила і спричинила великий здвиг — світоглядний, ідейний.

Складний був тоді, як починали ми тут нашу подорож, психічний стан Юрія Івановича. Колективізація!..

Двадцятих років, коли слідом за роками громадянської війни почали виникати тут і там, і особливо на півдні України, селянські комуну, Яновський сприймав цей процес піднесено, романтично: геть межі, спільна власність, нове життя — комунізм!.. То була романтика щира, схвильована, але уявлення за нею стояли схематичні, безтілесні, абстрактні. То було сприймання життя книжне, кабінетне, до того ж — юнацьке: гаряче, але дещо примітивне. То була залюбленість у саму ідею, власне — декларацію ідеї; я б сказав: белетризація для себе життєвих фактів, перекладання на поетичну мову соціальних процесів. Коли ж побачив факти викривлення в здійсненні колективізації, Яновський підупав духом, ходив понурий і, будши вдачі пасивної, «ушел в себя», — як кажуть росіяни. Він навіть говорив тоді мало; лише, — коли мова заходила про події на селі, — повторював:

— Ні, ні, мета не може виправдати всі засоби... .

І от стаття Сталіна «Головокружение от успехов». Яновський сприйняв її як одкровення, як сподівану «манну небесную», як «друге пришествя»... І до самого Сталіна спалахнув симпатією та довірою. Власне, як на теперішню мову, саме тоді й зродилося в Яновському те, що зветься тепер «культу особи Сталіна». А втім, про ставлення Яновського до Сталіна мова буде окремо і спеціально.

Словом, у ту подорож вирушав Юрій Іванович і дещо пригнічений, і дещо піднесений — відживлений виступом Сталіна і тими результатами, що вже дав у проведенні колективізації цей виступ. Адже, незважаючи на пережиті трагедії, — скрізь, куди б ми не приїхали, життя піднімалося знову, життя буйніло! Сякий-такий, перший по руїні, врожай зібрано, оранка під озимину була саме в розпалі, люди — жінки, діди й підлітки — працювали заповзято: вони скуштували лиха і не хотіли більше його знати. Хто крив хату свіжою золотавою ще соломою: хто білив стіни; хто підмальовував вікна... На місцях колишніх куркульських обійсть розбудовували свої господарські дворища молоді колгоспи. Босоніги пастушки вигонили на толоку худобу, бігли за нашими машинами і гукали — як і раніше, як і завжди, як гукали ще колись, будши пастушками, і ми самі:

— Дядьку, дайте закурити!...

— Дивна країна наша Хохландія! — казав Юрій Іванович, зганяючи журу з чола, ясніючи очима. — І в огні не горить, і в воді не тоне... Народ наш все може, все пере-
може...

Ми їхали двома машинами: Муратов з Юхвідом — газиком, ми з Юрієм Івановичем та Антоном Диким — величезною колимагою фіата; прозвали ми нашу машину «Камо

грядеші», бо вона весь час обламувалась, а прізвище шофера було Сенкевич. І Юрій Іванович після кожного села робив замітки в невеличкому записничку. Цей записничок надміру цікавив Дикого: а що там і для чого нотує після кожнісінького села Юрій Іванович, колишній презернний «попутник»? Чи не контру яку? .. А нотував Юрій Іванович назви сіл і деталі пейзажу, щоб потім згадати принагідно. Назви сіл карбували в пам'яті маршрут, а пейзаж Юрій Іванович пристрасно любив і навіть казав, що їде у подорож головним чином для того, щоб втішатися зміною рідних пейзажів: ліс, лісостеп, степ. А те, що письменник взагалі не може бути без записника, без нотаток, — цього Дикий не знав, звідки йому знати?

В Кривому Розі Юрій Іванович вперше побував у залізничній шахті. Його захопив пневматичний молоток, — тоді то була ще новинка на зміну обушкові, — і червоний, іржавий колір рудного пилу, у який було помальовано все: речі, людська одяга, обличчя.

З подорожі — вже під осінь, коли баштани кучугурилися кавунами і динями, — Юрій Іванович повернувся, сповнений завзяттям до творчої роботи, примирившись з колективізацією.

Про те, як ставився Яновський до особи Сталіна, варто пригадати принагідно: його ставлення надто характерне для того часу, характерне, мабуть, і взагалі для багатьох тогочасних інтелігентів. Але ставлення Яновського до Сталіна варто уваги і спеціально: адже мало хто з письменників зазнав стільки лиха за часів культу особи, як Яновський, але ніхто з прозаїків так поетично і так вразливо не написав про Сталіна, як саме Яновський, — пригадаймо лишень епізоди уявної появи Сталіна (людини в сірій солдатській шинелі) на фронті перед солдатами — в першій редакції роману «Жива вода». Ці епізоди дуже тонко передавали настрої тих років — віру в Сталіна.

До кінця двадцятих і початку тридцятих років проблемами революції, соціалістичного будівництва, ідеї комунізму пов'язані були в Яновського виключно з ім'ям Леніна. Ім'я Сталіна стало відоме, власне, лише в час відкритої партійної дискусії та боротьби з троцькізмом і особливо з початком першої п'ятирічки, — прийшло воно з гаслами індустріалізації країни та програмою колективізації сільського господарства. Прийшло ім'я Сталіна відразу і по-доброму, і по-лихому. По-доброму, бо асоціювалося з романтикою соціалістичного будівництва, його принадами, захоплюючими перспективами: від самих масштабів аж тамувало дух! По-лихому, бо ж відразу пов'язалося з тими складними процесами, що відбувалися на селі.

Виступ Сталіна із статтею «Запаморочення від успіхів» і дальші події, що були логічним висновком з цього виступу і виправляли ряд перекручень у практиці колективізації, як я вже казав, відразу змінили ставлення Яновського: він сповнився пошани до Сталіна.

В своїй реакції на порушення в ті часи соціалістичної законності Яновський не різнився від усього інтелігентського загалу. Відразу то був подив, незрозуміння, далі — приголомшення і обурення, потім — гіркота і страх. Як і всі, Яновський намагався зрозуміти, в чому річ, яка причина, хотів вірити, що, як і колись, в час колективізації, так і тепер — масштаби порушення законності самому Сталінові невідомі, від нього ховають, його обминають, обдурюють, можливо, — якісь фашистські диверсанти, що пробралися у найближче його оточення, в партійні верхи та в органи державної безпеки.

Через те, коли прийшов кінець «ежовщині», в Яновського знову відживилася довіра Сталінові, а далі, за ходом подій, в зв'язку з безперечними успіхами в соціалістичному будівництві та величезним зростанням престижу Радянської країни на міжнародній арені, а пізніше, в час війни, — в зв'язку з перемогами на фронті, — перейнявся Яновський і вірою в Сталіна, в його державний геній.

Чи були підстави для гострої і дошкульної — постійної — критики творчості Яновського?

З виступів самого Юрія Івановича — і усних, і друкованих — відомо, що він визнавав деякі свої помилки, засуджував декотрі свої хиби, признавав окремі критичні виступи справедливими. Однак з тих же виступів відомо, що за тими визнаннями і самокритикою аж ніяк не стояла згода з усіма обвинуваченнями та інкримінаціями, що дедалі ставали гострішими, хоча й дедалі — менш аргументованими. Декотрих інкримінацій Яновський визнавати не хотів, і за це його знову і ще гостріше критиковано. Я знаю, що тепер є товариші, які в запалі всереабілітування схильні вважати, що й визнання своїх помилок Юрій Іванович робив проти власної волі, щоб «не було ще гірше». Будемо справедливі: — в перші роки гострої критики його творів ще в часи ВУСПІУ Яновський, як, проте, і всі інші попутники, розгубився, не вмів розібратися в обставинах і діяв з переполоху — були в нього визнання вимушені. Та пізніше, — збагатившись життєвим досвідом, загартувавшись ідейно, ба й просто змужнівши, — Яновський став розсудливіший і суворіший до себе самого і в творчості, і в оцінках власних творів, у ставленні до критики. В роки післявоєнні, коли відбувся, так би мовити, «другий тур» критики творчості Яновського, з новою хвилею обвинувачень в ідейних гріхах, Яновський визнавав помилку лише тоді, коли сам її бачив і згоджувався з накинутим йому обвинуваченням. Визнання Яновського в цьому періоді щирі й правдиві. Але при критиці на його адресу (справедливі чи несправедливі), попри незадоволення та обурення — Яновський ніколи не протиставляв нашій радянській дійсності якусь іншу дійсність, нашому — радянському — буттю якийсь інакший спосіб життя. Попри будь-які свої нарікання він все одно залишався радянським патріотом.

Українські інтелігентські кола, формовані до революції, «сповідали» національну романтику. В роки громадянської війни, в атмосфері класових битв, з тієї національної романтики прослалося, власне, два шляхи: один — в націоналістичну, петлюрівську контрреволюцію, другий — до ствердження радянського, соціалістичного укладу для українського народу, визволеного і піднятого Жовтневою революцією. Яновський пішов цим, другим, шляхом.

Влітку тридцять шостого року ми з Яновським вирушили в нашу чергову автоподорож. З нами їхали Мате Залка і Павел Болеславович Зенькевич. Маршрут — басейни полтавських річок Псла, Ворскла і Сули. Іменно «Псло» і «Ворскло» — так вимагав казати Юрій Іванович.

То була чарівна подорож.

Того літа ми всі жили з родинами в Біликах (Ліщинівці) на Полтавщині. То дороги для Залки місця: тут він воював в громадянську війну, тут, у боях за Білики, був важко поранений. Це він і загітував нас усіх їхати відпочивати до Біликів. Побачивши ж, що у нас з Яновським є машина (газик), негайно запропонував податися в мандри.

Полтавщину того літа ми об'їздили вздовж і впоперек — від міста до містечка, від села до мало не кожнісінького хуторця. І кожний з нас мав свій інтерес. Матвію Михайловичу кортіло ще раз пройти по місцях боїв і пошукати місцевих однополчан. Інтерес Павла Болеславовича був професійний, як перекладача: послухати полтавської говірки. Я захоплювався тоді пізнаванням автомашини, розраховував попрактикуватися за кермом, взагалі марив подорожами та мандрами, а побувати знову на Полтавщині було особливо привабливо. Юрія Івановича цікавив полтавський пейзаж, а також старовина: архітектура церков, хуторища після сталинських куркульських одрубів, що перейшли тоді якраз у колгоспні володіння; меморіальні місця Лесі Українки і Панаса Мирного.

Що ж, кожний з нас діставав у подорожі своє. В Сорочинцях і біля Диканьки, в кочубеївських місцях, ми натрапили на архітектурні і скульптурні шедеври, — не знаю, чи вціліли вони дотепер? Куркульських гнізд ніде не залишилося й сліду — хати рознесено, обійстя занолено, але вишневі садки тоді ще не наважувались рубати, і вони стояли чудернацькими зеленими острівцями серед безмежних ланів половіючої пшениці. Меморіальні місця Лесі й Мирного були на місцях, але ніхто тоді ними ще не опікувався, ніхто їх тоді не беріг і не доглядав. Місця Залчиних боїв ми встановили, але не змогли виявити жодного бойового поплічника. Зате полтавської співучої говірки наслухалися щедро.

Крім того, на пропозицію Залки, ми встановили «сім чудес» Полтавщини. Чудом номер один — трьома голосами при одному, що утримався, — обрано самого Матвія Михайловича, закоханого в Полтавщину: Мате казав, що Україна для нього друга батьківщина і така ж гарна, як і його рідна

Угорщина, але Полтавщина на Україні — краща навіть за Угорщину. Чудом номер два признано полтавських дітей: вони зграйками вибігали назустріч машині в кожному селі і... не кидали камінців, не ляпали багнукою, не гукали лайки, навіть не свистіли, заклавши пальці до рота, а ставали струнко і салютували по-піонерському. Чи ж збереглася досі ця традиція полтавських дітлахів? Чудом номер три визнано «Бузкову яму» під Диканькою, — не знаю, чи існує й досі це справжнє чудо природи? В лісі під Диканькою є чималенька улоговина; ліс в цій улоговині Кочубей вирубав і засадив всю улоговину (не пригадаю вже, скільки там гектарів?) бузком усіх світових гатунків, тисячі кущів. Народ і прозвав цю улоговину «Бузковою ямою». Наша подорож — в першому її етапі, бо ми вирушали в об'їзд Полтавщини кілька разів за літо, — привела нас у «Бузкову яму» в травні, бузок якраз квітував, і ми мали змогу поринути в це квітуче, запашне море: пробути в ямі довше кількох хвилин неможливо — від пахоців можна було очманіти.

Ще чудеса були такі: річка Псло, з водою цілющою і з берегами хвилююче мальовничими; дерев'яний іконостас у церкві в Сорочинцях — шедевр українського барокко; шостого і сьомого чуда вже не пригадаю. Здається, шостим був п'ятсотлітній дуб, до якого, за народною легендою, виходила на любовці до Мазепи Марія, — дуб стояв це крислатий та могутній, четверо не могли обхопити його, взявшись за руки. А сьомим признали, либонь, полтавських вовків: вдень ми їх не бачили, хоча в кожному селі нам розповідали про їхні злодійства, але вночі в Чорному яру вони кидалися на машину і — зовсім нечувано! — намагались вхопити зубами за гумові покришки. Одному колесом розвалило голову, другого я підранив з моєї дрібнокалібрної чотиризарядної гвинтівки ТОЗ, другим пострілом, з пістолета Залки, його добив шофер Ваня Маласай.

Втім, то була, власне, єдина прикрість в усій подорожі. Мандрували ми весело, наче справжні гультаї-молодики. А проте, то тільки Зенькевичу було тоді під п'ятдесят, Залці, либонь, сорок перший; мені — тридцять шість. Яновському — по тридцятому. Ми їхали від села до села і співали лісень — всі четверо напрочуд безгосолі і абсолютно позбавлені слуху, з тих, як казав колись мій батько, кому «слон на вухо наступив». Можна собі уявити, що то були за співі! Але нам вони були до смаку...

В Юрія Івановича була отака, дуже неприємна, звичка, яка інколи зовсім унеможлилювала серйозну розмову з ним: сказати якусь дурну недоречність. Юрій Іванович взагалі розмовляв здебільшого жартівливим тоном, не гребуючи вульгаризацією мови, вдаючись до недоречних приказок чи крилатих слів. Або переінакшував загальновідомі, часто вживані поетичні вирази, тулячи їх у діалогі без жодної потреби та повторюючи такий «дотеп» сотні раз. Наприклад, якщо мова заходила про літературні справи та різні міжгрупові не-

злагоди, Юрій Іванович отак гучно плескав у долоні і на голос «Все сметено могучим ураганом» заспівував: «Все сметено могучим вуркаганом», — мавши на увазі керівника ВУСПШу Микитенка, автора роману «Вуркатани». Якщо, скажімо, я починав розмову про якісь власні справи, Юрій Іванович раптом декламував, манірячися: «Смолич, Смолич, ты могуч...» («Ветер, ветер, ты могуч, ты гоняешь стаи туч»). Певна річ, що я — та й кожний інший співрозмовник — зразу замовкав.

Сам вдачею в'їдливий та охочий кожного під'юджити, Юрій Іванович, проте, ніяк не приймав навіть безневинних жартів на його адресу.

Він весь був зітканий з протиріч: насмішка і романтична піднесеність, сумніви і твердість, зневага і шаноба, скепсис і віра...

А втім, як знаємо, суперечностями було сповнене і все життя Яновського, — чи не це й спричинилося до суперечливості самої його натури?

Пригадую точно день, коли раптом і остаточно закінчилися всі злигодні Юрія Івановича.

Було то в пору другого — в післявоєнні роки — циклу якнайгострішої критики творчості, та й усієї діяльності Юрія Івановича. Останньою краплею був роман «Жива вода». Нещодавно відбулися широкі збори, на яких з вуст Кагановича роман цей оголошено контрреволюційним, а Яновського — разом з Рильським та Сенченком — «петлюрівцем». У газетах з'явилися статті, що викривали цю трійцю, знищували всю творчість кожного з трьох. Несправедлива критика була сувора, безжальна і брутальна. І була то критика з оргвисновками: вже готувалось виключення Яновського із Спілки письменників.

Нервовий, загнаний в куток, Яновський захворів — загострилася недуга шлунка, стався черговий напад страшних болів голови — спазми мозкових судин. Яновський лежав у ліжку.

В ті дні я, будучи редактором журналу «Україна», якраз мав друкувати його нове оповідання. Звалося воно «Династія» чи «Син династії» — про робітничу родину з дідапрадіда. Оповідання було вже набране, черговий номер журналу заверстаний, віддрукований навіть тираж, — за дватри дні йому вже виходити з друку. Як редактор, я опинився в сутужному становищі: що робити? Оповідання я здав до набору ще до згаданих зборів. Певна річ, що тепер оповідання вцент розкритикованого Яновського не буде випущено в світ... Чому я сам не затримав його на якомусь із поліграфічних процесів — під час верстки, правки чи спуску номера в машину? А тому, що саме в цей час Каганович був раптом відкликаний до Москви і стало відомо, що на Україну він не повернеться, журнал з оповіданням — прекрасним оповіданням — автора, оголошеного «крамольним», лежав на мое-

му редакторському столі: я мав... підписати його до виходу в світ. Що робити?

Я підписав.

І відправив його до друкарні на випуск.

За годину мені подзвонили з ЦК: негайно прибути до помічника другого секретаря.

Аж ось воно! Мене викликають для нагінки, можливо, щоб зняти з роботи.

Я поклав примірник «крамольного» журналу у кишеню й поїхав до ЦК.

Мушу сказати, якась надія порятувати номер журналу та й, признаюсь, порятуватися самому жевріла в мені. Адже викликали мене не до відділу преси, куди б мали на таку нагоду викликати, а до помічника другого секретаря.

В кабінеті помічника другого секретаря я застав і відповідального секретаря Спілки письменників.

Помічник секретаря ЦК звернувся спочатку до секретаря Спілки:

— Що ви думаєте робити з Яновським?

Семен Скляренко — це був він — зам'явся:

— Власне, ще нічого не вирішено... Звичайно, після такої критики... Ми всі розуміємо... Але Яновський лежить тяжко хворий... Згідно з статутом, поза очі ми не маємо права...

Він блід і червонів. Йому серце розривалось за долю Яновського. Але він не міг нічого сказати остаточно. Зрештою, не він вирішував справу. Але він уявляв собі, як її має бути вирішено.

Тоді помічник звернувся до мене:

— Це правда, що в номері журналу «Україна», який ви редагуєте, надруковано оповідання Яновського?

— Правда...

Серце мені захололо.

— Коли номер має вийти в світ?

— Завтра, позавтра...

Я виїняв з кишені і поклав на стіл злощасний номер.

— Спасибі!

Я не дочув:

— Що ви кажете?

— Кажу — спасибі!

Ми з Скляренком дивились ні в сих ні в тих. Очевидно, Семен Дмитрович, як і я, пригадував зараз собі інтонацію, з якою було вимовлене це «спасибі»: іронічна, глузлива, гнівна?..

Ні. Помічник гортав сторінки журналу, дивився на нас і весело сміявся:

— Я зараз подзвоню до друкарні, щоб номер вийшов у світ неодмінно завтра і завтра ж уранці був по кіосках. Сьогодні по радіо буде оголошено, а завтра в усіх газетах надруковано, що Юрію Івановичу Яновському присуджено Державну премію...

Я попростував до Яновського.

Юрій Іванович лежав з грілкою на голові, з другою — на животі. Біля нього метушилась дружина. Вони ще нічого не знали.

І не хотіли мені повірити. Навіть люто розгнівались на мене, дорікаючи, як я можу в такій ситуації дозволити собі такі недоречні, негідні жарти.

Та саме подзвонив телефон: Яновського вітали з ЦК.

Оце й був точно той день, коли раптом і остаточно закінчилися всі злигодні Юрія Івановича Яновського.

Критики і літературознавці в своїх статтях, нарисах та розвідках, присвячених Яновському, — певна річ, тепер, коли злигодні закінчилися, ба й сам Юрій Іванович помер, — полюбляють цитувати в своїх опусах одне побіжне висловлення Яновського — чвертьстолітньої давності. Цією цитатою починається навіть розділ про Яновського в «Історії української радянської літератури». Наведу його й я:

«Коли я читаю книжку і хочу її оцінити, я питаю себе: „Чи взяв би ти її в далеку путь, по розмитій дорозі босоніж ступаючи, в далеку таємну путь? Чи поклав би ти її в торбу поруч із хліба окрайцем, пучкою солі й цибулиною? Чи достойна вона там у торбі на плечах лежати всю путь, до хліба торкаючись? На перепочинку, коли розв'яжеш торбу і з'їси хліба з цибулею, чи дасть вона тобі мужність і радість, щирий захват і приймний біль мудрості?..»

Ця цитата — з висловлювання Яновського, друківаного в тисяча дев'ятсот двадцять дев'ятому році в «Універсальному журналі» («УЖ»). Редактором журналу був я. І інтерв'ю в Яновського брав я сам: ми тоді з номера в номер друкували такі виступи письменників. Виступи ці були здебільшого «хвацькі», манірні, саморекламні. Саморекламним, хвацьким був і виступ Яновського. Юрій Іванович, на порі своєї літературної юності, був особливо манірний. Чого варта сама назва виступу: «Я вас тримаю за гудзика?» Та така вже натура Юрія Івановича Яновського, що манірне в його характері цілком органічно — і правдиво — сполучалося з цілковитою щирістю. Ці слова були щирі й правдиві і — в формі вітєватій — розкривали щире думання, сокровенне мріяння Юрія Івановича.

Пригадую, як відбувалося те інтерв'ю.

Я побачив Яновського в кабінеті Бориса Ліфшиця — редактора робітничої газети «Пролетар», під егідою якої видавався і наш «УЖ».

— Юро, — сказав я, — от добре, що ви нагодилися. Вірш ваш ми надрукували, тепер давайте інтерв'ю.

Юрій Іванович відразу почав комизитися: і я, мовляв, ще занадто молодий письменник, щоб давати інтерв'ю; і завелика честь для такої особи, як я; і боюсь вам нашкодити, бо ж походжу з крамольних «комункультивіців»; і взагалі — писати інтерв'ю не вмю...

Словом, ми погострословили, пішли до нашої редакції, я дав Юрію Івановичу аркуш паперу й перо:

— Пишіть.

— Що?

— Що хочете.

— Але ж в інтерв'ю питають і відповідають.

— От я вас і питаю: що ви думаєте про літературу і свою участь у ній?

Юрій Іванович замислився і раптом став аж надто серйозний.

— Слушайте, Юро, а чи не можна так, щоб інтерв'ю було без хохми, серйозно?

— Можна, — відказав я і теж не міг не схохмити: — Те, що на сторінках «УЖа» піде матеріал серйозний, без хохми, вже й буде хохмою.

І Юрій Іванович написав. Там, у тому інтерв'ю, після цього абзаца, який так любляють наводити тепер критики й літературознавці, був ще один вельми важливий абзац.

На жаль, я не маю напихваті того номера «УЖа», з пам'яті цитувати не берусь, тому беру його в перекладі з російського видання:

«Я сам хочу написать для кого-нибудь такую книжку, но знаю, что то время еще где-то далеко раскачивает свой медный маятник, а жизнь подстерегает, чтобы смять мои розовые крылья и напечь из горькой польни хлеба. Только тогда почувствую я в себе пустоту и, опустошенный, буду брать голыми руками боль и радость, мужество и упорство».

Це були провіщі слова — про все дальше життя, і творче, і громадське життя Юрія Івановича. Він наче побачив їх тоді і заприсягся своєю мужністю і впертістю.

Про Подзуолі, перегук Сени з Дніпром і ще дещо

Іван Кошелівець

За одну з форм ідеологічної диверсії в советчині вважається «низькопоклонство перед Заходом». Але якби дійсно радянська інтелігенція слабувала на цю хворобу, то спричинником її є сам режим, бо відгородився від світу залізною завісою, забороняючи своїм громадянам спілкування з ним. Історія нашої літератури не засвідчує цієї хвороби в минулому. Не так багато й подорожувало на Захід за царату, але не було на це заборони. Хто мав змогу, вчився на Заході, інші довго чи коротко могли дозволити собі там жити. І це не лишалося без помітного впливу на нашу літературу. Лесю Українку і Михайла Коцюбинського називали європейцями: чи то за поширення тематики української літератури, чи за вишуканість стилю на подобу європейського письменства, що сприяло переборенню провінційної обмеженості, в яку заганяв нашу культуру царат. Скажемо в щирому переконанні: заганяв не так безоглядно й цинічно, як це робить теперішній режим советчини. Царські чиновники остільки були чесніші, що забороняли і відповідно висловлювалися: «Запретить, дабы . . .» і т. д. За царствування генеральних секретарів ЦК заборони й дискримінація підносяться під виглядом «ощасливлення».

Те, що називають хворобливим «низькопоклонством», не що більше, як туга за справжнім, що заборонене в солдатському таборі соціалізму, але існує десь за його шанцями. Природне в таких умовах перебільшення принадності забороненого, невідомого: ми переконані, що радянським людям Захід здається кращим, ніж він є в дійсності. І винні в цьому ті, що так запопадливо його ганяють. Це явище — просто здоровий гін до подолання ізоляції від світу, в якій кожна культура задихається й зникає.

І ті, що ганяють Захід, роблять це офіційно, без внутрішнього переконання, так що супроти їх волі їхнє кукурічення обертається на демонстрацію почуття власної неповноцінності.

Звичайно це виявляється в бундючних фразах: у нас, мовляв, усе ліпше, а там — гірше. Але вистачає «звідти» приїхати до них якомусь засівальникові, як вони стелються перед ним шовковою травою і згадуватимуть цю подію десятирок років, не замислюючися над тим, що П'єр Гамарра, який ошасливив їх відвідинами, у європейській літературі — ледве-ледве барабанщик.

У такому стилі десь рік тому доповідав на пленумі правління СПУ, коли йшлося про зв'язки української літе-

ратури з світовою, Павло Загребельний. На згнилому Заході, так приблизно казав він, тепер висувається — *homo ludens*, мистецтво трактується легковажно, як забава, ми ж такі поважні, що в нас визнаний насамперед — *homo faber*. Як припустити, що він не читав (що мало правдоподібно) бодай Франсуа Рабле і дійсно не знає, що творчість як забава може появляти на світ великі твори, — шкода його. Подвійно шкода, як він це знає і випорожнюється в брехні.

Незаперечне, що офіційний *homo faber* з радянської літератури при дотику з західною культурою виявляється безпомічним, як немовля, і являє зразок такого наївного провінціала, якого за царату, коли свобода руху була більша, годі собі уявити. Кажучи про радянського літератора, маємо на увазі — українського, бо російському до європейської літератури куди ближче. Нашому ж ця дистанція уявляється такою неподоланною, як імператорському посланцеві в одній Кафковій розповіді. Я з заздрістю колись дивився на знятку в «Фігаро літтерер», на якій зображений був Віктор Некрасов у розмові з французькими колегами. Ані тіні запобігання, як свідчив коментар до знятки, чи почуття ніяковости перед людьми з іншого світу. Наче б письменник прожив усе життя в Парижі і почував себе там як дома. Називаю саме його, а не когось іншого, бо він з того самого Києва. Але годі було б уявити щось подібне з Павлом Загребельним чи навіть з Миколою Бажаном.

Переїдімо умисне до дрібненьких фактів, про які тільки й можна говорити, хай пробачить нам суворий Загребельний, — *ludogum causa*.

Український культурник (вживаємо цей термін у розумінні Миколи Хвильового), щойно дотикається до чогось з Заходу, — ламає порцеляну, як слон. І власне різуче помітне це на дрібницях. Тут немає винятку: у солідному академічному виданні можуть бути ті самі ляпсуси, що й у поганенькій газетці.

Не варто б хвилюватися з приводу таких дрібниць, як ми раз постерегли в «Перці»: якомусь авторові забাগлося вжити латинське *ergo*, складач зробив з нього — *erqo*. Перевірити, видно, було нікому. Припустім, що таке може трапитися всюди, і годі вимагати, щоб Федір Маківчук, редагуючи гумористичний журнал, був ще й клясичним філологом. Але непрощенна річ, коли з чужомовними цитатами (а вони, собі на лихо, люблять цитати в оригіналі) трапляється таке систематично в репрезентативному журналі СПУ «Вітчизні», яку редагує Любомир Дмитерко. Для конкретності, але й щоб не обтяжувати статті колекцією прикладів, один фактик. У квітневому числі «Вітчизни» (1971) є оповідання Володимира Хижняка «На великому каналі». Мова ведеться про Венецію, і автор, бажавши надати місцевого кольориту, вставив кілька італійських висловів. Один з них: *buono jorne*. Ми догадалися, що це — *добридень*. Але не дога-

дався б італієць: він прочитав би — *буоно йорне*, тим часом як сам сказав би — *буон джорно* (*buon giorno*).

Ще гірше, коли це трапляється в не менш репрезентативному та ще й єдиному в УРСР журналі, що має призначення знайомити читача з культурою світу поза соціалістичними шанцями, — у «Всесвіті», редагованому Олексієм Полторацьким. Та цим журналом ми побавимося дещо далі.

Такі недоречності, як наведені вище, трапляються і в солідних книжкових виданнях. До ліпших за останнє десятиліття належить публікація Гомерової «Одіссеї» в майстерному перекладі Бориса Тена. І як же прикро, що в ній не обійшлося без скандальних недоглядів. Між 400 і 401 сторінками цієї книжки вміщена кольорова репродукція вазі з написом: «Оплакування мертвих. Малюнок на корінфській вазі з *Серветрі*. Лувр». Нас здивувало українське звучання підкресленої назви. Очевидно, того, хто komponував підпис, підвела вказівка, що ваза зберігається в Люврі, і з цього він виснував, що й знайдена вона у Франції, а тому назву *Serveteri* відчитав бездоганно по-французькому — *Серветрі*. Але такого міста у Франції немає. Дещо знайомий з культурою етрусків відразу збагне, що мова не про французьке місто, а про італійське, яке лежить сімдесят кілометрів на північ від Риму, славне етруським некрополем, на якому при розкопах знайдено багато античних пам'яток, у тому числі й вазі. Тому наведену нами латинкою назву треба було прочитати не по-французькому, а по-італійському: *Черветері*.

Фактичних помилок, коли йде мова про сучасне на Заході, не бракує й у Бажановій «УРЕ». У 15 тому (стор. 382) є стаття «Французька комедія» (*Comédie Française*). Там читаємо: «З 1946 Ф. к. об'єдналася з театром „Одеон” і працює на двох сценах». Так було, але ще за кілька років до виходу цього тому «Одеон» був знову відокремлений від Французької комедії і відданий ансамблеві Мадлени Рено—Жана-Люї Барро. Після подій 1968 року Барро мусів залишити цей театр, який покищо так і лишився без особливого призначення.

Очевидно, редакція «УРЕ» брала дані з других чи третіх рук, на той час застарілі, і цілком достатніх півдесятка літ на уточнення фактів не було кому використати, бо Київ так відірваний від світу, що в ньому немає людей, які поточно ознайомлені з тим, що діється в культурному житті на Заході.

Тут примхливий випадок приходить на допомогу редакторам «УРЕ»: саме як пишеться ця стаття, ведуться знову розмови про приєднання «Одеону» до Французької комедії, і тоді укладачі статті матимуть рацію. Їм пощастило. Але не матимуть в іншому. У тій таки статті є речення: «У театрі працювали видатні французькі актори...» Слідє п'ятеро імен, останнє з них — *Люї Сенъе*. Якщо далі йде твердження: «Тепер у складі театру актори...» (знову четверо імен, але вже без Сенъе), логічний буде висновок, що Люї Сенъс

у складі ансамблю Французької комедії на час виходу 15 тому «УРЕ» вже не було. Проте автор цієї статті, знаючи поінформованість киян у таких справах, зовсім не був здивований, коли, рік чи два по знайомстві з цим томом, на власні очі бачив Сенье на сцені Французької комедії в його коронній ролі: в «Bourgeois gentilhomme».

Можуть сказати, що автор надає багато уваги дрібницям. Звісно, це дрібниці, але коли вони трапляються не випадком, а як система — з них важкі висновки. Вони свідчать, що в сьогоднішньому Києві, столиці України, просто немає людей, які еднаються з західною культурою з першоджерел, немає тих, хто негайно зареагував би на нісенітниці, що друкуються щоденно і лишаються навіть не помічені.

Щоб бути редактором літературного журналу, не треба бути клясичним філологом, як редакторів «УРЕ» не конче знати, що діється сьогодні в Французькій комедії, але конче не мати чуття, яке підкаже, в якому випадкові треба поставити під сумнів щось підкладене ненадійним автором, і ще треба знати спосіб сумнівне перевірити. Це ціха особистої культури. Але наш київський культурник її втратив, бо вжився в атмосферу замкненої малоросійщини (хоч цієї назви тепер заборонено вживати), став провінціалом, зате набув віртуозної здібности брехати і може безсоромно перефарбовувати цю ізоляцію на потужний «перегук» української соціалістичної культури з Заходом. Це робить редактор «Всесвіту» Олексій Полторацький. До його «перегуку» ми дійдемо далі, а покищо доведеться пориннути знову в дрібниці, якими маємо змогу бавитися вже понад десятиліття. Проте залишимо давні й обмежимося останніми двома числами «Всесвіту»: за березень і квітень 1971.

У журналі є розділ «Звідусіль потроху», що має характер цікавої хроніки. Квітнєве число серед інших новин містить у цьому розділі повідомлення під назвою «Катастрофа в Пацуолі». Ідеться про італійське місто на Неаполітанській затоці, але його знову довелося підкреслювати, бо міста з такою назвою в Італії немає. Те, що автор мав на увазі, по-італійському пишеться *Pozzuoli*. Отже, по-українському, якщо подвійне італійське *z* у нас звичайно віддається через *дз* (*Mazzini* — *Мадзіні*), мало б бути написано *Подзуолі*. Та коли була б допущена вольність написати його через одне *ц*, годі зрозуміти, чому чітке італійське *o* у «Всесвіті» перетворилося на *a*?

З цією «новиною» ще не все. Її доводиться взяти в лапки, бо подія, про яку оповідається («... рівень ґрунту в місті за шість місяців піднявся на цілий метр, багато будинків розкололись, а деякі обвалилися...» і т. д.), досить великої давности: європейська преса цією подією цікавилася щось півтора року тому і, заки новина дійшла до Києва, про Подзуолі забула.

І ще далі, ряд застережень вимагають твердження, висловлені в одних двох коротких абзацах:

«Понад дві тисячі років Пацуолі було відоме під назвою „Ворота до пекла”, адже місто лежить поблизу Везувію і катастрофа може статися тут будь-якої хвилини.

«І ось стоїть тепер це місто, безмовне і безпорадне, як жертва дій Везувію чи, можливо, якихось інших сил природи, ще не досліджених наукою».

Про «ворота до пекла» піде мова далі; щождо Везувія, то препарататор вістки про катастрофу в Подзуолі явно несправедливий до нього. Щоправда, бували випадки, коли виверження Везувія викликали піднесення чи зниження ґрунту в Подзуолі. Але цим разом Везувій був спокійний, і ніхто його не називав спричинником нещастя в Подзуолі. Може відтяжувати провину Везувія супроти Подзуолі ще один факт: місто лежить упритул при кратері іншого вулкана — Сольфатара. Він не мав вивержень уже понад дві тисячі років, але під тонкою звапнілою корою, що зкриває кратер, вирує гаряча маса, що подекуди виривається на поверхню, створюючи посередині величеське плесо, над яким серпанком підноситься сірчаний дим. Ходити по гарячій корі кратера якось неутульно, бо він здається куди неспокійнішим, ніж смиренно зарослий травичкою кратер Везувія, хоч цей вибухає досить часто. Не виключене, що цим разом Сольфатара, а не Везувій є спричинником тектонічних змін на терені Подзуолі.

Подзуолі дві тисячі років тому було відоме під назвою Пугеолі. Щождо назви «воріт до пекла», то автор з «Всесвіту» висловився теж досить приблизно, м'яко сказавши. Прямка, протягнена на мапі від Везувія до Подзуолі, ітиме майже точно зі сходу на захід і становитиме понад два десятки кілометрів. Якраз посередині її ділитиме місто Неаполь. Коли цю лінію потягнути ще кілька кілометрів на захід від Подзуолі, вона дійде до Авернського озера. Усе це терен, що має назву Флегрейськї поля. Тут збереглося багато пам'яток греко-римського будівництва (дещо на північний захід від Подзуолі лежить Кума з гротом Сівілли). У вулканічному характері цього терену є щось містерійне, і не диво, що греки і римляни пов'язували з ним багато мітів. Зокрема загадкове для них було Авернське озеро, з води якого в давнину підносилися такі отруйні випари, що, за свідченням давніх авторів, птиці, пролітаючи над ним, падали мертві. З чого виникло переконання, що Авернське озеро пов'язане з підземним царством, вхід до якого веде через готи в скелястих берегах. Тут власне містилася *spelunca alta*, через яку, за Віргілієм, ходив у підземне царство Еней. Так є з «воротами до пекла», які хронікар з «Всесвіту» вибудував чомусь безпосередньо в Подзуолі.

«Всесвіт» редагується людьми, які поза соціалістичними шанцями не бачать світу, хоч сам його редактор часто подорожує, але, звісно, не з метою збирати матеріал для журналу. Журнал не має, як нормально належало б, власних кореспондентів, які інформували б про те, що бачили на

власні очі. Звичайно, як ми постерегли, інформацію черпають з подібних видань сателітних країн або з ілюстрованих західних журналів, що є джерелом мудрости переважно домашніх господинь. У результаті інформація зазізнюється, і читач, мало зорієнтований у світових подіях, навіть не догадується, якою «свіжиною» частує його журнал. Автори ж, що komponують подібні повідомлення, поводяться з ними тим вільніше, чим менше тямлять, про що в них ідеться. Якби той, хто ножицями вистригав з старих журналів відомості про Подзуолі, ходив власними ногами по Флегрейських полях, його вістка була б багато цікавіша і сучасніша.

У «Всесвіті» за березень 1971 є величезна стаття Дмитра Степовика «Перегук Сени з Дніпром», у якій написано: «У Франції недавно знято фільм про фрески монастиря у місті Пуату». Увага, читачу, тебе хочуть знову обдурити: ми підкреслили назву міста, бо такого нема на найточнішій карті Франції; є провінція Пуату, головне місто якої називається Пуатьє. Чи в ньому ці фрески — один Бог знає. Та коли автор твердить, що вони «руського письма», хоч і як приємно лоскотала б ця вістка наше патріотичне почуття, — важко йому повірити: хто збреше дев'ять разів — удесять йому не вірять.

Десь вище я сказав про провінціалізм у пов'язанні з забриханістю, і це сполучення не випадкове: єдність названих двох якостей психологічно умотивована. Зіпхнути на рівень провінціала означає позбавити людину власної думки, у нашому випадкові й почуття національної повноцінності, віри в рівноправність своєї культури з кожною іншою. По цій психічній травмі людина (у нашому випадку письменник) приготована повторювати чужі думки, якими її запрограмувають, що своєю чергою тягне за собою неспроможність боронити свою особистість навіть у таких драстичних випадках, коли сьогодні *належить* говорити протилежне тому, що *належало* говорити вчора. Провінціал сприймає таке перепрограмування як логічне, умотивоване вищими раціями.

Типовий приклад такої логіки уособлює дотеперішній редактор «Всесвіту» Олексій Полторацький. Десь у 1930 році його запрограмували на цькування Остапа Вишні, що він відразу й захопився виконувати (у перших числах «Нової генерації» 1930 року). А коли дійшло до арешту Вишні, Полторацький припечатав його ліквідацію статтею на 22 сторінки — «Що таке Остап Вишня» (журн. «Радянська література», ч. 4, 1934, стор. 157—179), у якій повно отаких мото-рошних оцінок:

«Пісенька Остапа Вишні одспівана. Літературна творчість цього фашиста і контрреволюціонера, як остаточно стає ясно, була не більше, ніж машкарою, „мистецтвом прикриття“, за яким ховаючись, він протягував протягом кількох років у друковане слово свої націоналістичні куркульські ідейки і погляди».

Не на щастя Полторацького, Остап Вишня вижив, по-

вернувся з заслання; його реабілітували й оточили улесливою пошаною. І вже по смерті його у Полторацького підвелася рука писати отаке (з приводу лиходійства «буржуазних націоналістів» за кордоном):

«От коли довелося ще раз пожалкувати, що завмерло вже гостре перо *дуже шанованого мною* (підкреслення мое — І. К.) Павла Михайловича Губенка — Остапа Вишні».*

І не з одним Вишнею так повівся Полторацький: на аналогічній операції з Григорієм Косинкою упіймав його інший автор «Сучасности» — Юрій Клиновий.

Нормально людина з такими моральними якостями мусила б бути вкрай скомпромітована і рішуче вилімінувана з літератури. Чи, може, він у 1965 році забув, що писав у 1934, або ті, що посадили його редактором, не знали? Не забув, знали. Тільки ж Брежнєв є складовою частиною їхньої «правди», і саме такі, як Полторацький, тримаються у них на поверхні. У них своя логіка і діалектично досконало сформульовані виправдання для таких, як Полторацький. Недавно при обговоренні роману Р. Андріяшика «Полтва» учений літератор (член-кореспондент АН УРСР) Леонид Новиченко висловив це у блискучій лапідарній формулі, вартій увічнення: роман Андріяшика, за Новиченком, шкідливий тому, що автор «... намагається дати інші, ніж загальноприйняті в марксистській історіографії, оцінки...» подій у Галичині за польських часів.

Довший коментар тут зайвий: істина, право показати читачеві світ інакше, ніж його бачать інші, — заказані письменникові, воля йому лише укладати варіації «загальноприйнятих оцінок». А що вони міняються досить часто, частіше, ніж генеральні секретарі ЦК КПРС, то Полторацький, пристосовуючись до них і відповідно по-іншому кожного разу брешучи, у їхній логіці не компромітується, а засвідчує найпозитивніші якості партійного літератора.

Коли такий сидить на стільці головного редактора, він вимагає не дуже впадати перед правдою і від співробітників. Тут уже піде мова про дещо істотніше, ніж дрібниці.

Д. Степовик у статті «Перегук Сени з Дніпром» маніпулює поодинокими фактами від Анни Ярославни до... Василя Порика, бажаючи довести, що «перегук» Сени з Дніпром триває й сьогодні. Це вже не дрібниці. Подивімося.

Д. Степовик провокує нас на фігурально-патетичний спосіб вислову, і мені тут хочеться в його стилі сказати, що я знаю Сесу від верхів'їв до гирла, але по всій її течії мені не пощастило почути перегуку її з Дніпром. Але геть набік фігуральність: Степовик має на увазі береги Сени, на яких стоїть Париж, проте й там цього перегуку чути стільки, як і деінде. Парадоксальним чином саме з «Літературної України» ми довідалися, що років шість чи сім тому від Сени

* Олексій Полторацький, Гамбурзькі шулери та їхні полпентачі. «Літературна Україна» від 8 жовтня 1965.

до Дніпра «гукнув» Галлімар, просивши вислати йому 25 кращих зразків української прози, щоб видати українську серію в французьких перекладах. У Києві так перелякалися (видно, боячися просити дозволу з Москви), що приишкли, не давши відповіді, поки й Галлімарів лист загубився. На тому кінчилося.

Такі факти, як те, що Анна Ярославна була дружиною Анрі I, що Боплян написав «Опис України» (який, коли не помиляємося, відомий і досі українським читачам з російського перекладу), що Василь Порик загинув у лавах французького резистансу, — ще не достатні на те, щоб француз відчував наявність якогось культурного взаємнення між Україною і Францією сьогодні.

Довести протилежне Степовикові не було легко, і він, як вправний учень свого майстра Полторацького, повизбирував не тільки те, що Павел (так було писане ім'я в французьких афішах) Вірський виступав у Франції з танцювальним ансамблем, а й такі події, як... «ґрунтовна рецензія» Андре Мазона на книжку Євгена Шабліовського «Народ і слово Шевченка». Можна б сказати, що коментар тут зайвий, але ми цього не зробимо, бо нічого «ґрунтового» в тій рецензії не було. Андре Мазон був ввічливою людиною і сказав на адресу автора названої книжки кілька привітних, але загальних фраз. А зрештою, ця рецензія була надрукована у славістичному журналі, а це така лектура, до якої масовий читач не буде вдаватися за відомостями про Україну, а інших джерел у Франції немає. Навіть немає там спеціального кореспондента від журналу «Всесвіт».

Степовик запевняє, що «українська література» («клясична і сучасна») «знаходить свого вдячного читача у Франції». Тут його сміливість не має меж. Що французький читач вдячний, у цьому легко пересвідчитися, спостерігаючи публіку в паризькому метро: користуючися короткими хвилинами проїзду на роботу чи з роботи, парижанин витягає з кишені книжку. Але чи його «знаходить» українська література, ми дуже сумніваємося. З клясиків Степовик виразно назвав у французьких перекладах тільки одного: поезії Шевченка. А про ще одного — М. Коцюбинського — висловився туманно, мовляв, Еміль Крюба «переклав французькою мовою кілька творів» його; чи вони й надруковані — це красномовно промовчане.

З радянських авторів у статті названо аж шість. Про успіхи цих перекладів у Франції ми вже говорили при іншій нагоді і не будемо повторюватися. Можемо тільки запевнити: «катайтеся» хоч цілий рік тунелями паризького метро — читача з книжкою українського автора в руках гарантовано не побачите.

Степовик багато розчулюється на тему шевченківських святкувань у Києві, в яких брало участь кілька французів. Це вже дещо давня подія, і пора б розвіяти міт, ніби вона послужила зміцненню українсько-французьких зв'язків. Де-

хто з тих французів, не знаючи ні української, ні російської мов і не орієнтуючися в специфіці адміністративного поділу СРСР (для них Росії) на республіки, може, й не зауважив, що був не в Росії, а на Україні. Ті ж, що постерегли, — постерегли добре: вони були приголомшені обставиною, що українського поета вшановувано російською мовою, так що української не було й чути. Один з таких виявився настирливцем: він домагався почути живу українську мову, яку знав лише з книжок і від емігрантів, до мовної культури яких слушно не мав довір'я. «Подобострастный» Юрій Смолич перелякано смикав його за рукав, попереджаючи, що таке не вільно говорити вголос; а Олесь Гончар лагідніше пояснював, що вони так полюбили російську мову і призвичаїлися до неї, що їм і не в думці говорити по-українському. Як киче хотіти української мови, то треба поїхати хіба до Львова.

Цей француз, що належить до числа небагатьох тих на Заході, які розуміють окремішність української культури, повернувся до Парижу вельми розчарований шевченківськими святкуваннями.

Звісно, ми назвали не все, що Степовик, крім «грунтовної рецензії» Мазона, перерахував з українсько-французьких зв'язків: є ще в нього про кілька ювілеїв (бо, як сказав дотепно один французький автор, радянська література черпає багато надхнення з календаря) і обіцянка, що «на Україні, як і в усьому Радянському Союзі» 100-ліття Паризької комуни відзначатиметься — «широко», а «пам'ять Жанни Лябурб, що загинула в Одесі за справу Жовтневої революції», була вшанована в 1969 році. У що ми охоче віримо, але це і є якраз ті події, якими годі заперечити факт відсутности якогось там живого українсько-французького «перегуку».

Сказавши стільки неприємного про «Всесвіт», мушу застеретися, що, попри все, цей журнал відіграв досі й позитивну роль: у ньому появилася бодай десяток добрих перекладів і була така-сяка інформація про те, що діється за кордоном; хай часто поверхова й перекручена, коли, наприклад, Фернанделя рекомендували як італійського актора (здається, і ця перлина інформації була у «Всесвіті»), але врешті, не в останню чергу і завдяки «Всесвітові», українські читачі (бодай на час його смерті) дізналися, що Фернандель — француз. Не дарма ж наклад «Всесвіту» більше ніж удвічі перевищує наклад занудної «Вітчизни», бо це, хоч маленьке, — віконце у світ.

На закінчення хотілося ще пригадати, що колись я побіжно зрецензував «Всесвіт», і Олексій Полторацький скористався моєю критичною оцінкою як посвідкою: раз «буржуазні націоналісти» критикують, значить — його журнал добрий. Хотілося сказати, що ледве чи він знайшов би собі таку посвідку в цій статті. Але вийшло так, що вона вже йому не потрібна: дописуючи статтю, я прочитав у «Літературній Україні» про усунення Полторацького від обов'язків

головного редактора «Всесвіту» і призначення на його місце Дмитра Павличка. Як на те й стаття, призначена в первісному задумі на характеристику українського культурника в його стосунку до Заходу взагалі, написалася головне на матеріялі «Всесвіту», наче б їй бути підсумком доби Полторацького. Щождо будучини, то, попри всі непривабливі моральні якості останнього, годі сподіватися, щоб павличкізм виніс «Всесвіт» і всю інформацію про Захід на вищий рівень.

Р. С. Без постскриптума мое сумління не було б спокійне, бо виглядало б, ніби я бачу вади київського культурника і не хочу помічати їх в іншого. Маю на увазі того, який любить пишати тим, що живе у вільному світі. Хай читач не подумає про наступне, що автор умисне вдається до перебільшення, це буде констатація сумного факту: українець поза соціалістичними шанцями у своїй пересічі більший провінціал, ніж київський. Він ніби має змогу щоденно причащатися окцидентальною культурою і, мабуть, не цурається її, але має ще окремо збудовану «для домашнього вжитку» непробивну мікропровінцію, в яку замикається, як равлик, щойно заходить мова про українські справи. Хай пробачить мені узагальнення та меншість, що акліматизувалася в чужому інтелектуальному світі, проте й багатьом з них (сливе більшості) не можна пробачити того дивного феномену, що, будши нормальними людьми в чужому світі (професорами чи що), вони, повертаючися з патріотичного обов'язку в український, натягають на плечі світу провінціала.

Це наче життя на два поверхи. Те, що на вищому поверсі здавалося б немисленням, внизу сприймається як нормальне. Нагорі український діяч знає, що йому не дадуть безграмотно надруковану газету англійською чи якою іншою мовою; на українському партері усі вважають за нормальне кричати проти дискримінації української мови і русифікації і одночасно друкувати, видавати й читати писане таким суржиком, що ніякий ворог української культури не спромігся б на таку її компромітацію. Тут уже доводиться говорити не про перекручення чужих цитат, а про знуцання над власною мовою. Я без труда назбирав би на ціле число журналу перлин безкультурности не з самих газет і журналів, а й з наукових і «наукових» книжок, у яких добрий папір не йде їм на користь, бо контрастує з нікчемним оформленням (а часто й нікчемністю) змісту.

Тут доводиться переконувати (наперед знаючи, що безуспішно!) поетів, що вправам у версифікації має передувати якийсь мінімум мовної культури. Тут доводиться ще багато чого, але це не моя тема, і я радо вітав би, якби її підхопив хтось з киян. Щоб він, замість без кінця крутити катеринку про американські долляри і продаж України усім охочим її купувати, на сторінках радянської преси ґрунтовно скритикував культуру видань тих, що «живуть у вільному світі». Ачей допомгло б?

Леся Українка і В. Винниченко

Григорій Костюк

ІДЕЙНО-ТВОРЧІ СТОСУНКИ Л. УКРАЇНКИ І В. ВИННИЧЕНКА В СВІТЛІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ КРИТИКИ

25 лютого 1971 минуло 100 років від дня народження Лесі Українки. 27 липня 1970 минуло 90 років від дня народження, а 6 березня 1971 — 20 років від дня смерти Володимира Винниченка.

Примхлива доля воліла, щоб творчі біографії цих двох майстрів слова на початку 20 віку кількаразово перетиналися. Це створило історично-літературний прецедент, яким у різні часи і в різних обставинах цікавилися й цікавляться історики літератури і критики. Круглі ювілейні дати цих двох письменників, що їх ми занотували вище, та ряд цікавих коментарів, що появилися останніми роками в радянській пресі про цей прецедент, зобов'язують нас переглянути по-новому це питання і дещо підсумувати його.

*

Про особисте знайомство Лесі Українки з Володимиром Винниченком ми не маємо жодних безпосередніх документів. Можна лише припускати, що таке знайомство коротко відбулося восени 1905 року, коли Леся Українка взяла активну участь в організації щоденного органу УСДРП (Української соціал-демократичної робітничої партії) — «Праця», в редакційну колегію якої входив і Винниченко. Але це тільки припущення. Жодних документів, що свідчили б про це знайомство, ми не маємо. Нема жодної згадки про це в листах Лесі Українки, не знаходимо нічого й серед Винниченкових архівних матеріалів, нема нічого про це і в листуванні та спогадах їх ближчих рідних та знайомих. Після 1905 року шляхи цих двох письменників так розійшлися, що вже не може бути мови про їх особисте знайомство чи контакти в цей час. Але факт особистого знайомства між Лесею Українкою і Винниченком, в аспекті поставленої нами проблеми, істотного значення не має. Важливе те, що серед літературних документів першої декади 20 сторіччя збереглося чимало матеріалу і конкретних фактів, які свідчать про ідейно-творчі зв'язки між цими двома майстрами слова. І саме це зробило і робить цю проблему актуальною.

Які ж це факти? Для ясності питання пригадаймо бо-дай найважливіші.

Факт перший. Коли наприкінці 1905 року із колишньої РУП (Револьюційної української партії), під проводом Д. Антоновича, В. Винниченка, М. Порша, В. Чехівського, С. Петлюри та інших, постала і програмово себе здеклярувала УСДРП, то Леся Українка, як видно з її листа до швагра Михайла Кривинюка від 23 листопада 1905 року, не тільки позитивно поставилася до цієї події, але й спільно з Винниченком, Ганкевичем, Степенком та іншими взяла активну участь у заходах для створення щоденної партійної газети УСДРП «Праця». У цьому щоденнику вона взяла на себе зобов'язання постійно вести огляди закордонної соціалістичної літератури.¹

Факт другий. Перше видання повної збірки творів за життя Лесі Українки започаткувало 1911 року в-во «Дзвін», на чолі якого фактично стояв Винниченко.

Факт третій. Коли Винниченко та його однодумці запланували видавати місячник літератури, мистецтва та політики марксистського напрямку «Дзвін», Винниченко чи, правдоподібніше, від його імені Юрій Тищенко, запросив до співробітництва в першу чергу Лесю Українку.

Факт четвертий. У «Дзвоні» за 1913 рік було опубліковано дві драматичні поеми Лесі Українки: «Айша та Мохаммед» (кн. I) і «Оргія» (кн. IV).

Факт п'ятий. Під час похорону Лесі Українки серед багатьох вінків від близьких та рідних звертав на себе увагу вінок від редакції «Дзвону». Цей вінок, з кількома іншими, поліція заборонила залишити на могилі поетки і зірвала з нього стрічку з написом.

Факт шостий. Леся Українка, правдоподібно восени 1905 року, написала велику прихильну статтю про Винниченка. Опублікована ця стаття в XII томі повної збірки творів Лесі Українки, у виданні Книгоспілки (1930).

Факт сьомий. Чоловік Лесі Українки Климент Квітка у своїх спогадах «На роковини смерті Лесі Українки» писав:

«Творчість Винниченка і його еволюція не то що живо інтересували Лесю, а просто зачіпляли її за живе. Говорячи про нього, вона звичайно виходила із своєї звичайної зовнішньої рівноваги і стриманости. Стежила за його творчістю пильно, звернувши на нього увагу з перших його оповідань».²

Факт восьмий. «18 квітня (1905 р. — Г. К.) батьки вітають Лесю з Великоднем. А мати ще додає: „Поздоровляю з новим оповіданням Винниченка, що напечатане в апр. книжці „Киевск(ой) Стар(ины)“. Дуже забавне!”»³

¹ Ольга Косач-Кривинюк, Леся Українка. Хронологія життя і творчости. УВАН у США, Нью-Йорк, 1970, стор. 763, 764, 766. Далі писатимемо — «Хронологія».

² «Спогади про Лесю Українку». Радянський письменник, Київ, 1963, стор. 234.

³ «Хронологія», стор. 751. Мова йшла про оповідання «Мнімий господар», що було опубліковане саме в IV кн. «Киевской старины» за 1905 рік.

Факт дев'ятий. У вступній частині згаданої статті про Винниченка Леся Українка писала, що вона «щиро радіє появі кожного таланту... що не вкладається в прокрустове ложе» традиційних поглядів. «Таку безпосередню, щиру радість викликала в нас поява „Голоти“, оповідання пана Винниченка. Хоч уже перші кроки цього письменника завоювали нашу симпатію до нього, але „Голота“ підвищила її...

«Хоч ми не належимо до „заприсяжених критиків“, але звикли давати собі звіт з літературних вражень, і думаю, що панові Винниченкові (а може й його читачам) буде цікаво знати щиру, свідому думку про нього з боку його старшого товариша по літературі, який може, звичайно, помилятися більше, ніж це властиве професійним критикам, але зате він нерозривно зв'язує долю своєї душі з долею тої категорії літератури, до якої він належить разом з критикованим автором і до якої, саме тому, він приглядається особливо уважно, особливо тривожно».⁴

Отже, всі ці факти об'єктивний історик літератури обійти чи замовчати ніяк не може. Тому проблема «Леся Українка і Винниченко» ставала відчутною вже за життя поетки. Її посередньо торкався М. Євшан у своєму огляді літератури за 1910 рік «Куди ми прийшли?»⁵ На неї обережно вказував у рецензії на «Руфін і Прісцілла» Андрій Ніковський (Василько) 1912 року.⁶ У 20-і роки, коли почалося ширше і синтетичніше вивчення творчої спадщини Лесі Українки, ця проблема з новою актуальністю постає в дослідях багатьох тогочасних вчених: Миколи Зерова, Михайла Драй-Хмари, Андрія Музички, Бориса Якубського, В. Василенка та інш.⁷ Одне слово, у ці роки нагромаджувалися, публікувались і дискутувались всі факти і документи, що стосувалися цієї проблеми. Треба було чекати найближчим часом ширших спеціальних розвідок на цю тему. Але починаючи з 30-их років, коли в літературознавстві поспіль запанував вульгарний соціологізм, прикритий гаслом так званої творчої методи «соціалістичного реалізму» і підпертий рішучою зміною політики партії в національному питанні, цю проблему, поруч з багатьма іншими досягненнями українського літера-

⁴ Леся Українка, Твори, т. XII. Видавнича спілка Тищенко-Білоус, Нью-Йорк, 1954, стор. 234—235.

⁵ М. Євшан, Куди ми прийшли? В-во «Життя і мистецтво», Львів, 1912.

⁶ «Рада», 1 лютого 1912, ч. 26.

⁷ М. Зеров, Леся Українка. Критично-біографічний нарис. Х.-К., в-во «Книгоспілка», 1924; М. Зеров, Руфін і Прісцілла (До історії задуму і виконання). Передмова до драми, в-во Тищенко-Білоуса, т. VII, Нью-Йорк, 1954; А. Музичка, Леся Українка, її життя, громадська діяльність і поетична творчість. ДВУ, Одеса, 1925; М. Драй-Хмара, Леся Українка. ДВУ, Київ, 1926; Б. Якубський, Вступна стаття до драми «Оргія» у збірці творів Лесі Українки, т. XI, в-во Тищенко-Білоус, Нью-Йорк, 1954; В. Василенко, Мотиви творчості Лесі Українки. «Критика», 1928, ч. 8.

турознавства 20-их років, було перекреслено. Створено було нову, відповідну до доби терору, схему українського літературного процесу й запроваджено нову селекцію й оцінки українських письменників. За новою схемою офіційного радянського літературознавства Лесі Українці відвели місце серед письменників т. зв. «революційних демократів». Володимира Винниченка сюди «не пустили». Більше того, після 1933 року його остаточно вилучили з історії української літератури і зарахували до «старих вовків української націоналістичної контрреволюції». Твори його всі потрапили на поліційний індекс, і згадувати, не кажу вже читати, їх не належало.

Отже треба було радянським українським літературознавцям і критикам якось вийти із даної ситуації. Треба було по-новому оцінити літературне оточення Лесі Українки, а в ньому пояснити, відповідно до вимог часу, її стосунки і погляди на Винниченка. Треба було насамперед належно скоментувати ті факти і документи, яких вже сховати, викинути чи замовчати зовсім не можна було. За цю невдячну працю взялися були ті нечисленні дослідники, яким ласкава доля зберегла життя в добу терору, і ті молоді адепти літературної науки, що приходили до праці вже після 30-их років. Спробуймо розібратися, що нового в цьому питанні принесли нам дослідники після 1930-их років. Які аргументи вживали і якими засобами користалися в аналізі тих фактів і документів, що свідчили про багаторазове схрещення творчих і суспільно-національних шляхів Лесі Українки і Володимира Винниченка.

У 30-і і 40-і роки проблема «Лесі Українка і Винниченко» просто перестала існувати. Її було вилучено з історико-літературної номенклатури. Про неї згадувати не можна було. Та, власне, за це двадцятиріччя не появилось ні одного повного видання творів Лесі Українки і ні одної важливої публікації про її творчість. Читачі повинні були задовольнятися вибраними творами та популярними, стереотипними статтейками про життя і творчість Лесі Українки. У такій нужденній ситуації природно не розроблялись і ширші та глибші історико-літературні проблеми, а з ними і проблема творчо-ідейних стосунків Лесі Українки і Винниченка. Ця проблема виникла знову тільки в так звану добу відлиги. Після смерті Сталіна почалися інтенсивніші публікації творів Лесі Українки, а з цим — ширша публікація різних архівних документів, не друкованих творів і нових ширших критичних розвідок. У ці роки проблема «Лесі Українка і Винниченко» знову, звичайно, постає перед дослідниками.

Найтвердіший горіх для нового трактування цієї проблеми була, звичайно, стаття Лесі Українки про Володимира Винниченка. Спочатку вони пробували її замовчати, забути. Ні в одне повне видання творів Лесі Українки після 1930 року по наш день ця стаття не звійшла. Більше того: її не-

мас в спеціальному збірнику «Неопубліковані твори», що вийшов у Львові з передмовою Марії Деркач 1947 р.;⁸ не знаходимо її і в спеціальній публікації М. В. Булавицької «Леся Українка, бібліографічний покажчик», видання АН УРСР, Київ, 1956; як нема її і в відомому п'ятитомовому «Біо-бібліографічному словнику українських письменників» 1963 року, де в гаслі «Леся Українка» знаходимо вказівки на найдрібніші друковані й не друковані твори її, але згадки про статтю «Винниченко» нема. Видаючи 1955 року збірник «Леся Українка про літературу», кандидат філологічних наук О. Бабишкін подав усе, що знайшов з висловлювань Лесі Українки про літературу: і її поетичні та драматичні твори, і її приватні листи, де йшла мова про літературу і всі її літературно-критичні статті. Але статті «Винниченко» нема. Ще пікантніша ситуація: О. Бабишкін у вступному слові до збірника відчував, що йому бракує саме думок, що їх Леся Українка висловила в статті «Винниченко». Але, не вільний згадати про існування такої статті, шановний дослідник на стор. 23 та в примітці на стор. 319 дає досить великі цитати з статті про Винниченка, не вказуючи соромливо, де, коли в якій статті й стосовно до кого висловлювалася так Леся Українка.

У ширшому критично-біографічному нарисі «Леся Українка» (Київ, 1955), що написаний двома авторами: Олегом Бабишкіним і Варварою Курашовою, маємо вже згадку про статтю в такій формі:

«Відомо, — пишуть автори, — що 1905 року Леся Українка зацікавилася оповіданнями Винниченка і почала була писати про них статтю. Та в дні революції, швидко переконавшись у двоїстій грі Винниченка, вона припинила працю над статтею, а пізніше гостро негативно поставилася до його творів».⁹

Цей пасус цікавий потрібно: поперше тим, що авторам було вже незручно цілком замовчати існування такої статті; подруге, наважившись згадати статтю, автори зробили це так загальнониково, таким малозначущим петитом, що звичайний читач може не звернути на згадану статтю уваги. Щось, мовляв, не істотне. «Зацікавилася, почала писати, не закінчила». Потрете, вся ця тирада написана так, щоб затамувати правду і кинути тінь на Винниченка. А саме: автори навмисне не згадують, що ця стаття була опублікована 1930 року в XII томі збірки творів Лесі Українки, що появилася у виданні «Книгоспілки» за редакцією Бориса Якубського.¹⁰ Во-

⁸ З рукописів підготувала до друку і написала передмову Марія Деркач, Львів, в-во «Вільна Україна», 1947.

⁹ Бабишкін О. К., Курашова В. С., Леся Українка. Життя і творчість. Київ, Держлітвидав України, 1955, стор. 446.

¹⁰ До цієї статті Лесі Українки в XII томі творів редактор видавництва проф. Борис Якубський дав таку примітку: «Стаття друкується вперше. Її написано російською мовою, а що Леся Українка друкувала всі свої російські статті в журналі «Жизнь»,

ни замовчують, що стаття майже закінчена, що бракує пари абзаців для загального висновку, бо основну аналізу останнього оповідання Винниченкового «Голота» авторка проробила до кінця, як це видно з цілого тексту статті. Що стаття обривається на середині речення і кінець чи загублено чи не був написаний, це істотного значення не має.

Не відповідає правді й те, що нібито Леся Українка зацікавилася оповіданнями Винниченка 1905 року, як пишуть автори. Леся Українка звернула увагу на Винниченка від появи першого його оповідання «Краса і сила» 1902 року. Про це ясно каже в статті сама Леся Українка: «Хоч уже перші кроки цього письменника завоювали нашу симпатію до нього, але „Голота” посилила її».

«Перші кроки письменника» — це публікація його оповідання «Краса и сила» в «Киевской старине» (1902, кн. VII—VIII) і «Біля машини» (там таки, того ж року, кн. XII). «Голота» появилася знову ж у «Киевской старине» (1905, кн. I—II).

Питання, чи кінець статті Лесі Українки «Винниченко» загубився, чи вона з якихось причин її не закінчила, залишається ще сьогодні не устійненим. Але приймемо за вірогідне, що Леся Українка статтю не закінчила. Я особисто схилиюся до цієї думки. Тоді питання: чому вона її не закінчила і не опублікувала за свого життя? Згадані вище радянські дослідники пояснюють це дуже просто: мовляв, «швидко, переконавшись у двоїстій грі Винниченка» і, очевидно, розійшовшись з ним у поглядах, вона «припинила працю над статтею». Спробуємо розібратися в цьому закиді і вяснити, чи мали автори хоч будь-які посередні вказівки чи документи, що давали їм підставу для такого пояснення? Де, коли і чому була «двоїста гра» Винниченка в другій половині 1905 року, коли писалася, як відомо, стаття про нього? Коли ми звернемося до біографічних даних обох письменників за той рік, то побачимо таке: саме тоді, коли Леся Українка обдумувала і писала свою статтю про Винниченка, то він (Винниченко) від осені 1903 року до другої половини жовтня 1905 року сидів у каторжному відділі Лук'янівської в'язниці. Коли ж після відомого царського маніфесту 17 жовтня 1905 Винниченко вийшов на волю, на той час Леся Українка, з причин, про які скажемо нижче, вже давно припинила писати статтю. І це не мало жодного стосунку до того чи іншого «поводження» Винниченка. Що ж робив Винниченко, як вийшов з в'язниці? Він відразу поринув у працю — літературну, партійну і національно-визвольну. Взяв найактивнішу провідну участь у скликанні з'їзду РУП. На з'їзді, що відбувся наприкінці листопада 1905 року, разом з Д. Антоновичем, М. Поршем та іншими, ініціював перетворення цієї партії в УСДРП — Українську соціал-демократичну робіт-

можна припустити, що стаття готувалася до цього журналу; кінець статті не зберігся, і важко вирішити, чи була вона закінчена. Зараз рукопис її обірваний на середині речення.

ничу партію. Був обраний на члена ЦК УСДРП. Організовував щоденну газету «Праця» — центральний орган УСДРП. Як же до цього поставилася Леся Українка? Як свідчать її тогочасні листи — позитивно. Соціал-демократична група Лесі Українки і Стешенка, утворена десять років тому, що діяла досі незалежно від РУП, тепер вітає утворення єдиної всеукраїнської соціал-демократичної партії та основним своїм ядром на чолі з Іваном Стешенком входить у склад УСДРП. Леся Українка офіційно до УСДРП не ввійшла, але дуже активно, спільно з Винниченком, Стешенком, Ганкевичем та іншими взялася за організацію партійного щоденника «Праця». Якби була тоді якась «двоїста гра» Винниченка, Леся Українка ніколи не дозволила собі на таку співпрацю. Леся Українка і Винниченко друкували свої твори в тих самих періодичних виданнях: у київській «Новій громаді» і в петербурзькій соціал-демократичній «Вільній Україні». Леся Українка у «Новій громаді» містила: «В дому роботи, в країні неволі», «Три хвилини», переклади з Гайне і дві статті: «В справі ірландської мови» та «Утопія в белетристиці». В. Винниченко тут же і в цей самий час опублікував такі три оповідання: «Мое останнє слово» (кн. 1, 4, 5, 6), «Хто ворог» (ч. 3), «Темна сила» (ч. 10).

У «Вільній Україні» Леся Українка помістила: «Одно слово» (ч. 1—2) і переклади з Гайне. Сюди ж надіслала свій переклад драми Гавптмана «Ткачі», але ця річ уже не була опублікована. В. Винниченко тут опублікував два оповідання: «На пристані» (ч. 3) і «Раб краси» (чч. 5 і 6).

Весною і літом 1906 року Винниченко, за завданням ЦК УСДРП, покидає Київ і виїжджає на провінцію. Робітничі центри і селянські округи: Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина і Херсонщина — це терени тодішньої нелегальної діяльності Винниченка. Повернувся до Києва пізнього літа. І тут, правдоподібно у вересні 1906 року, саме тоді, коли хвора Леся Українка виїхала в Крим, Винниченка втретє арештовують. Слідство над ним і його товаришами продовжувалося до кінця квітня 1907 року. Заходами Є. Х. Чикаленка, під його заставу в 500 золотих карбованців, Винниченка випустили на поруки до суду. Опинившись на волі він насамперед полагодив справу з друком деяких своїх нових речей («Дисгармонія», «Великий молох»), організував втечу за кордон Андрієві Жукові і Юрієві Тищенкові,¹¹ з керівними товаришами по партії устійнив деякі основні організаційні справи і 12 жовтня 1907 року, разом з В. Степанівським, виїхав за кордон.¹²

¹¹ Юрій Тищенко-Сірий, Участь В. Винниченка в революційному русі 1914—16 рр. Збірник «Володимир Винниченко» (Статті і матеріали). УВАН у США, Комісія для охорони і збереження спадщини В. Винниченка, 1953, стор. 43—44.

¹² В. Степанківський, В. К. Винниченко (Спомин). Машинопис, архів В. Винниченка, УВАН у США.

Ми навмисне деталізували біографічні дані В. Винниченка за той рік, коли Леся Українка писала і не закінчила статтю про нього. Це ми зробили для того, щоб ясно було, що робив, де був, яку позицію посідав Винниченко в той час і де, коли та як перетиналися творчі та суспільні шляхи його і Лесі Українки. Чи ці безсумнівні життєві факти дають будь-які підстави до твердження про тодішню «двоїсту гру» Винниченка, яка нібито обурила Лесю Українку, і вона через те «припинила працю над статтею»? Думаємо, що довільність і безпідставність такого твердження ясна.

Що ж все таки більш-менш правдоподібно можна сказати про написання згаданої статті про Винниченка і чому вона була не закінчена і неопублікована? Безпосередніх документів для обґрунтованої відповіді ми не маємо. Але логіка фактів, якими дослідник не повинен нехтувати, каже нам таке: статтю про Винниченка Леся Українка написала, правдоподібно, в вересні чи на початку жовтня 1905 року. На якій підставі ми робимо таке припущення? Ми знаємо, що в поле овиду свого критичного розгляду Леся Українка взяла десять оповідань Винниченкових.¹³ Це було власне все, що появилось друком до червня 1905 року. Жодного оповідання, що було опубліковане після цього, Леся Українка не згадує. А перші, друковані після червня 1905 року, нові речі Винниченкові були: початок ширшої повісти «Моє останнє слово» («Нова громада» ч. 1, 1906) і оповідання «На пристані» (там таки, ч. 3, 1906). Про ці речі в статті Лесі Українки нема мови. Отже, стаття написана між червнем 1905 і січнем 1906 року. Але це ще не все. Леся Українка повернулася з Тбілісі (Кавказ) на Україну в перших числах червня 1905 року. Від 12 червня до жовтня Леся почергово жила: в Києві, Колодяжному, Зеленому Гаю і знову в Києві. За цей час вона інтенсивно працювала над закінченням третьої частини діалогу «Три хвилини». Закінчивши 29 серпня 1905 первісну редакцію цього твору в цілому, Леся Українка зробила перерву в праці над цим діалогом і викінчила його остаточню тільки 2 або 3 червня 1906.¹⁴ Відклавши остаточну редакцію «Трьох хвилин» Леся Українка, припускаємо, почала писати статтю про Винниченка, матеріал до якої, як знаємо, вона згромаджувала вже давно. Але несподівано, на початку жовтня, вже майже перед закінченням статті, припинила писання, бо мусіла негайно виїхати до Петербургу «рятувати Дору», як вона писала 5 листопада 1905 в листі до О. Кобилянської, про свою наймолодшу сестру Ізидору Петрівну, що, приїхавши на студії до Петербургу, захворіла.¹⁵

¹³ «Краса і сила», «Народний діяч», «Біля машини», «Заручини», «Антрепреньор Гаркун-Задунайський», «Мінімий господин», «Боротьба», «Суд», «Контрасти», «Голота».

¹⁴ Григорій Аврахов, Коли написано діалог «Три хвилини»? «Радянське літературознавство», ч. 1, Київ, 1971, стор. 73—75.

¹⁵ «Хронологія», стор. 756, 759.

Революційні події в жовтні 1905 року затримали Лесю Українку в Петербурзі до початку листопада. Повернувшись на Україну 4 листопада, Леся Українка потрапила відразу в нове, піднесене й активне українське культурне і громадсько-політичне життя. Розбуджені революцією українські сили розгорнули працю в багатьох ділянках життя. Леся Українка, як знаємо, відразу, не зважаючи на стан здоров'я, всім своїм еством увійшла в це життя. З листів її того часу (наприклад, до сестри Ольги, її чоловіка Михайла Кривинюка від 19 грудня 1905 року)¹⁶ знаємо, що вона достоту захлиналася в прерізній громадсько-культурній та журналістичній праці. У цих умовах ясно, що вона нічого не могла писати. Не могла ані обробити остаточно первісну редакцію діялогу «Три хвилини», ані закінчити статті про Винниченка. 1906 рік — рік погромів і арештів. «Тяжкий, і грізний, і величний рік», як висловилася Леся Українка в листі до О. Кобилянської. Рік погіршення стану здоров'я, першочергового писання нових, навіяних щойно пережитими подіями, творів, рік інтенсивної, прискішеної праці над актуальними і болючими ідеями того часу («У катакомбах», «В дому роботи, в країні неволі» тощо). Нарешті, був це рік, коли Леся Українка змушена була працювати над багатьма давно розпочатими творами. Пригадаймо собі, сповнену майже розпачливого тону фразу з листа до О. Кобилянської від 3 березня 1906:

«Чи хтось знає, що хтось досі не викінчив „Кассандри“? І чи хтось знає, що хтось має 5 початих поем і три нескінчені повісті і ніяк ладу їм не дійде?»¹⁷

У такій ситуації і в такому стані вже було не до закінчення статті, яка в творчому пляні Лесі Українки — поетки і драматурга — не могла бути вже тоді першочерговим завданням. Ось як, на нашу думку, можна більш-менш правдоподібно пояснити, чому стаття, написана в переддень бурхливих подій жовтня 1905 року, залишилася не закінчена і не опублікована.

Як же сучасні радянські дослідники пояснюють другий, драстичний для них факт, що Винниченкове в-во перше до революції почало видавати збірку творів Лесі Українки і що вона була в складі постійних співробітників Винниченкового журналу «Дзвін», де опублікувала перед самою смертю аж дві свої драматичні поеми?

Видання творів Лесі Українки у в-ві «Дзвін» вони просто не коментують. Обходять цей факт мовчки. Замість того її участь у місячнику «Дзвін» викликала цілий ряд цікавих коментарів. Це ж бо будь-що факт прикрий. «Революційна демократка», яка, на їх думку, постійно йшла в фарватері ленінських ідей, раптом співпрацює в органі, з яким

¹⁶ «Хронологія», стор. 766.

¹⁷ «Хронологія», стор. 773.

Ленін так нещадно воював і називав «органом українських націоналістичних міщан»,¹⁸ і який у свою чергу в статтях Лева Юркевича гостро критикував Леніна, його тактику, крутість, централізм.¹⁹

Появу прізвища Лесі Українки серед постійних співробітників «Дзвону» радянські дослідники пояснюють дуже просто: було це, кажуть вони, «провокацією, підступно підстроєною соціал-шовіністичними видавцями журналу».²⁰ Опирають вони це своє твердження на листі Лесі до матері від 27 лютого 1913 з Єгипту. У цьому листі Леся Українка писала:

«Щодо вміщення моєї речі в „Дзвоні“, то ти маєш рацію, але ціла та історія з моїм співробітництвом там — то цілий комплекс того, що тій редакції подобається називати „хитрощами“, — се трудно „пером описати“, нехай вже колись розкажу... А тим часом скажи від мене Сірому (мені не хочеться писати до нього, бо він не завжди відповідає на листи), щоб він зняв мое ймення з списку постійний співробітників Дзвона. Було умовлено і прийнято редакцією, що те ймення в списку буде уміщене тільки тоді, коли я виразно те дозволю, а я того ще не дозволяла... Я вже досить терпіла всяких „хитроців“ ad maiorem Dei gloriam, а тепер мені терпець увірвався, і я кажу: „годі“! Ніяких контрверсів і переговорів вести в листах більше не буду (тим більше, що ті переговори зводяться часто до якихось монологів з мого боку — без реплік з боку кореспондентів) і прошу покищо зняти мое ймення, а чи дозволю я колинебудь його поставити (якщо се справді комусь інтересно) — то покаже прийдешність, себто се залежить від вчинків, а не від слів...»²¹

Це основні думки листа. З них видно, що Леся Українка була чимось діткнена редакцією «Дзвону», була незадоволена ставленням до неї і поведженням представника редакції. Виразно скаржилась на недотримання умови про співробітництво, на брак етичних норм, на нетактовну мовчанку редакції на її листи, в яких вона порушувала важливі для неї справи. Але прошу взяти до уваги, що ніде нема й натяку на якісь ідеологічні чи політичні розходження з лінією журналу. І що цікаво також, що ні Винниченка, ні Юркевича, ні фактичного редактора «Дзвону» Володимира Левинського Леся Українка не згадує. Її стріли й образи спрямовані лише проти Сірого — члена редакції, на плечах якого лежав основний тягар видавництва: технічна редакція, фінанси, гонорари, розповсюдження, реклама.

¹⁸ В. И. Ленин, Сочинения, 4 издание, т. 20, стор. 462.

¹⁹ Лев Юркевич, Єзуїтська політика, «Дзвін», Київ, 1913, ч. 7—8.

²⁰ Олег Бабишкін і Варвара Курашова, Леся Українка... стор. 446.

²¹ Леся Українка про літературу... стор. 292—293.

До речі кілька слів про Сірого. Може, дехто з сучасних молодших читачів не знає, що це псевдонім славної пам'яті Юрія Пилиповича Тищенка, що закінчив свій тяжкий, але славетний життєвий шлях у Нью-Йорку 1953 року. Люди на глибоко ідейна, жертвенна і з юнацьких років віддана українській соціальної і національно-визвольній справі. З суспільно-національного обов'язку він зосередив всю свою дореволюційну діяльність (легальну й нелегальну) на видавничих справах. Це був той віл, який тягнув весь тягар українських легальних і нелегальних, головне соціал-демократичних, дореволюційних видань. Проте, як факт анекдотичний, варто згадати, що радянські вчені, натрапляючи на це призвище в різних документах (я маю на увазі вчених не 20-их років, а теперішніх), цілком поважно своїм читачам у примітках пояснюють так: «... Сірий (Тищенко) — український видавець-капіталіст, власник „Літературно-наукового вісника” і видавництва „Дзвін”».²²

Стільки про Сірого. Повернімося до нашої основної теми. Є всі підстави твердити, що непорозуміння Лесі Українки з редакцією «Дзвону» виникло, з одного боку, сказати б, з причин етичних: домовляючися про співробітництво в журналі Лесі Українки, представник редакції (а це був напевне Ю. Сірий) висловив, треба припускати, деякі обіцянки, яких, з тих чи інших причин, не дотримав. На листи Лесі Українки не завжди відповідав. А як відповідав, то не переконливо. Все це викликало в Лесі Українки цілком законний і зрозумілий гнів, образу. Але чи не основною причиною конфлікту було питання гонорару. Не виключена річ, що Юрій Тищенко-Сірий, той бідний «український капіталіст», як директор в-ва «Дзвін», не розраховувався був ще за видання першого тому творів Лесі Українки, і можливо, запрошуючи її до співробітництва в новоствореному місячнику «Дзвін», він обіцяв сплатити борги і не дотримав своєї обіцянки. Що це припущення наше близьке до правди, свідчать ще такі слова Лесі Українки з останнього абзацу цитованого вище листа:

«Коли судиться мені, — писала Леся, — побачитись з членами редакції, я покажу нарешті свою „близшу участь”... я попрошу твердо і виразно встановити погляд на те, що таке писательський гонорар — чи зароблена плата, чи вижебраний дарунок? Коли се плата, то нема чого вимагати „свідоцтва про убожество” від авторів, вираховувати, хто з них і які саме сторонні доходи має, і ставити їм на вид, як тяжко даються самій редакції гроші...»

Як бачимо, з цього листа можна робити будь-які бажані висновки чи припущення, але в жодній мірі не ті, що їх роблять радянські дослідники.

У зв'язку з цим треба вяснити ще одне питання: чи дійсно Винниченко сам запрошував Лесю Українку до співробітництва в журналі? На це нема жодних фактичних до-

²² Леся Українка про літературу... стор. 326.

казів, крім дуже загальної згадки про це в спогадах Кли-мента Квітки. Фразу Квітки: «Як Винниченко запросив її до участі в журналі „Дзвін”», нема підстави трактувати бук-вально. Тоді в літературних і політичних колах, з огляду на авторитет і популярність Винниченка, було прийнято вважа-ти, що „Дзвін” — то Винниченко. І якщо від редакції „Дзво-ну” приходило запрошення, то загально вважалось, що то запрошення від Винниченка. До речі, так дивився на „Дзвін” навіть і Ленін. Треба ж мати на увазі, що Винниченко був тоді далеко поза межами України і Росії. Він був в емігра-ції. З далекого закордоння він прислав до „Дзвону” свої статті і твори. Але навряд чи він міг, і чи доцільно було йо-му — емігрантові — (в сенсі політичної безпеки й успіху журналу) вести організаційне листування — посилати пер-сональні запрошення. Ми думаємо, що це виключене. Це без сумніву повинен був робити хтось із діючих членів редакції, що легально перебували в Києві. А такими тоді були: фак-тичний редактор журналу Володимир Левинський,²³ С. Чер-касенко і Ю. Тищенко-Сірий. В. Левинський був людина нова і ще з обмеженими місцевими контактами. С. Черкасен-ко був обтяжений чисто журналістичною і редакційною пра-цею. У руках Ю. Сірого була вся організаційна, видавничо-фінансова справа журналу. Він мав широкі зв'язки з літера-турним, науковим і політичним світом тодішньої України. Як давньому близькому співробітникові, однодумцеві і дру-гому В. Винниченка саме йому належало, на нашу думку, організувати фінанси, запрошувати, інколи напевне від імені Винниченка, до співробітництва в новоствореному жур-налі, домовлятися з співробітниками про гонорари тощо. То-му ми припускаємо, що запрошував Лесю Українку до спів-робітництва в «Дзвоні» саме Юрій Сірий, але не виключене, що своє запрошення підпирав іменем Винниченка. Звідси й пішло, що запрошував — Винниченко. Але звідси пішло й те, що всі стріли за непорозуміння з редакцією Леся Українка спрямовувала на Сірого. В усякому разі ми ставимо під великий сумнів категоричне твердження, що до співробіт-ництва в «Дзвоні» запрошував Лесю Українку сам В. Вин-ниченко. Від цього сумніву й від вищевикладеного припущен-ня щодо ролі Сірого ми відмовимося тільки тоді, коли бу-дуть опубліковані безсумнівні доказові документи про особи-сте Винниченкове запрошення Лесі Українки до співробіт-ництва в «Дзвоні».

Факт уміщення в «Дзвоні» двох драматичних поем Лесі Українки: «Айша і Мохаммед» («Дзвін», ч. 1, 1913) та «Оргія» («Дзвін», ч. 4, 1913) радянські критики обходять у той спосіб, що про «Айшу і Мохаммед» просто не згадують. Так

²³ Володимир Левинський, тоді докторант віденського уні-верситету, на пропозицію В. Винниченка і Л. Юркевича (згідно з ухвалою ЦК УСДРП), легально приїхав до Києва і перейняв посаду редактора «Дзвону».

ніби такий твір ніколи не друкувався у «Дзвоні». Але опублікування «Оргії» у «Дзвоні» трактують дуже оригінально. «Оргія» — це, на їх думку, свідомо написаний Лесею Українкою памфлет, спрямований проти Винниченка, — «проти ренегатської діяльності цього пройдисвіта в політиці і літературі».²⁴ А Олег Бабишкін, в окремій монографії про драматургію Лесі Українки, надав цій проблемі ще прозорішого своєю вульгарністю трактування:

«Лесея Українка, — пише він, — не маючи змоги (?) відмовитися від обіцянки дати свій твір у „Дзвін“, написала драматичну поему „Оргія“, в якій в образах Хілона і Федона викрила зрадницьку поведінку людей, подібних до Винниченка і Ко. Цей спосіб боротьби з ідейними противниками був для поетеси не новий. Вона його застосувала ще 1903 року, коли на домагання (?) буржуазного націоналіста Єфремова дати щось до укладеного ним збірника написала інтернаціоналістську поезію „Дим“, заборонену царською цензурою».²⁵

Вдумайтесь у сенс цієї тиради: велику, чесну, горду і не сплямлену ідейно поетку, принципову послідовницю вчення Драгоманова про «чисті ідеї» і «чисті руки», — представляють нам в образі нечесної, злобно-демонічної, приховано-мстивої інтриганки, що підступним способом зводить свої порахунки з немилими їй сучасниками. Гіршого наклепу на автора «Вавилонського полону» й «Лісової пісні» трудно придумати. Але цим «відкриттям» радянські критики не задовольняються. Вони не тільки намагаються переконати читачів, що образи Хілона і Федона з «Оргії» спрямовані проти Винниченка та його послідовників, але й уподібнюють з ним образ Юди із драматичного діялогу «На полі крови». Про це є не тільки в розвідках О. Бабишкіна, В. Курашової; подибуємо це і в розвідці якоїсь Жифри Жовінської «Боротьба Лесі Українки проти „утішительства“ і зради»,²⁶ а навіть — у великій, щойно опублікованій, восьмитомній історії української літератури.²⁷

На чому ж ґрунтують свої припущення і сугестії ці радянські критики? Стосовно Винниченка їх версії будуються на двох джерелах. Перше: уривок із спогадів Климента Квітки про Лесею Українку, і друге — лист Лесі Українки до матері від 3 квітня 1908 з Ялти.

Що ж кажуть нам ці документи?

Климент Квітка у своїх спогадах писав:

²⁴ О. Бабишкін і В. Курашова, Лесея Українка... стор. 446.

²⁵ Олег Бабишкін, Драматургія Лесі Українки. Київ, 1963, стор. 322—323.

²⁶ «Лесея Українка», Публікації, т. II, Київ, 1956, стор. 363—364.

²⁷ «Історія української літератури», том п'ятий, в-во «Наукова думка», Київ, 1968, стор. 388.

«Як Винниченко запросив її до участі в журналі „Дзвін”, вона, живучи далеко і не знаючи, хто, власне, там дає тон, дуже вагалася між симпатією до напряму журналу і антипатією до такої позиції в національній справі, яку зайняв представитель журналу Винниченко, з яким, власне, і треба було їй трактувати. Довге і болісне вагання було розв’язане тим, що вона написала „Оргію”, яку й послала до журналу. Отже, генезис сеї речі має безпосередній зв’язок з поведінням Винниченка».²⁸

Вище ми вже зупинялися докладніше на питанні особистого запрошення В. Винниченка Лесі Українки до співпраці в «Дзвоні» і прийшли до висновку, що це питання апріорне і не доведене. Але залишімо на боці наш сумнів і наше заперечення. Приймім за правду цей фрагмент спогаду Климента Квітки. Чи дає він достатньо підстав до вищезитованих тверджень радянських критиків, що Лесю Українкою, у відповідь на запрошення В. Винниченка до співпраці в «Дзвоні», свідомо написала «Оргію», як памфлет, спрямований проти Винниченка та його середовища? І не тільки написала, а й з тихим розрахунком помсти підступно опублікувала цей памфлет в органі Винниченка та його середовища. Радянських мужів науки не обходить, що кожний читач, який уміє критично думати, із здивуванням поставить питання: коли це правда, то невже редактори «Дзвону» були такі наївні й нерозумні, що не могли второпати, що «Оргія» є алегоричний памфлет, спрямований проти них самих? І невже ж тогочасна критика (М. Євшан, А. Ніковський, О. Грушевський), що відгукнулася на появу «Оргії», була така сліпа, що не добавила справжньої суті образів поеми? І, нарешті, невже дослідники 20-их років (М. Зеров, М. Драй-Хмара, А. Музичка, А. Шамрай, Б. Якубський та інші) були такі обмежені, що не зуміли правильно з’ясувати алегорію образів «Оргії»?

Не будемо сугерувати читачеві відповіді на ці питання, а спробуємо об’єктивно глянути на цитований фрагмент спогадів Климента Квітки. Про що говорить Квітка? Насамперед, що Лесю Українкою, діставши запрошення до співробітництва в журналі, «дуже вагалася між симпатією до напряму журналу й антипатією до такої позиції в національній справі, яку зайняв представитель журналу Винниченко, з яким, власне, і треба було їй трактувати». Тут якесь непорозуміння. Навіть якби дійсно Лесі Українці довелося було трактувати з Винниченком, то його позиція тоді в національній справі цілком відповідала позиції того журналу, якому вона, за свідченням Квітки, симпатизувала. Тож яке могло бути вагання? Ми думаємо, що Квітка мав на увазі не позицію в національній справі, а ті парадоксальні ідеї та образи тогочасних Винниченкових творів («Щаблі життя», «Чесність

²⁸ Клімент Квітка, На роковини смерті Лесі Українки. Збірник «Спогади про Лесю Українку» за ред. А. І. Костенка, Київ, 1963, стор. 234.

з собою», «Рівновага», «Заповіт батьків»), що схвилювали тодішнє суспільство і викликали гострі критичні коментарі і в українській і в російській пресі. Саме тоді на адресу Винниченка, особливо з табору Леніна, (Ольмінський, Воровський, Горький) впали обвинувачення в ренегатстві, в паплюженні революціонерів, у проповіді ніцшеанського індивідуалізму, культу зради, брехні, сексу. Винниченко з еміграції відповідав своїм критикам гострим памфлетом: «Про мораль пануючих і мораль пригноблених. (Одвертий лист до моїх читачів і критиків)». Все це могло природно викликати в Лесі Українці певне застереження і вагання, про яке згадує Квітка. У процесі цих вагань і роздумів родилася ідея «Оргії». Оформивши її в драматичну поему, авторка посилає до «Дзвону» спочатку давніше написаний етюд «Айша і Мохаммед», а згодом — і «Оргію». Фразу Квітки: «Отже, генезис сеї речі має безпосередній зв'язок з поведінням Винниченка» можна трактувати лише як ствердження факту, що «Оргія» родилася («генезис») з контактів, дискусій і перетрактувань з Винниченком, що фактично значило — з редакцією «Дзвону». Робити інші висновки з цього Квітчиного фрагменту — це грішити проти логіки і правди життя.

Звернімося до другого джерела, що ним радянські коментатори Лесі Українки підпирають свої висновки. Це лист Лесі Українки до матері від 3 квітня 1908. Леся Українка писала:

«Оце поки я не могла нічого писати, то чимало перечитала з російських новинок, що надавали мені знайомі. Читала „Шиповник“, „Землю“, „Знание“, „Жизнь“ і „содержание оных“ здебільшого „не одобрила“. Да, оскудение... Найбільш інтересні Муйжель і Шолом Аш, решта претензійні і мало інтересні. Андреев, коли б не скінчив як Мопасан, я це серйозно подумала після його „Проклятие зверя“. Удручає в російській літературі навіть не стільки порнографія, скільки сумбурність і безпомічність думки і фантазії, безпорадність в рішенні навіть елементарних психологічних проблем. Іменно це найбільше прикро мені в ославлених „Щаблях життя“, та й у драмі Пахаревського. Так, наче люди з зав'язаними очима пишуть...»²⁹

Як бачимо, Леся Українка в цих нотатках зосередила свою увагу головне на тогочасній російській літературі. І то на всіх стилевих і суспільних напрямках її. Від збірників «Шиповник» і «Земля», де знаходили місце і праві і ліві, і реалісти і декаденти, до «Жизни» і «Знание», де під наглядом М. Горького дотримували суспільно-виховної, з промадянськими мотивами літератури. Її пригнічує в цій літературі навіть не порнографія, не проблеми брехні, зради та інші модні теми того часу, а «сумбурність, безпомічність думки і

²⁹ Леся Українка, Твори в 10 томах, т. X, Київ, 1965, стор. 242.

фантазії, безпорадність у рішенні елементарних психологічних проблем...» І лише побіжно, в цьому ж аспекті, Леся Українка згадує, щойно недавно опубліковану драму: В. Винниченка «Щаблі життя». Очевидна річ, що й тут її турбував насамперед момент мистецької і психологічної поверховости, невміння автора глибоко і переконливо мотивувати ідеї і, часом, парадоксальні вчинки героїв. Ця критично-негативна репліка Лесі Українки лише на одну з перших драм Винниченкових зовсім не свідчить про її негативну оцінку вже всієї тогочасної творчости В. Винниченка. А крім того вона зовсім не дає підстав твердити, що Леся Українка вже тоді дивилася на Винниченка очима тогочасних російських більшовицьких критиків і слідом за ними вважала його ренегатом, відступником від революційних ідей та проповідником брехні, зради і сексу, як це роблять деякі радянські дослідники. Для таких тверджень немає жодних підстав в усіх досі опублікованих документах і висловлюваннях Лесі Українки. Зокрема не дають підстав до таких тверджень і ці два, цитовані вище, документи. Тенденційні твердження згаданих нами радянських дослідників є твором політичної кон'юнктури, а не об'єктивною, навіть марксистською, науки.

*

На цьому закінчимо наш перегляд коментарів радянських літературознавців про взаємодії Лесі Українки з Володимиром Винниченком.

Перегляд всього, що було написано в останні роки на цю тему радянськими літературознавцями, свідчить, що вони замовчують, а то й приховують деякі важливі документи і факти з життя і творчости Лесі Українки та її стосунків до Винниченка. Так, наприклад, зовсім замовчується історія постановки та праці «Групи УСД», що її організатором і духовним провідником були: Леся Українка і Іван Стешенко. Ніде нічого не згадується про пізніше влиття основної частини УСД на чолі з Іваном Стешенком у засновану 1905 року УСДРП та про ставлення до останньої Лесі Українки. Не знайдемо нічого в радянських публікаціях про відомі погляди Лесі Українки на розбудову українських політичних партій, у тому числі й УСДРП, як незалежних від російських централістичних утворів. Не коментуються її критичні висловлювання про «Капітал» Карла Маркса. Старанно приховують від читачів велику статтю Лесі Українки про Винниченка і ніде не згадують про співпрацю Лесі Українки з В. Винниченком в організації щоденника УСДРП — «Праця».

Навмисне завуальовуються, знецінюються та применшуються вирішальні фактори в формуванні суспільної та мистецької свідомости Лесі Українки. Маємо на увазі органічність української стихії, серед якої зроста Леся Українка, глибокий вплив М. Драгоманова та вирішальна вага західноєвропейської культури.

І, нарешті, з одного боку, шляхом заховування й замовчування документів, а з другого — шляхом довільних трактувань, безґрунтовних тверджень і припущень радянські дослідники намагаються довести, що проблеми «Лєся Українка і Винниченко» не існує, що наявні схрещення їх ідейно-творчих шляхів — це лиш випадкові і маловартісні епізоди. Якщо вони, мовляв, про щось і промовляють, то хіба про те, що Лєся Українка і В. Винниченко — це два непримиренні і ворожі світи. У світлі реальних фактів, що їх ми частково подали вище, безпідставність таких тверджень очевидна.

На закінчення ще мале пояснення: зосередивши всю свою увагу на питанні суспільних і творчих зіткнень Лєсі Українки і В. Винниченка, ми не мали змоги зупинитися на основному по суті питанні нашої теми: на виникненні й утвердженні неоромантичного стилю в українській літературі та місця і питомої ваги в ньому творів Лєсі Українки і Володимира Винниченка. Це важлива і зовсім не розроблена тема. Їй ми плануємо присвятити окреме дослідження.

Ідеї, мистецьке перетворення і акт сприймання

МОЖЛИВА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ТВОРІВ

А. ОЛЕНСЬКОЇ-ПЕТРИШИН

Юрій Соловій

Остання виставка творів Аркадії Оленської-Петришин, що тривала в галерії Бодлі в Нью-Йорку від 4 до 17 квітня 1971 року, давала огляд не тільки її картин, але водночас знайомила нью-йоркську американську публіку і критику з найновішим етапом її творчості. Місцева українська публіка мала змогу познайомитися з цим етапом скоріше на виставках її праць у галерії Ірини Стецури.

Творча динаміка Аркадії Оленської-Петришин відзначається ритмом, що став невід'ємною прикметою сучасної творчості. Схема фаз, що їх Оленська-Петришин мала, багата й різномірна. Подаємо нижче — за даними самої малярки — схему її творчих фаз тому, що хоч і її малярство оцінюємо за принципом якості окремих картин, однак мусимо його трактувати також у призмі усього її творчого процесу. Якщо трактувати малярський твір у сенсі утилітарного об'єкту з декоративною функцією, цей другий спосіб розгляду творчості стає зайвим, але коли у мистецтві, а особливо в творчому акті бачимо елементи складнішої натури — концентрація на творчому акті може навіть стати самоціллю.

Фази творчості Аркадії Оленської-Петришин можна визначити так:

1. Трансформація баченого. Інтерпретації настроїв оточення: а) структуральні (міста), б) імпресіоністичні (краєвиди, мертва природа).

2. Інтерналізація. Поворот до символіки й міту, як засобу експресії: а) дослівне застосування (цвинтарі, летючі постаті, звіринна символіка, ідеалізовані жіночі постаті); б) більш безпосереднє підкреслення мітичного настрою (загрозово великі комахи, уявні сотворіння).

3. Безпредметність. Чиста настроєвість, віддзеркалення інтенсивності шукань: а) рання (перша індивідуальна виставка 1963 року — стислість, малі формати); б) друга фаза (друга індивідуальна виставка 1964 року) — вільніші, більші формати картин, евокація схованих постатей, здебільшого рослинність.

4. Поворот до постатей (третя виставка 1968 року): натяки — частиною вібрацій оточення.

5. Більша впевненість повороту до людини: а) розуміння людини як відчуженої (брак комунікації між поста- тями і експресивністю облич); пасивної (погодження з об- ставинами); б) теми: інтимність, захист, любов, загроза (птахи,

поняття укриття — в траві, під деревами); в) символіка: маски, трава, місяць, птахи.

Конкретизація об'єктів (особливо людської постаті) у малярстві Оленської-Петришин була документована вже на її попередній виставці 1968 року у тій самій галерії. В її найновіших образах люди, фльора і птиці не є вільні від схематизації, але схематизація абстрагованих об'єктів з попереднього етапу зазнає трансформації з нахилом до ідеалізованого натуралізму: в її теперішньому малярстві анатомічно-біологічні зрушення майже зовсім зникли. Людським постатям і складникам пейзажу (з тваринами і птахами включно) вона повертає специфічну їм фізичну схему побудови. Єдине, що виглядає тут надприродним — це ідеалістична стилістична наснага стилю авторки.

Це сильний «контраст» і крутий поворот на шляху, що раніше відзначався тенденціями в напрямі абстракції. Тому й варто було подати наведену вище схему фаз творчості Аркадії Оленської-Петришин у статті, що в ній обговорюється дуже важлива в її творчому мандруванні виставка. Розлуки, прощання і розриви є важливі, вирішальні і часом навіть трагічні не лише в людському побуті. Такі епізоди бувають дуже кольоритні і цікаві у творчих ферментах.

Виставка перед трьома роками була логічним і послідовним вислідом попереднього етапу, як найновіший сьогоdnішній етап є логічним і послідовним кроком після виставки 1968 року. Це доводить, що в творчості Оленської-Петришин панує певна закономірність. Найновіший етап, як і її попередні етапи, є справою усвідомленого переконання.

Виставка 1968 року документувала певну об'єктивізацію людської постаті в її малярстві, але, як сказано, у цьому малярстві була схематизація, типова абстракціоністам кінця першої і початку другої половини поточного століття. Після виставки 1968 року поновий поворот до вільнішої малярської інтерпретації проблем навколо цього руху був можливий без перетягання логіки процесу, що годі сказати про найновіший етап Оленської-Петришин, характеристичний відходом від абстракціонізму. Цим зауваженням я не бажаю паралізувати чи обмежувати свободу творчого вибору мистця в майбутньому. Ідеться тут про містерію однієї творчості, яка розкриває перед нами певну раціональну логіку творчого крокування, але майбутнього якої навіть людина, у цей найінтимніший процес заангажована, не відгадає.

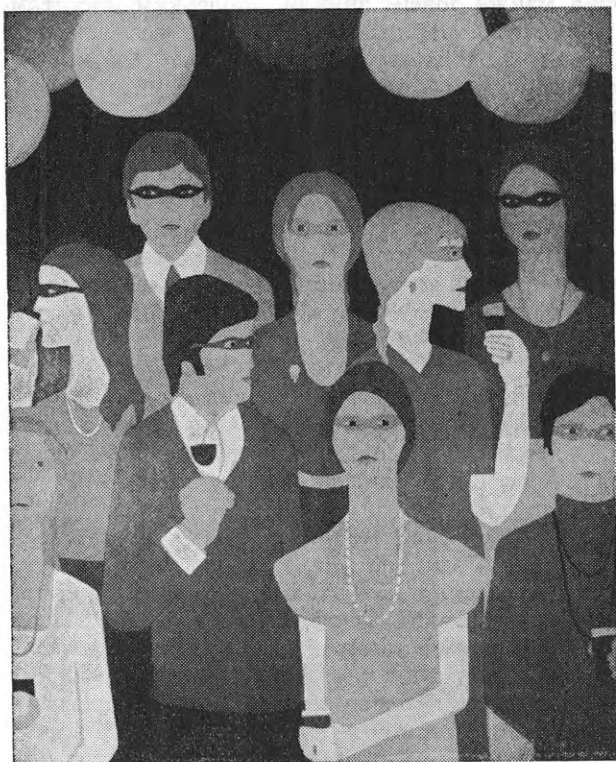
Стосовно попередніх цей етап у творчості Оленської-Петришин виявляє натуралістичні тенденції, базовані одначе на формалістичному досвіді в минулому, на досвіді, здобутому практикою у пропрамовому абстракціонізмі, в якому справи можливостей ширини вислову дуже розвинені. Щобільше: на картинах виставки з новішими датами натуралізм виявляється ще помітніше.

Застерігаюся, що це явище залежне від історичного тла, що значить — її сучасний натуралізм умовний. Умовний

історичними рамками, бо таке малярство перед абстрактним, а поготів перед безпредметним малярством годі було б уважати натуралістичним.

Картини на виставці 1971 року це середнього формату — з нахилом до великих — полотна. Фокусом і об'єктом уваги є переважно людська постать, точніше — переважно жіночі постаті, частинно заховані в траві.

На цій ситуації (захованости) авторка кладе наголос. Вона намагається передати, чи пак схопити, людські ситуації

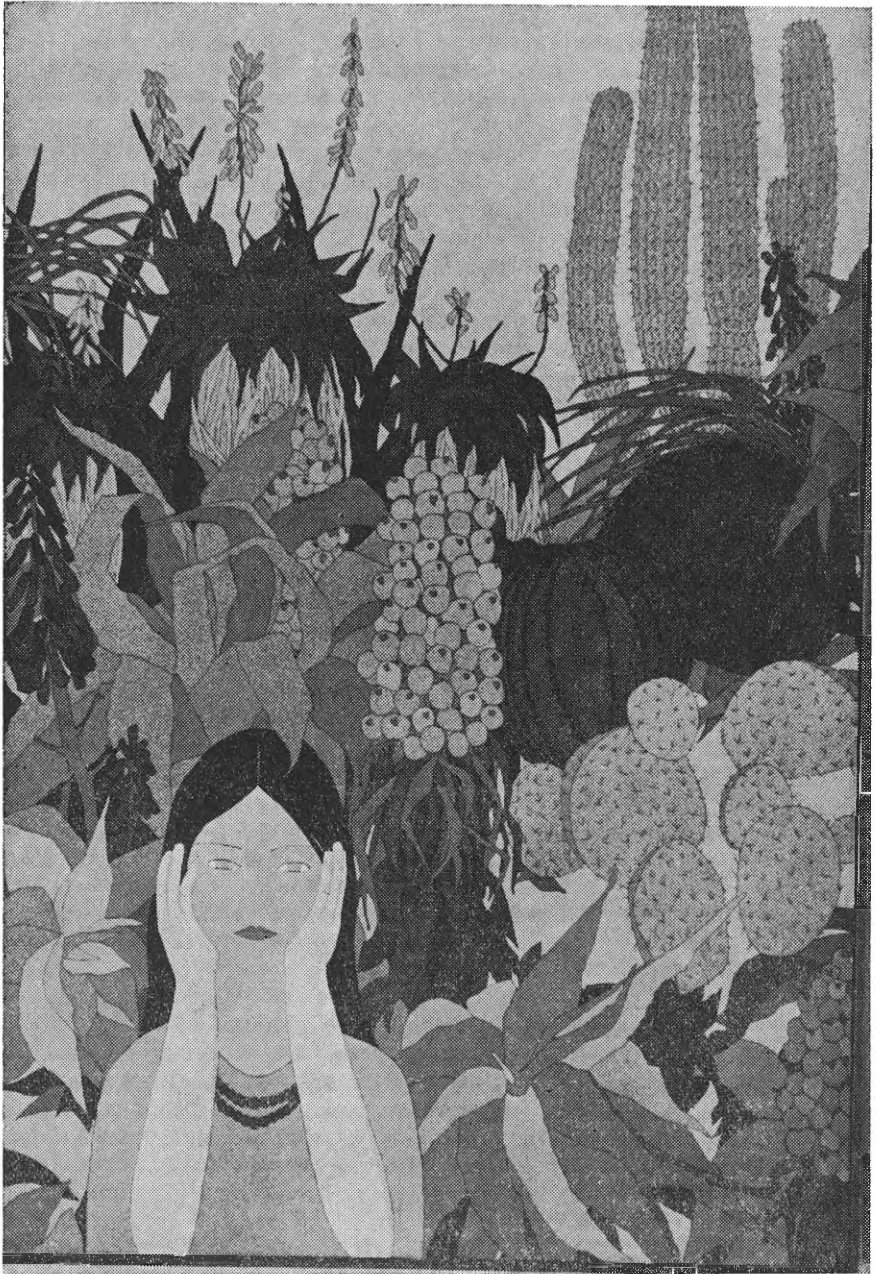
Аркадія
Оленська-
Петришин

«Вечірка»
(1970)

відчуження, браку комунікації і страху. Тому на картинах багато прикривальних факторів, багато трави, інколи маски й обличчя позбавлені виразу, обличчя — паравани, що приховують калейдоскопи людських почувань.

Із цим теперішнім філософським і творчим кредо малярки знайомила (на підставі розмови з нею) також англійська газета «The Sunday Home News» у Нью-Бронсвіку від 4 квітня 1971.

Після цього в образах Оленської-Петришин багато чого стає зрозумілішим. Поскільки ж вона має зовсім чітку і недвозначну філософську поставу, що її вона намагається трансформувати у своєму малярстві, глядачеві на перший погляд не залишається надто багато свободи для власного читання (це також фактор натуралізму). Але глядач, який

Аркадія Оленська-Петришин. «Мрії» (1971)

підходить до мистецтва критично, шукатиме автоматично за елементами в творі, які — як емоційно, так і силою переконливої символіки (і логіки) — підводили б до теоретичної плятформи авторки.

Найперше враження (яке вас дуже довго не залишає) від образів Оленської-Петришин — радісне, ідилічне, соняшне, декоративне. Правда, спрощеність і штивність її постатей навіває меланхолію, хоч це враження покищо минає, бо око мимоволі тягнеться до пишних кольорів оточення, створеного переважно з квітів, буйної трави, просторого неба. Але цілковитого настроєвого відпруження, що його досягається віч-на-віч з природою, від її образів годі одержати, бо її містерійні постаті настирливо інтригують своєю неутра-льністю: вони не віддзеркалюють ніяких нюансів почуттів, ні радості, ні горя, як і не віддзеркалюють пристрастей тіла чи душі. Образи Оленської-Петришин сповнені містерії світу з неутралізуючою атмосферою, де все, що могло б стати приводом до непорозуміння і трагедії, неутралізоване. З почуттєвої гами виділено все, що могло б нагадати радість чи смут-ток, приємність чи біль, ласкавість чи жорстокість. Навіть фізичні прикмети (краса) зведені радше до стандартної ана-томічної емблематики з дуже мінімальною індивідуалізацією.

Постає враження, що це світ без клімату, без температури, де розквіт і занепад, конкретні і невід'ємні фактори світу — не існують. Це є світ страшно (!) ідеалізований.

Отож, якщо настанова її духового світу глибока і при-ваблива — малярське перевтілення ускладнене і стратегічно зтяжжене. Символіка трави, масок, птахів і квітів далекосяж-на, але в малярському звучанні Оленської-Петришин трудно відгадати цілеспрямовання авторки. Оркестрація образотвор-чих компонентів все ж сильніше тягне глядача гармонійни-ми левадами в країни, де, цитуючи Василя Барку, «птиці со-няшні промені прядуть», аніж на території загадкових і не-безпечних демонів.

Але, вкінці, не істотно, чи мистець повністю перевтілює в мистецтво свої ідеї і свій світогляд, а чи він просто творить об'єкти, що є концептами і концентрацією ідей. Важливе, щоб мистецький твір розворушив емоції і розум свіжістю і несподіванкою. Якщо добре розвинені світоглядові пробле-ми Аркадії Оленської-Петришин на перший погляд є конечні для сприймання її творів і обмежують активну участь сто-ронньої людини, то, замислившись вдруге, — приходимо до висновку, що вимога тотального і самостійного заангажу-вання глядача у сферу процесу діяння мистецького твору також і в цьому випадку не втрачає актуальності і чару відкривання нюансів, притаманних людині з відтінками своє-рідної індивідуальності. Очікується, що кожна людина по-іншому буде бачити, розуміти й інтепретувати довкільне жит-тя та в різних пропорціях і відтінках реагуватиме на прояви його в світі і в мистецтві.

Український Морра

Адольф М. Бохенський

Відзначаючи сорокліття з дня смерті Вячеслава Липинського, яке минуло в червні ц. р., містимо переклад з польської мови тричастинної статті А. Бохенського під заголовком «*Ukraiński Maurras*», яка появилася в тижневику «*Biuletyn Polsko-Ukraiński*» [Варшава, 1933, ч. 33 і 34—35; 1934, ч. 1 (36)], журналі, що мав за завдання пропагувати зближення між польським і українським народами.

Автор цієї статті, Адольф Бохенський (1909—44), був людиною високої культури і видатним та оригінальним польським політичним письменником у час між двома світовими війнами. Своїм соціальним походженням він належав до польської аристократії, був членом Мальтійського ордену та дідичем у Поникві, невеликому галицькому селі біля Бродів. Бохенський був яскравим і рідким представником тієї польської шляхти, яка була тісно пов'язана духово з українським селом. У його ментальності відгукувалися залишки тієї романтики, що породила була т. зв. «українську школу» в польській літературі. Тому він, разом з групою своїх прихильників, ставився критично до антиукраїнської політики польських урядів у міжвоєнний час та вбачав у державній незалежності і дружбі Польщі і України потенційний бар'єр проти Росії і Німеччини, двох грізних сусідів тих народів. Його політичний світогляд виростав на консервативній базі, і тому постать Липинського була йому подвійно близькою. У польському громадянстві, багатому на ідеологічні середовища, Бохенського причисляли до т. зв. «групи Дрога». «*Droga*» — себто дорога — був журнал, що його заснував інший польський дідич, Пйотр Дунін-Борковський. Журнал не проіснував довго, але його припинення не поклато краю згуртованій навколо журналу ідеологічній групі. Вона продовжувала своє існування з новим журналом, що мав назву «Бунт молодих» (саркастично прозиваний «Бунтом молодих графів»), згодом переіменований на «Політика». Ці журнали видавав Єжи Гедройи, видавець і редактор сучасної паризької «Культури». До ідеологічного середовища «Політики» належали, крім Адольфа Бохенського, його старший брат Олек-

сандер, який після другої світової війни видав у Польщі знамениту книгу «*Dzieje głupoty w Polsce*» («Історія глупоти в Польщі»), вищезгаданий Пйотр Дунін-Борковський, Владзімеж Бончковський, видавець і редактор тижневика «*Biuletyn Polsko-Ukraiński*», місячника «*Problemy Europy Wschodniej*», кварталника «*Wschód*» та двотижневика «*Mysł Polska*», Ксавери Прушинський та ще інші. Знаменним для тієї групи був політичний нонконформізм, громадська відвага, інтелектуальна сміливість і чесність. Такі принципи наказували представникам групи критикувати традиційні концепції польської політики, атакувати заяложені навиви ментальности свого народу і шукати нових та сміливих розв'язок, які не могли сподіватися на скору і дешеву популярність.

Адольф Бохенський належав до найактивніших співробітників «Політики». У виданні цього журналу появилася його книжка про проблеми польської закордонної політики під заголовком «*Między Niemcami a Rosją*» («Між Німеччиною і Росією»). Коли вибухла друга світова війна і Польща впала під ударом армій Гітлера, Бохенський дістався до Франції. Там він вступив до польського війська і свою воєнну повинність виконував переважно на Близькому Сході і в Італії. Виповнюючи патріотичний обов'язок боротьби за визволення своєї батьківщини, Бохенський згинув 19 липня 1944 під Анконою при знешкоджуванні міни. Це була його двадцять третя міна, спричинник трагічно-геройської смерти талановитої і цікавої людини на тридцять п'ятому році життя.

Надрукована нижче в моєму перекладі стаття А. Бохенського мала амбітне завдання, бо її автор намагався в короткому есеї накреслити історичну силу постулату Липинського, дати оцінку його вкладу в розвиток модерної української духовости і визначити втрату польської культури, спричинену відходом Липинського від польської нації. Треба ствердити, що Бохенський вив'язався знаменито з поставленого завдання і його стаття зберегла тривалу вартість по сьогоднішній день. Євген Пизюр

Коли два роки тому вмирав самотньо в австрійській санаторії Вячеслав Липинський, один український часопис написав, що відходить уже третій з чwórки людей, якими польська окраїнна шляхта обдарувала історію Європи двадцятого століття. Ними мали б бути: Конрад Пілсудський, Дзержинський і... Липинський. Не зважаючи на помилку в зарахуванні Дзержинського, типового здеклясованого інтелегента, до землевласницької верстви, подане вище зіставлення мусить насторожити і привернути нашу увагу. Хто ж

ця людина, що її публіцист сусіднього народу, власне публіцист, який знає новочасне мірило вартостей, не вагається порівнювати цю людину з двома постатями, яких ми звикли уважати велетнями? Чи ж була роля Вячеслава Липинського в духовому розвитку свого народу аж така велика, аж така потужна, щоб з-під пера виривалися такі порівняння? Спроба дати відповідь на ці питання, буде змістом нижченаведених міркувань.

Немає сумніву, що прийшов крайній час відкрити полякам існування Липинського. Бож знаменним треба вважати факт, що єдиною польською публікацією, яка присвятила йому посмертну згадку (за бібліографією Антоніни Струпинської в місячнику «Дзвони»), був варшавський кварталник «Герольд». Не применшуючи вартости цікавої статті в ньому, якою будемо також деякою мірою користуватися, треба сказати, що цього трохи замало, що розходження між значенням Липинського в розвитку української духовости і станом знайомства з ним серед поляків є таки дещо завеликі. До змішування понять спричиняється, мабуть, ще й те, що ім'я і прізвище В. Липинського належить сьогодні також талановитому військовому публіцистові, який дописує часто до польської преси. Але все це не має глузду, бо прийшов уже крайній час, щоб ми перестали ігнорувати одного з найбільших талантів на переломі дев'ятнадцятого і двадцятого століть, якого видала не лише окраїна шляхта, але Польща взагалі.

НАШ ЛИПІНСЬКИЙ

Студії про Липинського треба починати переліком кількох фактів, визначальних для історії та ролі його особовости. Був поляком, став українцем, і його втрата для розвитку польської культури була болюча, її важко забути. Одначе його роля серед сусіднього, українського народу видається незрівняно більшою, ніж та, яку він міг відограти серед нас.

Був безсумнівно поляком. Рід Липинських гербу Бродзіч примандрував на Поділля з Мазовії, землі Нурської, щойно в другій половині вісімнадцятого століття. Це був типовий рід навіть з погляду його місця в суспільній ієрархії для тих кіл, які нинішню польську культуру створили і зберегли. Маємо на думці саме ту верству, що була на пограниччі середньо заможної шляхти і т. зв. «кармазинів», себто шляхетських магнатів. Липинські пишалися посіданням в їхньому роді одного сенатора, одного каштеляна, кількох підкоморіїв і повітових маршалків шляхти. По лінії матері Вячеслав Липинський виводився з родів, які були теж майже виключно польські своїм походженням і культурою. Отже у випадку Липинського маємо справу з чисто польською атмосферою. Не зважаючи на це, він став українцем, і якщо його не можна назвати ідеологічним націоналістом, то все ж його треба

зарахувати до найбільш антипольсько наставлених елементів. Генеза його асиміляції, покищо цілком не вияснена, сама собою є досить цікавим питанням.

На нашу думку, вищезгадане питання найкраще з'ясовують такі два здогади. З одного боку, маємо справу з при-таманним Липинському ідейним нонконформізмом, а з другого — мабуть, з підсвідомим почуттям нижчости у відношенні до родів, осілих від віків на Україні або наскрізь автохтонних. Цей другий мотив мусів, мабуть, сильно заважати, хоч би з огляду на буйні генеалогічні зацікавлення Липинського, зацікавлення, які увінчалися знаменитим досягненням у формі епохальних студій про участь шляхти в повстанні Хмельницького. Маючи серед своїх рідних, свояків і сусідів Словицьких, Чечелів, Ходкевичів, Олізарів, низку автохтонних родів місцевого походження, безсумнівно чутливий на цьому пункті Липинський мусів посідати якийсь комплекс меншевартости, якийсь болючий комплекс нетутешности. Бажання вирівняти цю нестачу могло штовхнути Липинського в обійми крайньо місцевої ідеології і дозволити йому вважати себе за правдивого, може, навіть найбільш автентичного представника країни, що в ній він народився та її любив. З другого боку, типовий шляхетський нонконформізм, бажання протиставитися за всяку ціну загальноприйнятим правдам і тенденціям, привели його, пересиченого дворянською традицією, до антипоміщицького і антишляхетського українства.

Однак, у Липинського цей нонконформізм був слабший, але подекуди й сильніший. Його українство вимагало від нього менших зречень у матеріяльній площині, а, мабуть, значно більших у духовій боротьбі з середовищем. У час, коли революційність у середовищі Липинського можна було вважати за непристойну, хоч все таки бувалу й природну річ, антипольський, український патріотизм мусів уважатися вершком нонконформізму. Не диспонуємо сьогодні майже жадними джерелами, які могли б відтворити духову еволюцію Липинського за його юнацьких років. А проте, характеристичним залишається факт, що коли справжні українці по батьковій і материній лінії ставали незаперечними поляками, як, наприклад, князь Олександр Словицький, то власне Липинський, як нащадок чисто польського роду, став ідеологом і речником української ідеї.

ВТРАТА І НАБУТОК

Розглядаючи справу з персонального погляду, поляки дали покищо порівнюючи небагато стороннім народам, а взяли від них силу-силенну. Передусім, коли мова про Русь і Білорусь, тут Польща, з погляду людського матеріялу, висала майже все, що в них було цінніше і гідне уваги. Незалежно від своєї вартости Липинський мусить приковувати

до себе увагу як один з тих небагатьох поляків, які відіграли без сумніву значну роллю в письменстві прибраного краю. Тут знову саме собою насувається порівняння з Конрадом, основане одначе тільки на механічних збіжностях, а не на суттєвих подібностях. Щоб упоратися з польським походженням Липинського, мусимо ще замислитися над тим, що втратила в ньому польська культура та чи ця втрата якоюсь мірою не вирівнялася його ролю в еволюції українського народу, який так тісно пов'язаний з нашим.

Отже, коли мова про польську втрату, то немає сумніву, що найпомітніші твори нашої сучасної політичної літератури, тобто студія Козьмяна про 1863 рік, а також «Думки новочасного поляка» — Дмовського, ані з погляду форми та перекопливої сили, яку можна б відчуту за їх фасадом, ані з погляду універсального значення та оригінальності аргументації — не перевищують «Листів» Липинського. Його творчість припадає (два перші десятиліття двадцятого століття) на період, що позначувався в нашій політичній літературі різким обірванням зв'язків з історіографією. Польська політична думка в особах Мохнацького і Мерославського, як і в особах Козьмяна й Шуйського, йшла більш-менш до 1880 року в тісному зв'язку з історіографією. Починаючи від того часу, прийшла реакція, що принесла ще гірші наслідки для історіографії, ніж для політичної думки. Можна б навіть сказати, що наша історіографія втратила не лише всяку актуальну вартість, але навіть всяку охоту і вміння синтезувати. Знаменними для такого стану речей можна вважати результати праці цілої наукової школи професора С. Ашке-назого. Отже велетенський талант Липинського, який, з одного боку, розгортав щораз нові перспективи перед українською історіографією, а з другого — вмів навіть на найдетальніші міркування кидати синтетичні наświetлення і вказувати на їхній зв'язок з найгрунтовнішими проблемами сучасності, — може був би припинив поступово зростаючу відчуженість польської історіографії від польської дійсності. Врешті, якби Липинський був залишився в колі нашої культури, то цей факт мав би безсумнівний вплив (тут я вже починаю *pro domo sua*) на формування політичних груп у Польщі. Діяльність цього великого ідеологічно-політичного ума припадає на час декадансу консервативної думки, майже вповні зашпаченої другим поколінням партії, сьогодні великим зусиллям видобутої з румовищ. Немає сумніву, що думка Липинського протидіяла б такому станові речей та призвела б до значного культурного піднесення консерватизму в Польщі.

Як брати все це до уваги, не підлягає найменшому сумнівові, що вплив Липинського на українські інтелектуальні горизонти є значно більший від того, що його він міг мати, навіть при найсприятливіших умовах на польський інтелектуальний світ. Цей вплив Липинського, що йшов в напрямі переборення в українському народі притаманного йому комплексу меншевартості у відношенні до західних народів та

по лінії встановлення зв'язку з творчими, а не руїницькими традиціями, треба визнати безсумнівно позитивним. Тому що піднесення стану культури даної країни буває завжди корисним для її сусідів, можемо вже тепер без жалю глянути на творчий дорібок шляхтича землі Нурської, ідеолога аристократизму і консерватизму на Україні.

СІЗІФОВА ПРАЦЯ

Велич Липинського, а передусім величавість враження, що його викликає його творчість, полягає до деякої міри в тому, що вона прийшла так несподівано, була така трудна до передбачення. Чи не виглядає на абсурд, що саме народів, хіба найбільш плебейському в Європі, найбільше вбогому на всякі пансько-аристократичні традиції і культуру, серед якого впродовж деякого часу найправішою партією була партія соціалістів-федералістів, — якийсь дивний чаклун історії подарував найвизначнішого теоретика консерватизму, що рівного йому треба б шукати аж десь у пореволюційній Франції.

Двадцять століття було в історії українського руху наскрізь ліве. виявилось це так само в історіографії, що з Володимиром Антоновичем на чолі апотеозувала всякі прояви революційности, «бунтарства», анархізму в історії України, як і в політичній думці. Цю останню опанувала, здавалося б, безапеляційно «драгоманівщина»: творчість еміграційного письменника Михайла Драгоманова. Знаменним є для неї досить мрячний, федералістично-соціалізуючий підхід. Ще в часи революції 1917—21 років такі тенденції домінують майже всевладно. У той час єдина, дійсно політична боротьба велася між партією соціалістів-революціонерів (Грушевський) і партією соціалістів-демократів (Винниченко і Петлюра). Одним словом, у нас і далі думають, зрештою безпідставно, що духова фізіономія України виглядає і сьогодні так, як виглядала на початку двадцятого століття.

У всьому тому, на вигляд нестримному напрямкові, що скочувався силою власного тягару в напрямі крайньої революційности, усьому тому намагання пов'язати нерозривно революційну ідею з українською національною ідеєю — протиставилася одна людина, правда, людина закросена на дуже велику міру. Липинський дав своєму народові те, що французи називали б колосальним *coup de barre à droite*. Сам один творить праве крило української мислі, сильніше від усієї попередньої лівої мислі. Щоб мати уявлення про існуючий стан та про те, що діється великою мірою завдяки впливові Липинського, вистачить згадати, що сьогодні в одному тільки Львові появляються, незалежно від націоналістичного табору, чотири крайньо консервативні українські періодики, з яких, до речі, три ведуть між собою завзяту боротьбу. Як-

би ми мали міряти величину постатей змінами, що їх вони зуміли здійснити в ментальності своїх народів, то зіставлення д-ра Осипа Назарука було б правильне і Липинського треба б поставити побіч найбільших.

Для уточнення мусимо згадати, що вплив нашого ідеолога проявляється значно сильніше в Галичині, а багато слабше серед еміграції. Таку різницю можна пояснити постійною тенденцією галицьких українців до більш поміркованих орієнтацій. Відома річ, що різниця в громадсько-політичних переконаннях між лівою Директорією і правою Диктатурою була одною з головних причин переходу Галицької Армії до Денікіна 1920 р.¹ Таку ґрунтовну різницю поміж двома областями сусідньої нам країни можна б без труда пояснити вичуючи себе на височині західної європейської цивілізації, галицькі українці не посідали такої деструктивної загоностости, як їхні наддніпрянські земляки. У кожному разі вони були наскрізь ентузіястами громадської і політичної демократії. Не підлягає сумнівові, що й з цього погляду творчість Липинського спричинила глибокі потрясення і зміни в колишній австрійській займанщині.

З черги насувається таке питання: яким шляхом, якою методою була виконана ця сізифова праця, це зусилля, що йшло в тому напрямі, щоб зробити найбільш народницький зі всіх народів Європи — народом шляхетської культури, найбільш радикальний народ — народом, який диспонує сильними консервативними тенденціями. Діяльність Липинського пішла в двох напрямках. Передусім вона пішла по лінії цілковитої ревізії погляду на українську історію, а далі по лінії немилосердної критики дотеперішніх політичних поглядів і творення нових.

ЛИПИНСЬКИЙ КОНТРА СЕНКЕВІЧ

Відносно найбільший вплив на український спосіб думання мали історичні праці Липинського. Були вони стисло наукові, а при цьому такі сенсаційні, про які до його часу нікому й не снилося. Низка причинків, біографій і студій створили поволі новий і цілком несподіваний образ історії цього народу. Передусім висувається на перше місце біографія Станіслава Кричевського і наче відкриття маловідомої, але незвичайно цікавої постаті Юрія Немирича, кандидата на канцлера Великого Князівства Руського, в гарній монографії про 1657—59 роки — «На переломі». Погляд Липинського на козацьку історію виступить в найяскравішому світлі в очах польського читача при конфронтації його з тим поглядом, до якого в цій справі ми, поляки, звикли, себто з поглядом Сенкевіча.

¹ В ориґіналі дата помилкова. Має бути: 1919 рік.

На нашу думку, проблема Сенкевіча в польсько-українських відносинах не була досі достатньо з'ясована. Не дала цього в'яснення й недавня цікава дискусія на сторінках «Польсько-українського бюлетеня». Багатьом здається дивним і незрозумілим, як багато з-поміж тих, хто ставиться рішуче прихильно до сусіднього нам народу, сприймають одночасно з ентузіазмом Сенкевіча та його портрети Хмельницького, Богуна й ін. З другого боку, поляки не можуть зрозуміти незвичайного упередження українців до Сенкевіча. Для багатьох з-поміж них, Сенкевіч є навіть прихильником порозуміння з українцями, може, навіть українофілом.

Ціла ця проблема базується на глибокому непорозумінні. Здається, що Сенкевіч дійсно не був у принципі неприхильно наставлений до українського народу та що його репрезентантів представляв звичайно в прихильному й лицарському світлі. Однак, що вражає українців у Сенкевіча, і вражає їх безсумнівно під впливом Липинського, — це спосіб розуміння революції Хмельницького як бунту кріпаків, часом навіть симпатичних селян, але все ж бунту кріпаків проти панів-поляків. Власне, таке твердження найсильніше дратує сьогодні українців. Від часу Липинського вони уважають цілком достовірним та історично встановленим фактом, що революція Хмельницького не була революцією одної суспільної верстви, а була революцією всіх національних клас та що її підняла і в її проводі стала... українська шляхта.

Саме в цьому факті лежить велике відкриття Липинського, яке спричинило потужний фермент в українській духовості. Революцію Хмельницького, цю велику революцію, що являє собою вісь і центральний пункт національних традицій русинів, зробила не чернь і не верстви, що їх у той час вважали погнобленими, а власне боярська шляхта в обороні православного благочестя, народності й... своїх маєтків.

Треба мати на увазі, що той останній деталь з маєтками робить для невігласів у цих справах цілу концепцію Липинського сильно неймовірною. Але коли мова про стисло науковий спосіб розгляду, то Липинський нагромадив так багато аргументів, основаних на автентичних джерелах і мозольних геральдичних студіях, що в участі шляхти в повстанні Хмельницького ніхто не може сьогодні сумніватися. З-посеред фактів, які найбільше звертають на себе увагу, треба згадати, що цей історик довів, що в час облоги Замося і бою під Пилявцями кількість родової шляхти в таборі Хмельницького у війні з Польщею перевищує сім тисяч шабель. Та й не було це якісь авантюристи. Власне — навпаки! Посеред них зустрічаємо справжніх панів: наприклад, воєводича Стеткевича, Івана Виговського — зятя каштеляна, Юрія Немирича, підкоморія і власника десятка сіл та багато-багато інших. Шляхтичами були й майже всі розголошені Сенкевічем «вожаки хлопської реbelie», отже і Кричевський, і Тетеря, і Нечай, і Богун, Височан, Гловацький, Мрозовицький

і багато інших вельмож і полковників. І сам Богдан Хмельницький виступає цим разом як безсумнівний шляхтич.

І ось так, перед очима здивованих українців, цілком несподівано виринув невідомий, а частинно забутий світ. Народ-замазуха² без будь-якої пурпурової традиції, без будь-інших спогадів, крім бунтів і палів, нагло одержав назад «своїх панів», своїх чудаків, забіяк, позивайлів і сміхотворців та все те, на що не один інший народ звик нарікати, але без чого кожний почувасться якоюсь мірою покривдженим і приниженим. Липинський, усуваючи притаманний до того часу українцям комплекс меншевартости, доконував таким чином великого діла. Він вказував їм, що не буренням всього, що їм ненависне, на що самі не могли посягати, але саме шляхом піднесення себе до рівня цивілізованих традицій західньоєвропейського народу — вони зможуть стати повноцінною суспільністю.

Липинський не ідеалізував жадної кляси, жадної особи. Розділював удари наліво і направо. Не закривав факту, що під час самої революції Хмельницького, час від часу одна кляса посилала іншу на палю і шибеницю. Не намагався затушовувати факту, що поворот шляхти українського походження на лоно власної національності, висловом чого були події 1648 року, спричинив у великій мірі економічні умови усування старих боярських родів пришельцями «з-під Рави». Мимохідь кажучи, і тут мусів Липинський болюче відчувати, що він сам теж належав не до тих боярів, а до пришельців, ще пізніших, з другої половини вісімнадцятого століття.

У кожному разі історичний дорібок Липинського став наче найдорожчою власністю українського народу як для крайньо правих, так і для найбільш революційних кіл. Він увійшов уже в кров і не підлягає сумнівові, що на пункті своїх аристократичних традицій нинішні українці виявляють особливу вразливість.

Отож, причина упереджень українських публіцистів до Сенкевіча, упереджень, які не раз межують з ненавистю, гніздиться, на нашу думку, в тій основній суперечності між інтерпретацією революції Хмельницького в «Огнем і мечем» та картиною революції в творах Липинського. Тут таки причина, чому польські «українофіли», які не знають творів Липинського, ще й досі не розуміють негативного ставлення українців до Сенкевіча. Бо мова тут просто про те, що Богун був шляхтичем, і то солідним шляхтичем, а не якимось козацьким «Мартином Іденом», що у війську Хмельницького служило, наприклад, аж шість панів... Володийовських: «Процько, Хомиця, Стефан, Левко, Семен і Ярема».

Боюся, що в моїй вищенаведеній презентації історичних поглядів Липинського — справжнього вченого — вони підлягали деякому спрощенню. Ми хотіли одначе накреслити

² В оригіналі: «naród—kopciuszek».

головні контури, не звертаючи уваги на застереження і деталі. Наприклад, не підлягає сумніві, що на Волині повстання Хмельницького мало значно більший загальногромадський характер, ніж на властивій Україні, що треба зробити розрізнення між державником Хмельницьким і закромим на міру Стеньки Разіна Кривоносом. Не підлягає також сумніві, що проблема Яреми Вишневецького, якого вважають за *pendant* до ген. Муравйова, прозваного «вешателем», вплинула на відношення українців до Сенкевича. Все ж у головних обрисах справи виглядають так, як ми їх представили вище.

УКРАЇНСЬКИЙ МОРРА

Друге обличчя праць Липинського, зрештою паралельне до його здобутків у ділянці історії, стосується політичної ідеології. Заки приступимо до аналізу діяльності Липинського, як політичного мислителя, мусимо згодитися з обізванням з предметом читачем, що заголовок «Український Морра» великою мірою у відношенні до Липинського не відповідний і погано підібраний. Творчість Морра має два обличчя, не завжди суцільно пов'язані. З одного боку, маємо справу з інтегральним націоналізмом, а з другого — з крайно правильними політичними й устрєвими поглядами. Отже, аналогія між Липинським і Морра стосується цього другого обличчя Морра, себто концепцій політичного ладу.³ Коли мова про інтер-

³ Навіть у цій ділянці аналогії між Липинським і Морра не йдуть далеко. Ідеологічні погляди Морра формувалися на цілком іншій філософській базі (раціоналізм, позитивізм, скептицизм, агностицизм), ніж у Липинського, і тому політичні концепції Морра набирали інших ідейних вимірів, ніж це мало місце у Липинського. Наприклад, ідея монархії у Морра помітно наближається до форми режиму «цезаристичної» диктатури. Ще найбільші подібності між Липинським і Морра існують на пункті їх критики парламентарної демократії. Морра був у першу чергу публіцистом і літератором. Його книги є компіляціями його часописних статей. У загальному Липинський ставився прихильно до Морра, але всіх його поглядів не поділяв. У листі до інж. П. Ковалева від 29 червня 1926 Липинський писав, що Морра є автором, «...від якого нам слід багато і багато учитися. Одного тільки не треба нам від французьких монархістів переймати, а саме їх націоналізму. Навіть їм, нації державній і вже зформованій, він шкодить. А що ж допіру нам, нації, яка тільки формується, і яка, щоб зформуватись, мусить реасимілювати і засимілювати всі «несвідомі» елементи на своїй території. Націоналізм український, замість об'єднати, нас розсадить. Ми мусим бути патріотами, а не націоналістами... Доктрина націоналізму довела вже тепер французьких монархістів до розколу. Від них одділились т. зв. фашисти під проводом Валюа, які кажуть, що для здійснення ідеалів націоналізму потрібний диктатор, а зовсім не монарх. І мають слушність. Во коли сказати, що Франція тільки

гральний націоналізм, то нема сумніву, що Липинський не належав до його послідовників, а, навпаки, був і є автором й патроном антинаціоналістичної української християнської мислі.

У питанні відношення інтегрального націоналізму до християнізму⁴ українці поставились ясніше, ніж поляки. В українській політичній думці вже давно відкинено можливість погодження християнізму з висуванням рації народу як найвищої етичної норми. Українське праве середовище розкололося на два табори, які себе взаємно поборюють; кожний із них привласнив собі половину ідеології Морра. З одного боку, маємо крайньонаціоналістичний табір Дмитра Донцова, деякою мірою «нехристиянський» і сильно розсварений з християнським табором. З другого боку барикади стоїть табір Липинського — християнський і патріотичний, що бореться з усією рішучістю проти намагання поставити норми національної рації понад норми етичні, а тим більше ставиться вороже до практикування терору, всякого роду погромів і т. п. Назовні виявляється ця боротьба в безупинній полеміці між «Вісником» Донцова і «Дзвонами» та «Новою зорею», які стоять під впливом Липинського. Інколи ця боротьба має більш наглядний характер, як, наприклад, у формі бойкоту інтегральними націоналістами християнсько-патріотичної маніфестації «Українська молодь Христові». Якщо б говорити про становище краю, то католицький табір є, мабуть, значно сильніший.

Часом хочеться навіть позаздрити українській мислі тієї чесности, з якою вона зуміла розв'язати цю справу. Бо ані Донцов не виявив наміру приховувати очевидне розходження його націоналізму з християнством, ані український католицький світ не практикує струсової політики недобачання тих різниць. Проти себе стали відразу два логічні, послідовні і суцільні табори. Такий стан тим більше вартий уваги, що ця дилема, дилема відношення етики і національних інтересів, є для української мислі чимось цілком новим. Польська мисль перерішила це питання вже в «Гридіоні». Нам тим більше соромно, що ми й досі не усвідомили факту, що погромницької етики не можна погодити з християнською, зокрема католицькою етикою. Тут ще один привід для жалю, що Липинський від нас відійшов.

Проте найважливіші партії головного твору Липинського «Листи до братів-хліборобів», виданого в цілості в 1926 році стосуються питань політичного характеру, зокрема питання політичних устроїв. У цій ділянці Липинський відда-

для націоналістів, то треба при допомозі цих націоналістів завести диктатуру, а ненаціоналістів позбавити всіх прав».

Порівняння політичного світогляду Липинського і Морра це окрема і складна тема, яка вимагає широкого і ґрунтовного опрацювання.

⁴ В ориґіналі — «католицизму».

люється від справ свого народу і підіймається на вершини універсальної думки, що має силу зацікавити ними державних мужів усіх цивілізованих країн. Головний зруб ідей Липинського обертається навколо проблеми відношення політичної еліти до громадянських верств. Треба визнати, що в цій ділянці він цілком оригінальний, коли висуває низку дуже цікавих проблем, досі рідко подibuваних у політичній літературі. Оригінальність Липинського збільшує той факт, що він, мабуть, не знав праць Вільфреда Парето, присвячених теорії циркуляції еліт. Засадничою тезою «Листів» є твердження, що коли політичною елітою стає суспільно найбільш творча верства, тоді шанси для зростання держави є найкращі та порівняно існують найбільші гарантії забезпечення прав поодиноких громадських клас, при чому Липинський ніяк не утотожнює провідної верстви з плутократією. Перспектива правління великого капіталу є для Липинського просто осоружна. Його суспільною елітою є верства не вплетана в боротьбу між працею і капіталом. А що Липинський відкидає одночасно в дуже рішучий спосіб ідею правління інтелігенції, яке фактично здійснене в переважній більшості держав, та відкидає її при допомозі дуже проникливої аргументації, бо вказує на слабкий зв'язок інтелігенції з продукційним процесом і взагалі з національним організмом, то його думка йде виразно в бік апотеозу хліборобського елемента.

У кожному разі ніяк не можна відмовити Липинському дуже великого інтелектуального розмаху і цілком нових теоретичних концепцій. «Листи до братів-хліборобів» напевно залишаться одним з більших пам'ятників консервативної мислі в Європі. Його міркування про диктатуру, написані в 1921 році, — мають інколи дивний смак актуальности.

Липинського єднає з більшістю європейських консерваторів і монархістів великодушна байдужість до всіляких соціальних, економічних проблем, до питань праці і т. п. Саме такий підхід однаковий у Морра і в Липинського. Задивлений виключно в свій політичний ідеал, Липинський наче б не добачував шалу навколишньої боротьби, веденої на цілком інших позиціях. Є у цьому підході дещо з грандіозности, але й дещо з резигнації. Виглядає, що ми поволи входимо в період, коли політична думка зосередиться майже виключно на питанні боротьби між колективізмом і свободою. Зацікавлення політичною думкою змінюється періодично. Дебати в п'ятнадцятому столітті про першість світської і духовної влади уступили місце великому спорові про відношення політики до етики, щоб через питання релігійної толеранції перейти до конституційно-політичних проблем, питань, які були основою зацікавлень у сімнадцятому і вісімнадцятому століттях. Виглядає, що двадцяте століття стоїть під знаком боротьби за економічну свободу і проти колективізму. Під цим оглядом Липинського і Морра треба зарахувати до епігонів заінтересувань дев'ятнадцятого століття, яке вони, зре-

штою, урочисто викляли. Якщо, одначе, це могло б бути закінченням, то на всякий випадок це закінчення достойне цілоти.

ДУХОВЕ СПОРІДНЕННЯ

Коли замислимося над спорідненими з Липинським феноменами політичної мислі Польщі, то насуваються на гадку передусім два імена. Імена, що з формального й змістового погляду стоять на антиподах нашої творчости в цій ділянці. Ці імена — Борковський і Мацкевіч.⁵ Мацкевіч і Борковський посідають у своїй творчості такі аспекти, які нагадують дещо думки Липинського.

З Мацкевічем еднає Липинського якась безпардонна й завзята працьовитість, яку один і другий залюбки демонструють. Ось дивіться, наче б говорять обидва вони, а все ж, на мій погляд, честь, династія, лицарськість, це речі, за які варто боротись і за них голову класти. На таку поставу обидвох вплинув напевно той шляхетний духовий нонконформізм, що наказує найвартіснішим, найціннішим одиницям бути в такому політичному таборі, який у дану хвилину не може їм дати нічого, крім почуття безкорисности. Як Мацкевіч, так і Липинський були монархістами в час, коли ні в Польщі, ні в Україні сліду по династіях майже не залишилося. Тому що консервативно-монархічні ідеї сьогодні належать до найменш популярних, цей факт вирішує про те, що до правих таборів йдуть тепер найкращі політичні уми Європи. Справжні таланти є завжди нонконформістичні.

З Борковським, одним з найцікавіших, але й найтрудніших польських політичних письменників, пов'язує Липинського дуже подібне схоплення поняття консерватизму, завершене у Липинського системою т. зв. класократії. Схожість щодо дефініції феномену демократії, консерватизму і диктатури, а також те, як вони бачать прояви збірного життя, у Липинського і Борковського такі близькі, що аж важко повірити, що вони дійшли до цих поглядів незалежно один

⁵ Повне ім'я Борковського — Пйотр Дунін-Борковський. Борковський живий і глибокий інтелект, був членом групи «Дрога», автором капітальної студії про Достоевського. Він був автором статей на тему українсько-польського наближення. З уваги на його українські симпатії, польський уряд іменував його львівським воєводою в 1928 році, але зі скорою зміною політики до українців рік пізніше його призначено воєводою до Познані. Дати народження і смерті Борковського ми не могли устійнити.

Станіслав Цат-Мацкевіч (1896—1964?) був польським письменником, публіцистом і політиком консервативної орієнтації. В міжвоєнний час Мацкевіч видавав щоденник «Слово» у Вільні, єдиний монархічний орган в Польщі. У 1954—55 роках він був прем'єром польського еміграційного уряду в Лондоні. У наступному році повернувся до Польщі.

від одного, а виключно на підставі глибокого знання історії. Різниця між ними полягає хіба в тому, що Борковський виступає як безсторонній і спокійний обсерватор, а Липинський пристрасно кидається у вир боротьби.

Взагалі важко ставити Липинського побіч будь-якого сучасного польського політичного мислителя. Його велич не в аргументації. Тут можна легко вказати на низку слабостей. Дійсна сила Липинського є в чомусь невловному, в загальному тембрі його творів, і тому він не є конвенційним політичним письменником, а таким, який закромлений на подобу національного пророка. Це сучасний Ісаїя, спроможний розпалити всі можливі пожежі в душах свого народу. З цього погляду можливість помилки треба виключити. Тут Липинський вирізняється серед своїх сучасників. В нім є щось, чого не можна здефініювати, а це є вирішне у стосунку до справді великих людей. Тому з ним не можна порівнювати ні Дмовського, ні С. Грабського, ні Недзьялковського, ні Естрайхера.

ШКОЛА ЛИПИНСЬКОГО

Опінія цілої плеяди визначних українців така: Хмельницький, Шевченко, Липинський. Це бо й є три імена, що їх Василь Кучабський, один з визначніших українських публіцистів на терені Речі Посполитої, вимовляє одним духом. Нема сумніву, що вже сьогодні існує ціла ідеологічна школа, яка декларує себе однодумцями Липинського. Під оглядом свого рівня вона ні в чому не поступається, наприклад, перед молодшим поколінням послідовників Романа Дмовського в Польщі. Червневє число (1932) цікавого львівського місячника «Дзвони», присвячене повністю Липинському, стало незаперечним доказом сили тієї школи та її високого рівня. Згадуючи тут лише найвизначніших, політичну думку Липинського продовжують сьогодні: В. Кучабський, автор цікавої праці про польсько-українські відносини та нарисів про політику галицьких українців у 1918—19 роках, В. Заїкин, візантолог та один з кращих знавців середньовічної східноєвропейської історії, Володимир Залозецький, історик мистецтвознавства, Микола Кочубей та інші. Можна б навіть сказати, що послідовники Липинського поділяються на дві групи: ортодоксальних, згуртованих довкола св. Юра у Львові, які визнають автентичну доктрину майстра. До них належать вищезгадані. Другу групу ми назвали б еретичною, з огляду на її еволюцію в напрямі парламентарних симпатій. Нею є середовище Скоропадського, репрезентоване в Польщі групою осіб при журналі «Хліборобський шлях». Тут одначе треба сказати, що вплив Липинського не можна оцінювати кількістю його безпосередніх послідовників. Бо він проявляється, мабуть, з однаковою силою не лише серед неутральних ідеологічно і прагматичних політиків, але також у середовищах, до Липинського виразно ворожих. Цей вплив визирає

часом навіть з сторінок «Вісника», що його редагує публіцист, якого Липинський дуже в'їдливо заатакував у передмові до одного свого твору.

Знаючи українську ментальність, не можна перецінювати впливу Липинського на загальну національну фізіономію. Не можна теж перецінювати, до якого ступня цей вплив є позитивний, як він добре впливає на культурне самопочуття і на національну гордість нашого сусіда. Українські люди під впливом Липинського — це вже не безнадійні перешовувачі відомої «білоруської кривди».

Чи одначе діяльність Липинського не прийшла дещо запізно? Під деяким оглядом — безсумнівно. Великою нагодою для української державности, на цьому пункті згідні всі середовища, був 1918 рік, час правління гетьмана Скоропадського. Ця нагода не була використана, і цей період закінчився небувалою анархією і руїною державности. Причиною такого стану було те, що порозуміння між монархією Скоропадського і загалом крайньо лівої української інтелігенції опинилося поза межами можливого. Це непорозуміння штовхало невідхильно гетьмана в обійми російських кіл і віддаловало від нього щораз більше патріотичні кола. Все це закінчилося боротьбою між прихильниками Скоропадського і прихильниками Винниченка і Петлюри, перед обличчям наступу советських військ. Якби вплив Липинського, помітний сьогодні, мав таку напругу у той час, видається певним, що події були б розгорнулися інакше. Сьогодні залишається тільки запитати, чи прихильники ідеї Липинського будуть мати ще колись нагоду здійснити всі ці заповіти чести, лицарськості й вірности, окрилені християнським духом, і чи будуть вони мати ще можливість здійснити ідеали такої держави, про яку мріяв покійний могутній теоретик.

Українська соціал-демократія (УСД) і її лідер Леся Українка (III)

Юрій Лавріненко

5. НА ПЕРЕГОНАХ ЗА ІСТОРИЧНИЙ ЧАС І СВОБОДУ (УСД КОНТРА РСДРП)

*Нічого, так і треба,
Я мушу знать, що я тут раб рабів...
що тут мені товаришів нема.*

Леся Українка, Драматичний діалог
«В дому роботи, в країні неволі»

Київ 1890-их років. Столиця «Юго-западного края» Росії, столиця «колонії колонії», подвійного визиску, насильної русифікації.

Київ — південний кут історично зформованого важливого трикутника: Варшава — Вільна — Київ (Польща — Литва — Україна, з Білоруссю посередині). Історично цей трикутник став наче мостом між імперською Євразією і європейським Заходом. Через нього йшло з заходу на схід все добре і недобре. Тепер — через нього йде нова світова мода на марксизм, соціал-демократичну доктрину й рух.

Саме в цьому многонаціональному трикутнику відбулися перші політичні змагання за те, котрому з двох принципів організації життя дасть більшу підмогу соціал-демократизм? Європейському (і теж старокиївському) принципові «диференційованої єдності» («вільної спілки») чи — старомосковському принципові монолітної єдності й абсолютного централізму?

Національно і соціально-економічно знедоленим народам, надто їх молодим гарячим умам, соціал-демократична доктрина з її пишно й ніби науково проклямованою національною (інтернаціоналізм) та соціальною (соціалізм) справедливістю несла грандіозну обіцянку всебічної свободи і добробуту. Здавалось уже тоді дуже важливим: хто перший збуде позицію на рейках соціал-демократичної доктрини, організації і боротьби? Іншими словами, змагання це мало вирішити, чи соціал-демократичний рух в імперії піде шляхом традиційного російського централізму (єдина-неділима централізована РСДРП), чи шляхом творення національних незалежних соціал-демократичних партій та їх вільної спілки?

Початок цього змагання наче давав перевагу принципові «вільної спілки» самостійних. Ще до заснування РСДРП (1898) встигли появитися національні соціал-демократичні

організації: польська (1878—83), литовська (1896), українська (1896), єврейська (1897).¹⁵

Але згодом, з різних, ще не досліджених добре причин, перевага в цьому змаганні перейшла на бік російського абсолютного централізму РСДРП. Порядком гіпотези можна покищо зазначити тільки деякі з головних причин. Однією з них було механічне перенесення на многонаціональні території Сходу зразків німецької соціал-демократичної робітничої партії (заснувалася 1869 року). Хронологічно перша в Західній Європі, ця партія формувалась більш-менш одночасно з процесом природного національно-державного об'єднання феодално-роздрібленої на 35 держав Німеччини в одну і однонаціональну державу. Що було добрим і самозрозумілим для Німеччини — єдина німецька соціал-демократична партія, — те цілком не пасувало для першої соціал-демократичної партії Польщі з її поневоленням і многонаціональними окраїнами. Ще менше підходив німецький зразок для РСДРП в російській імперії з її сотнею поневолених неросійських націй. Власне, підходив, але не для звільнення поневолених і їх вільної спілки, а для перенесення вікового московського принципу абсолютного централізму в нові часи, в майбутні «вільні» пореволюційні епохи і в саму революцію.

Догма запозичається легше, ніж практика. На Заході Марксове гасло *Комуністичного маніфесту* «Пролетарі всіх

¹⁵ Це питання впирається в дразливу проблему першозародку чи передісторії РСДРП — одна з «вічних» «проклятих» проблем історії КПРС. З одного боку, докладне наукове вивчення її уневажнито б постійні претенсії КПРС на марксистське соціал-демократичне первородство і першість в межах російської імперії. З другого — замовчування її віддає це поле неросійським і некомуністичним історикам — з тим самим, як не гіршим, результатом. «Вихід» КПРС знайшла в почерговім маніпулюванні обох способів, залежно від злободенних чергових політичних потреб і вигід. Після довгої мовчанки, в 1920-их роках виникла в СРСР жвава дискусія, що з неї, завдяки головне польським і білоруським учасникам її, стало ясно, що першу марксистську партію в межах російської імперії під назвою «Пролетаріят» організували поляки у Варшаві. Тут у вересні 1878 року було опубліковано перший нарис програми тієї партії. В ній була між іншим досить чітка заява: «ми бажаємо повної самостійности національних соціалістичних партій: русинів (що значило тоді українців), білорусів, литвинів».

Та промінь «європейського» принципу «Пролетаріату» згас тієї самої історичної миті, в яку виблиснув. У січні 1883 року нелегальний з'їзд партії «Пролетаріят» (відбувся на території Білорусі), на відміну від першого нариса програми, висловився за створення єдиної політичної партії для всіх країв у межах російської імперії. Це затримало формування інших національних партій: литовської, єврейської та ін.

Картина перших соціал-демократичних спроб євреїв та інших неросійських націй здається ще більш непроглядною. Не маючи тут місця для вгляду в ці недосліджені з українського боку хащі передісторії РСДРП та історії перших соціал-демокра-

країн єднайтесь!» на практиці дало самостійність соціал-демократичній партії майже в кожній нації Європи і далі — їх вільну спілку «Інтернаціонал». У російській імперії це гасло було зразу висвячене на догму, але і зразу ж перекладене на рідну мову російського принципу мертволитої абсолютної єдності і централізму. Ленін, правдоподібно, бачив цю суперечність, про що свідчить його з геніяльною спритністю та енергією розроблена система політичних фокусів сполучення несполучного, ряду абсурдних понять типу «демократичний централізм» тощо. Деклямуючи західноєвропейське гасло «самовизначення націй», Ленін оголосив слівце священну війну творенню окремих соціал-демократичних партій неросійських народів імперії. Нехай і без спеціального наміру царський уряд давав централістам РСДРП недомовлені переваги над «націоналами»: навіть іноді дозволяв легально друкувати окремі книжкові видання РСДРП, у тому числі й більша розміром праця В. І. Леніна «Развитие капитализма в России» (1899). У той час українська мова була для друку під тотальною забороною. Царський уряд звичайно засилав українських соціал-демократів на північ у Росію, а російських часто засилав на південь на Україну.¹⁶

В тому ж напрямі діяли й керівники російських еседеків: українцям соціал-демократам вони доручали діяти в Росії, а росіянам — на Україні. Ленін був революціонером супроти всього, тільки в одному — ні: традиційного російського централізму на ділі він не зрадив.

Зрештою під страшним тиском усіх цих обставин з'являється серед неросіян на соціал-демократичному ґрунті опортуністичне явище «всеімперства», як намір компромісу між концепцією «вільної спілки» і централізмом. Безнадійного, бо який може бути компроміс з безкомпромісним? Всеімперці були за «одну» всеімперську (всеросійську) соціал-демократичну партію, але не за «єдину». Для росіян «одна» партія була прийнятна, але тільки як перший крок до «єдиної».

Так утворився історичний парадокс, що Російську соціал-демократичну партію (РСДРП) початково організували

тичних організацій неросійських народів «трикутника», відсилаємо читача до джерельної і водночас чіткої картини тих процесів у піонерській своїм значенням праці білоруського вченого: *Н. Недасек*, *Большевизм в революционном движении Белоруссии. Введение в историю большевизма в Белоруссии*. Мюнхен, Институт по изучению СССР, 1956, 152 стор.

«Русская социал-демократическая партия» властиво увійшла в історію Росії не як партія, а як «одна з перших в Росії с.-д. груп», створив її, будучи в Петербурзькому університеті, Дмитро Благоев (1855—1924). «Благоевська» с.-д. група проіснувала коротко (1883—84), бо Благоева було арештовано і вислано в Болгарію.

16 П. П. Бистренко, З історії поширення марксизму і створення перших соціал-демократичних організацій на Україні. Київ, 1958, стор. 44.

не-росіяни. Ініціатива належала Вільні (єврейський Бунд) і Києву, що був тоді своєрідною біржею соціал-демократичних починань (у 90-их роках тут діяли численні різнонаціональні марксистські й соціал-демократичні гуртки: російські, польські, єврейські, литовські, українські й інші — переважно всеімперського зафарблення). З ініціативи євреїв з Вільні та українців з Києва було призначено на березень 1897 року в Києві засновний з'їзд РСДРП. Але тому що єврейські соціал-демократи в Вільні похопилися в останню мить, що вони ще не оформили своєї окремої національної соціал-демократичної партії і що таку єврейську с.-д. партію треба організувати, то вони вирішили відтягти з'їзд і не приїхали на нього.

Замість з'їзду, відбулася місцева конференція, що заснувала «Київський союз боротьби робітничої класи». Він зібрав чималі людські сили і розгорнув чималу масову політичну працю. Його ділом були: робітничі страйки в Києві 1897—98 років, першотравнева демонстрація, 6 500 примірників проклямацій, видання газети «Вперед», масові таємні лекційні зібрання.¹⁷ У діяльності «Київського союзу» активну роль відіграв Павло Тучапський (поруч із Б. Е. Ейдельманом, П. К. Запорожцем, А. В. Луначарським, Ю. Д. Мельниковим). «Київський союз» був містком до створення РСДРП. Тому Група УСД на чолі з Лесею Українкою не приєдналася до нього, а Тучапський скоро опинився поза рамками Групи УСД.¹⁸ На Україні попередником «Київського союзу боротьби» був Союз робітників в Одесі, заснований 1875 року Євгеном Заславським.

Восени 1897 на з'їзді єврейських соціал-демократичних груп у Вільні було оформлено нарешті Загальноєврейський робітничий союз (Бунд). З ініціативи Києва і Вільні, за технічно-організаційною допомогою Бунду, відбувся в столиці Білорусі Менську 1—3 березня 1898 року перший з'їзд РСДРП. Як твердить Н. Недасек, віленські соціал-демократи не взяли участі в з'їзді РСДРП, не погоджуючися з його ідеєю єдиної всеімперської партії не на засаді федерації самостійних національних партій, а на засаді надання тим партіям лише відносної автономії.¹⁹ П. Тучапський стверджує цей факт, але подає дещо інакше його вмотивування вілєнцями (цитована праця Тучапського, стор. 66). На з'їзді, що відбувався в тяжких умовах конспірації і шпигунства, було всього 9 делегатів, з них 4 були з України, 3 — з Вільні, 2 — з Росії. Етнічно-

¹⁷ Павло Тучапський, Из пережитого. 90-ые годы. Одеса, 1923, стор. 58—60.

¹⁸ Про строкатий національний склад «Київського союзу» свідчать дані про склад притягнених в його справі до суду. На 142 підсудних припадало: євреїв 74, росіян 24, поляків 22, українців 13, литовців 5, німців 2 (про двох нема відомостів). Див. «Путь революции». Збірник I: «Социал-демократическое движение в Киеве (90-е годы)». (Київ, 1923, стор. 108).

¹⁹ Н. Недасек, цитована праця, стор. 95.

національний склад з'їзду: євреїв 5, українців 2, росіян 1, поляків 1. Ці делегати представляли такі організації: Бунд у Вільні, «Київський союз боротьби за визволення робітничої класи» (П. Тупчанський), київська група «Рабочая газета» (Борис Ейдельман, Н. Відгорчик), київський «Робітничий комітет» (Тучапський), союзи боротьби за визволення робітничої класи Петербургу, Москви і Катеринослава. Не зважаючи на цілком інтелігентський склад делегатів (тільки один робітник і ні одного селянина), маніфест з'їзду було написати нікому, попрохали для цього людину збоку — П. Струве, що він і зробив.²⁰

Першим питанням на з'їзді була назва партії. Завдання було, щоб назва підкреслювала всеімперський понаднаціональний характер партії, а не національно-російський. Думали, що терміни «Росія», «російська» тоді вживалися для означення всієї імперії, на противагу до терміну «Русь» «русский», як етнографічно-російського чи великоруського поняття і після дискусій ухвалено відкинути термін «русский», а встановити термін «російський». Другим питанням було національне, «єдине пропрамове питання, що обговорювалося на з'їзді», як пише один із організаторів з'їзду Борис Ейдельман.²¹ Пункт 8 постанов з'їзду про це говорить так: «Партія визнає за кожною національністю право самовизначення».²² В організаційному питанні був схвалений принцип одної для імперії партії, але з... демократичною побудовою і майже незалежною самоуправою місцевих організацій. Бунд домігся для себе винятку: увійшов до складу партії як зовсім окрема автономна національна організація. Можна думати, що єврейські соціал-демократи, не доцінюючи ваги литовського і зовсім ігноруючи українське питання,²³ мали надію здобути для себе ще один виняток: фактичний вплив у централізованій всеімперській партії.

Сподівання всеімперців, а в першу чергу Бунду, одразу ж поламав... царський уряд. Мусів бути серед делегатів з'їзду якийсь зрадник, що дав урядові досить точну інформацію. Бо рівно через тиждень після першого з'їзду РСДРП царська поліція, з точним прицілом на євреїв і українців, виарештувала всю причетну до підготовки з'їзду київську групу соціал-демократів (всього 100 чоловіка, в тому числі й

²⁰ «Путь революции...», стор. 111; В. Манилов, Очерк по истории социал-демократического движения в Киеве (80-ые — 90-ые годы). «Летопись революции». 1923, ч. 5, стор. 27, 38.

²¹ Б. Ейдельман, «К истории возникновения РСДРП» стаття-спогади у збірнику «Первый съезд партии». Москва, 1923, стор. 53 та інші.

²² «Первый съезд партии». Москва, 1923, стор. 9.

²³ Що Бунд з самого початку ігнорував Україну, свідчить уже його назва: «Загальний Єврейський Робітничий Союз у Литві, Польщі й Росії». У владивій Росії євреїв було значно менше, ніж на Україні, очевидно, під Росією тут розуміється Україна.

Павла Тучапського).²⁴ З другого боку, було розгромлено Бунд у Вільні (хоч, мабуть, не у зв'язку з з'їздом).

Таким чином українські та єврейські засновники РСДРП опинилися на довголітньому засланні й тюремній ізоляції, а справи РСДРП потрапили в руки російських соціал-демократів, зокрема закордонної їх частини на чолі з Плехановим і Леніном. Коли з українських та інших неросійських еседеків до РСДРП приєдналися лише «всєімперці», то російські еседеки приєдналися усі. В РСДРП в новій формі та й з новою силою відродилися негативні риси національно-російського народницького соціалізму, що їх свого часу дослідив і розкрив М. Драгоманов: абсолютний централізм, внутрішня замкненість, виключність, догматичний фанатизм, захоплення терором (тільки тепер уже не народницько-індивідуальним, а «клясовим»), нігілізм, зокрема нігілізм щодо національного питання в імперії.

Перемога цього типу росіян в РСДРП скоро позначилася появою ленінського журналу «Искра» (Женева, грудень 1900) і перевагою більшовицької фракції, найбільш централістичної. Опинившись у такій ситуації, Бунд оголосив 1901 року боротьбу за національну рівноправність і за перебудову РСДРП на федеративних основах.²⁵ Але це було пізно! Проти Бунду рішуче виступила «Искра», Ленін, а також більшість II з'їзду РСДРП (почався в Брюсселі 30. VII. 1903, закінчився в Лондоні 23. VIII. 1903). Бунд опинився поза межами РСДРП. Ленін визначив події 1903 року як момент, з якого «більшовизм існує, як течія політичної думки і як політична партія» («Твори», т. 31, стор. 8). З перетворенням на більшовицьку РСДРП стала чисто російською партією. Що більш ставала вона російсько-великодержавно-централістичною, то все старанніше маскувалася гаслами інтернаціоналізму та заявами про право на самовизначення націй.

Цю, з доконечности неповну, довідку з історії початків соціал-демократії в нашому «трикутнику» та історії виникнення РСДРП треба мати на увазі, щоб уявити, на якому складному і непроглядному перехресті історичних вітрів і дрібніших завихрин відбувалось змагання народів за майбутню долю їхньої свободи. Група УСД завдяки, мабуть, Лесі Українці, з'явилася на цьому перехресті політичних боїв й інтриг, що його вона іронічно назвала «торгом», майже без запізнення, у всякому разі — далеко не останньою. Числом членів,²⁶ матеріально і організаційно, а також з погляду за-

²⁴ «Летопись революции». 1923, ч. 5, стор. 38.

²⁵ Бундівська брошура: «К вопросу о национальной автономии и преобразовании Российской социал-демократической рабочей партии на федеративных началах». Лондон, друкарня Бунду, лютий 1902, 23 стор.

²⁶ Питання числа членів Групи УСД, скільки знаємо, осталося цілком нез'ясоване. Група лишалася не розконспірованою, здається, судового процесу не мала, отже, мабуть, нема і слідчих архівів про неї. Запанував шаблон називати кілька членів Гру-

підля може найбільш пригнобленої нації та в інших подібних відношеннях — Група УСД, може, була чи не найслабшою з усіх учасників змагання. Але щодо принципової характерности, безкомпромісної супроти будь-якого централізму, твердості і далекогозорости політичної думки свого лідера Група УСД являла собою вигідний, просто різкий контраст до того всього тла «торгу»: централістів, «всеімперських» хитань, хитрувань, гнилих компромісів і нетолеранції сильніших до слабших в самому таборі поневолених, що їх ми відчуваємо в поданій нами вище картині початків соціал-демократичних рухів.

З усіх починань, згаданих вище, Групі УСД, здається, був відносно найближчий «Київський союз боротьби за звільнення робітничої класи» (1897). Співорганізатором його, між іншим, був член Групи УСД Павло Тучапський, а членом — особистий приятель Лесі Українки Сергій Мержинський. Як було вже зазначено, «Київський союз» щодо масової революційно-політичної праці серед робітництва був одною з найвидатніших с-д організацій в межах тодішньої імперії.

Незалежний спосіб дій «Київського союзу», як свідчить у своїх споминах Тучапський, іноді спричиняв «брак ентузіазму». З боку російського с.-д. централіста Г. В. Плеханова²⁷ не можна заперечити, що Леся Українка мала систематичний вплив в діяльність «Київського союзу». Але твердження радянських авторів, нібито Леся Українка була «тісно зв'язана з „Київським союзом боротьби за звільнення робітничої класи“» — виглядають перебільшеними.²⁸

пи УСД: Іван Стешенко, Леся Українка, Михайло Кривинюк, Михайло Коцюбинський, Кавуц, Віктор Крохмаль, П. Тучапський — з характерним неодмінним додатком «та інші». Тих «інших», видимо, було багато більше, ніж поіменованих, але їх, мабуть, ніхто не шукав.

²⁷ П. Тучапський, Цитоване видання, стор. 65.

²⁸ І. Куликова, Леся Українка видатний український мислитель-революціонер. Харків, 1963. Рецензія на книжку Куликової («Литературная газета», Москва, 14. V. 1963), особливо наголошує той «тісний зв'язок».

Насправді Леся Українка ніколи не могла пробачити діячам «Київського союзу боротьби» та його пресовим органам русифікаторсько-негативної настанови супроти національно-визвольних прагнень України. Про це вона нагадує і своєму «побратимові» по керівництву Групи УСД М. Кривинюкові в листі 18. II. 1903: «При цій нагоді скажу Вам, що в свій час орган, видаваний на українській території (гектографований «Вперед»), не хотів (напевне знаю) прийняти стрічки по-українськи на свої шпальти».

Критичне ставлення до П. Л. Тучапського, що, будучи в Групі УСД, став активним діячем «Київського союзу боротьби», Леся Українка висловила в листі до матері 13. XII. 1897: «вір мені і так небагато він від мене мав».

Епізодичний зв'язок інтимно-романтичного і, мабуть, платонічного характеру з Сергієм Мержинським, членом «Київського союзу», даремно інтерпретують як зв'язок політичний, коли

Як і литовська с.-д. партія, Група УСД не взяла участі в першому організаційному з'їзді РСДРП, очевидно, не бажаючи бути «рабом рабів», як висловилася пізніше Леся Українка в драматичному діалозі «В домі роботи, в країні неволі», написаному ніби як відповідь, зразу після гострих виступів Леніна на IV з'їзді РСДРП проти творення с.-д. партій поневолених в імперії народів. Особливо обурювала Лесю Українку нездібність російських с.-д. централістів правильно зрозуміти вияви з боку с.-д. неросіян політичної солідарності з російськими еседеками на ґрунті міжнародної соціал-демократичної програми. Це обурення вона висловила в уже згаданому нами вище її листі від 30 серпня 1897 до члена Групи УСД Ольги П. Косач-Кривинюк. Леся пише, що пильно вивчає «Капітал» (Маркса), але не може, як інші «фанатики сієї книжки», робити собі з неї «нове євангеліє...»:

«Добре бути такою натурою, як моя „товаришка“, їй всього 20 літ, але вона вже зложила собі певні категоричні мірки і рамки і вірить в них без критики. Се навіть мене дразнить. Наприклад, у неї в голові неможливий сумбур щодо „областных вопросов“, вона зовсім не в стані розрізнити „шовінізм і національне питання“, „автономія і сепаратизм“, „політична солідарність і централізм“, гірше всього, що вона не розуміє сього раз назавжди і що такий незломний „звіздох“ є, здається, в головах більшости росіян з центральних губерній» («Хронологія», стор. 398—399).

Серед непроглядного хаосу супротивних течій централізації і «вільної спілки» поневолених політичний компас Лесі Українки безпомилково вказував один напрям, що його вона сформулювала 18. II. 1903 у важливому політичному листі до «побратима» по керівництву Групою УСД М. В. Кривинюка: Це — самоздійснення власної української політичної сили:

«... питання з ким нам битись, а з ким миритись... має практичне значення тільки тоді, коли ми самі заявляємо своє існування якоюсь роботою і впливом, інакше буде: сварилась баба на торг, а торг про те й не знав» («Хронологія», стор. 667).

Знаючи ціну кличам «єдності» з уст різних «старших братів», вона відкинула пропозицію, висловлену їй одним поляком, «помирити межі собою українські фракції і злучити їх з польською, що сидить у Києві, то мені трудно було відноситись до того поважно, і я сказала йому, що коли українці схочуть помиритись, то зроблять те самі, без посередництва сторонніх людей».

тут домінувало співчуття між двома добрими, гарними і однаково невитойно хворими на туберкульозу молодими людьми.

Задля цієї саме ідеї першости для українців завдання будувати насамперед власну самостійну українську політичну силу відкинула Леся Українка, «як цілком утопічні», будь-які заміри включатися в життя РСДРП і боротьбу її фракцій:

«Пора стати на точку зору, що „братні народи” просто сусіди, зв’язані, правда, одним ярмом, але в ґрунті речі зовсім не мають і д е н т и ч н и х і н т е р е с і в і через те їм краще виступати, хоч поруч, але кожному на свою руку, не мішаючись до сусідської „внутрішньої політики”. Яке нам діло, що „Искра” свариться з „Революционною Россією”? («Хронологія», стор. 667).

Також категорично відкинула Леся Українка (в тому самому листі до М. Кривинюка) обговорюваний у Групі УСД проект двомовного, українською і російською мовами, видання УСД:

«Мені здається непрактичною гадка двоязичного видання. Російської літератури і так виходить незмірно більше, ніж української, і грошей з української території пішло на те вже стільки, що пора нам „вертати своє”. Я вважаю слушним, щоб скоріш, наприклад, „Революционная Россия” видавала в свій кошт переклади своїх видань на українську мову, ніж щоб молоді убогі українські організації видавали російські праці, бо для кого вони мають служити? Коли для Великої Росії, то ми заубогі на такі дарунки „старшим братам” — ми вже їй так дали їм більше, ніж самі взяли, навіть „податків крові” для терористичного руху, — коли ж ті російські видання призначаються для України, то се не наше діло служити „обрусенню”, хоч би їй революційному... «Я була б рішуче проти такої втрати тяжко зібраних фондів українських» («Хронологія», стор. 667).

Лідер УСД добре розуміла, що політика — мистецтво можливого. Її виступи проти «старших братів» зовсім не означають зречення від ідеї «вільної спілки» поневолених народів. Але вона бачила, яку силу мусили б мати українці, щоб таку «вільну спілку» здійснити і що тієї сили покищо нема. Леся пише в тому самому листі:

«Щоб бути консеквентними, то прийшлося би не двоязичні, а десятиязичні органи видавати і мирити всі литовські, жидівські, вірменські і т. д. фракції межі собою, а на те нас не стане» («Хронологія», стор. 668).

Чужа будь-якій шовіністичній виключності, — Леся Українка не допускалась образ національної гідності «старших братів», але вважала образою для національної гідности українців надокучати «старшим братам» пропозиціями

непроханої «дружби» чи якогось федералізму. Спеціально цьому останньому Леся Українка загнала осиковий кіл, як у могилу політичного мертвяка: в тому ж таки листі до М. Кривинюка 18. II. 1903 року Леся Українка пише:

«...ні одно російське (неукраїнофільське) видання досі не друкувало українських (по мові) праць. Се, коли хочете, зовсім натурально, та тільки нема чого нам платити за ігнорування гомеричною гостинністю: нехай іде кожний до свого намету, коли так.

«Ініціятива до федеральних відносин була давно зроблена з боку українців, ще за часів Драгоманова, та навіть Шевченка, і потім повторялась не раз і не була підтримана з боку „старших братів”, — нехай же вони тепер, коли хотять, самі шукають нас, а нам уже нема чого накидатися, бо нарешті се понижася нас, що ми ліземо брататись, а нас навіть не завважають, чи ми є на світі. Годі!» («Хронологія», стор. 668).

Очевидно, за таким категоричним «ні» і «годі!» мусіла бути в Лесі Українки якась власна позитивна політична концепція, стратегія, тактика. Тут можемо назвати лише деякі характеристичні моменти:

1. Цілком самостійна організація українських соціал-демократів на підросійських територіях України з центром у Києві.

2. Співпраця з подібними організаціями інших поневолених народів імперії, але не з великодержавницьким централізмом есдеків — «старших братів».

3. Створення власного видавництва Групи УСД і її політичної серії — «Бібліотеки УСД» способом поєднання нелегального «самвидаву» (гектограф у Києві) і використання легальних журналів та видавничої бази УСДП і УРП в Галичині, як також друкарських можливостей по інших країнах західної Європи (Женева, Берлін).

4. Принципове «західництво», орієнтація на європейський шлях розвитку, на європейські першоджерела соціал-демократизму, а не на їх російські інтерпретації.*

5. Українська селянська революція, як стихійна рушійна сила для визволення України з-під національно-колоніального гніту, що «калічив» соціальну і господарську структуру і взагалі життя України. Відділя гасло політичної спільки міського робітництва і селянства, що його висунула Леся Українка в брошурі Групи УСД «Царі, пани а люди», а також

* «Віда, що більшість нашої української громади сидить на самій нужденній російській пресі... Та вже тепер поміж нашою молодію громадскою почалось таке „западничество”, що багато хто береться до французької, німецької, англійської та італійської мови...» — пише Леся в листі Драгоманову. *Л. Українка*, «Твори», т. 3. Нью-Йорк, в-во Тищенко, Вілоус. 1954, стор. 15.

гасла повалення російського імперського абсолютизму в брошурі Групи УСД «Яке наше життя під московськими царями». Група УСД ані трохи не ігнорувала пекучу «проблему землі», але не знайдемо в Лесі Українки ані есерівської фетишизації цієї проблеми, ані більшовицької демагогії навколо «землі», передача якої селянам ще не розв'язувала життєвих проблем селянства й України.** М. Коцюбинський з великою мистецькою силою інтерпретував селянський міт землі, як «фата моргана» (мариво, омана, міраж). У літературному сузір'ї української селянської революції зійшлися три великі таланти: Леся Українка, Василь Стефаник, Михайло Коцюбинський.

6. НА ХВИЛЯХ УКРАЇНСЬКОЇ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1902 РОКУ

«Вперше по Шевченкові (Леся Українка — Ю. Л.) показала, що українська стихія пограбить сама з себе, з власних сил, із непозичених в інших ідеалів видобути той великий патос, створити ту творчу розгонову легенду, ту розгонову силу, яких її заблукані попередники надаремно шукали в чужих національних ідеях або в інтернаціоналізмі».

Дмитро Донцов, «Поетка українського рiсорджi-менту (Леся Українка)». Львів, 1922, стор. 36.

*Хай ми хоч раз заговоримо громом
Так, як весняні хмари!*

Леся Українка, «Де тії струни?»

«Грім» перегукнувся тоді одночасно на різних поверхах України: селянськими повстаннями 1902 року і — словом Лесі Українки, як поета і політичного борця-публіциста. Епізод полтавсько-харківських селянських заворушень, що (так несподівано для багатьох) виявився початком всеукраїнської селянської революції по обидва боки «прірви» (як Леся назвала австро-російський кордон на Збручі), фаховий історик на підставі вивчення архівних документів про ті заворушення²⁹ малює так:

28. III. — 4. IV. 1902 року «на межі Конградського і Полтавського повіту серед селянства раптом вибух

** Див. М. А. Рубач, Аграрная революция на Украине в 1917 году». «Летопись революции». Харків, 1927, ч. 5—6, стор. 8—9.

²⁹ Н. Мірза-Авакяни, Селянські рухи на Полтавщині. «Червоний шлях», Харків, 1924, ч. 7, стор. 143—158; ч. 8—9, стор. 144—165; ч. 10, стор. 105—129. Далі посилання буде скорочено: «ЧШ», ч., стор.

інтенсивний аграрний рух, який виявився переважно в тому, що селяни натовпом приходили в маєтки великих і середніх землевласників, — брали хліб, картоплю та інші продукти для власного вжитку й годівлі худоби, але лише зрідка грабували інше панське добро, і як виїмок, руйнували та палили панські будови. На протязі кількох днів селянських рух обхопив Полтавський та Конградський повіти Полтавщини й перекинувся в сусідні повіти Харківщини — Валківський та Богодухівський. Для місцевої адміністрації селянський рух був несподіванкою й перші 2—3 дні не зустрічав енергійного опору. Це «бездействіє» адміністрації (зокрема полтавського губернатора Бельгардта) утворило сприятливі умови для поширення руху, який посунув на захід Полтавського повіту і 2—3 дні не зустрічав енергійного опору. (В квітні селяни грабували панські маєтки під самою Полтавою). Але становище було надто серйозне, щоб влада могла довго ставитися до нього легко. На протязі кількох днів було пограбовано на Полтавщині понад 50 маєтків, і те само загрожувало низці інших; перелякані поміщики вимагали енергійних заходів, а, з другого боку, і адміністрація розпочала рішучу боротьбу з селянством. Було викликано військо та козаки й за допомогою рушниць й особливо кия збунтоване селянство хутко було приведене до покори та «заспокоєння»; почалося слідство, тяжкі репресії, різні кари. У вересні-жовтні 1902 960 селян притягнуто до суду, з них 836 чол. засуджено в арештантські роти та в'язницю. Для поповнення збитків потерпілим поміщикам указом 11. V. 1902 було асигновано з державного скарбу 800 тисяч карбованців, що їх мусіли повернути державі селянські громади тих сіл, що їх людноість брала участь у бунті, при чому грошева сума, що припадала на дане село, розкладалась на всіх селян незалежно від індивідуальної участі чи неучасті в заколотах. («ЧШ», 7, стор. 143).

З інших характерних рис цього руху проф. Н. Мірза-Авакянц, на підставі досліджених нею архівних документів, занотує такі:

1. Велика популярність студентства серед селян: «ось приїде князь Михайло із студентами і звелить розбирати...» Повна зневіра в адміністрацію. Єдині порадики — студенти. Один селянин земському начальникові: «студенти говорять, що тепер настали нові порядки і у поміщиків усе можна брати вільно, а острогів (каторжних) на всіх не вистачить,

та й студенти допоможуть, бо їх 50 тисяч» («ЧШ», 8—9, стор. 115—116).

2. Нижча сільська адміністрація — десяцькі, соцькі, старости — не тільки виступила співучасниками нападів, але й їх організаторами, часом навіть силою знаків свого уряду примушували селян іти в панські маетки розбирати майно («ЧШ», 10, стор. 122).

3. Революційна пропаганда різних партій, у тому числі й РСДРП, хоч просувалася на село, рішального значення не мала. На думку цитованого тут дослідника, «М. Н. Покровський помилково вважає, що пропаганду серед „лисичан” провадили російські соціал-демократи „іскрівці”. Зазначена група на селі Полтавщини впливу не мала, надто відірвана від селянського життя» («ЧШ», 10, стор. 110). Мірза-Авакянц цитує одну листівку РСДРП, поширену Харківським Комітетом РСДРП, як зразок революційної схоластики й інтелігентської «реторики» і пише: «нема дива, що селяни ставились байдуже до таких закликів» (там само).³⁰

4. Жорстокість карального терору і мужня незламність та солідарність караних: кари биттям давали до 200 ударів. Козаки гвалтували жінок. Грабували. Один селянин після корчення під биттям вклонився губернаторові й іронічно промовив: «Покорно благодарю» («ЧШ», 10, стор. 126). На слідстві арештовані селяни тримались твердо, так що дійсних «злочинців» трудно було знайти, не знайшли жодного дійсного агітатора («ЧШ», 10, стор. 128, 129; «ЧШ», 8—9, стор. 165).

5. Як правило — дисципліна: «не бити скло», не забирати рухоме майно, не бити поміщиків, хоч були й інші винятки. Відносно «мирний» настрій селян — спершу скрізь «просили», а не давали, тоді силою брали зерно, картоплю, сіно («ЧШ», 10, стор. 113).

6. Відносно найбільшим успіхом користалися на селі українська нелегальна література, ближча і більш зрозуміла для селянства і з боку мови і з боку змісту (зокрема РУП і її брошури та листки). Це було підкреслене і жандармським дослідженням: «Із січня 1902 починають проникати (в село) книжки, брошури й листки, написані переважно на малоросійськом нареччі» («ЧШ», 10, стор. 111).

Російський уряд Плеве, крім репресій, нічого не вжив, усе лишив по-старому, мабуть, беручи полтавсько-харківсь-

³⁰ Подібні думки висловили ряд інших радянських дослідників 20-их років, наприклад, «теорія колоніального походження російських партій на Україні, зокрема РСДРП» (Павло Христюк,

кі заколоти за звичайний ізольований «голодний бунт». Незабаром показалося, що такий погляд був помилковий. Та покищо уряд не пішов на поступки й реформи: «в реформаторських починаннях того часу було щось невідразно мертвотне»... «могутня безнадійність».^{30а}

Г. Г. Коваленський, уповноважений Сенату для розсліду, писав: «Населення впало ниць під тягарем перетерплених кар, але прикривши собою всю введену в його середовище злочинну літературу, затаївши в собі всі нав'язні йому думки й ідеї, що їм селяни, видимо, продовжують вірити. Назверх здається, — все іде по старому, ті самі земські начальники, ті самі священики, старшини, старости, поліцаї, десяцькі... Селяни мовчать, нікому ні в чому не заперечують, але зате нічого про минуле не говорять, нікого не видають» («ЧШ», 10, стор. 129).

Висловлене в цьому звіті сенатора відчуття затаєної в надрах селянства революційної грози скоро справдилося. Навіть неприхильний до тези про українську селянську революцію 1902 року більшовицький дослідник Л. М. Іванов змушений визнати, що з Полтавщини й Харківщини «рух перекинувся в Херсонську, Катеринославську, Київську і Чернілівську губерні».³¹ «Розмах селянського руху на Україні, — визнає далі той самий автор, — був більший, ніж в середньому по Росії».³² Властиво такого масового суцільного селянського руху в Росії майже не було аж до 1905 року. Та й у початку загальної революції 1905 року у властивій Росії селянським рухом було охоплено тільки «сьому частину повітів»,³³ тоді як на Україні селянська революція охопила більшість повітів — понад 53% («Революція», стор. 84).

Звичайно, тут не місце давати історію української селянської революції або її точну дефініцію, можемо подати лише фрагментарну уяву про це епохальне, але як таке ще не досліджене українськими істориками явище.

Селянські заворушення, що почались 1902 року, досить швидко перейшли з «нижчих» форм боротьби (стихійні голодні бунти, грабунки і нищення великих маєтків без формулювання політичних вимог) — до форм «вищих» (організовані страйки, повстання, утворення політичної селянської організації «Селянська спілка», формулювання політичних вимог на різних зборах, виступи проти царського імперського

1905 рік на Україні. Харків, ДВУ, 1925, стор. 48. І нагінка на працю Христюка в «Летопись революции», 1926, ч. 1, стор. 197).

^{30а} *Ив. Цызарев*, Преддверье аграрной революции 1905 г. «Архив истории труда в России». Петроград, 1923, кн. 9, стор. 99.

³¹ «Революция 1905—1907 гг. в национальных районах России». Москва, 1955, стор. 55. Далі посилення скорочено: «Революция».

³² Там само, стор. 84.

³³ *Е. И. Кирюхина*, «Всероссийский Крестьянский Союз в 1905 г.» «Исторические записки». Москва, 1955, т. 50, стор. 97. Далі скороч. «Истор. записки».

абсолютизму, зокрема й проти національного поневолення України, тощо). У цьому зв'язку можна згадати повстання селян села Павлівки 1902 року, розгром і суд над повстанцями, події, що справили враження на сучасників.³⁴

Звернув на себе увагу за кордоном організований 1903 року страйк селян села Кривого, Сквирського повіту на Київщині («Революция», стор. 58). Як свідчить дослідник, «головним вогнищем страйкової боротьби стали Київська, Подільська, Херсонська губернії» («Революция», стор. 84). У селі Чаплі і Каменка під самим Катеринославом селяни, готуючи страйк, звернулися до сусідніх робітників помощи їм у нерівній боротьбі.

У ході української селянської революції було створено масову політичну організацію селян «Українська селянська спілка» (з ініціативою членів РУП братів С. і В. Мазуренків; радянські сучасні історики, в тому числі й київська «УРЕ», приховують Українську Селянську Спілку під «Всеросійський крест'янський союз», що його було утворено пізніше, після української ініціативи).³⁵ Хоч Українська Селянська Спілка не форсувала терору і збройної боротьби, наполягаючи більше на масовість і міцність організації, все ж царська «адміністрація вважала, що їй легше буде справитися з революційними партіями, ніж з міцною Селянською спілкою, а через те найбільшу увагу свою звертала на боротьбу з цією організацією». ³⁶ У заяві з приводу інтерпеляції в І Державну думу про переслідування членів Селянської спілки говорилося, що по самому тільки Сумському повіту Харківської губернії було арештовано селян та інтелігенції 1 100 чоловіка, у чотирьох повітах Катеринославщини — більше 1 500 чоловіка («Исторические записки», 1955, т. 50, стор. 140).

Щоб продемонструвати перед світом свою організовану силу, селяни часом збиралися до міст. У Сумах на Харківщині відбулась 40-тисячна демонстрація селян.³⁷ Російський уряд на все мав тільки одну відповідь: терор, поліція, військо. Було командировано в Чернігівську губернію навіть

³⁴ «Дело павловских крестьян». Официальные документы. Лондон, В-во «Жизнь», 1902, 56 стор. Передмова В. Бонч-Бруевича.

³⁵ Російський історик подає дані про те, що ще до відкриття І з'їзду Всеросійського крест'янського союзу на Україні 200 000 селян Донецької округи підписали «постанову» («приговор») про потребу створення Селянської спілки. Керівником цієї акції історик називає С. Мазуренка. (Шестаков А., «Всероссийский крестьянский союз». «Историк-марксист», 1927, т. 5, стор. 96). Інший російський історик, прозиваючи братів С. і В. Мазуренко «ліберальними буржуа», пише, що вони провели в «постанови» селян «вимоги „парламентаризму“, рівноправности української мови з російською» (Е. И. Кириллина, Цитована праця. «Исторические записки», 1955, т. 50, стор. 101, 112,—113).

³⁶ Євген Чикаленко, Спогади 1861—1907. Нью-Йорк, УВАН, 1955, стор. 289.

³⁷ «Революция...», стор. 95.

своєрідного командувача окупаційно-каральними військами — генерал-ад'ютанта Дубасова («Революція», стор. 95).

Буває, що найслабший стає непоборним перед найсильнішим. Цікаво спостерігати, як українська селянська революція з нестримністю грозовиці стала «соборною», всеукраїнською. Для неї наче не існувала та, за висловом Лесі Українки, «прірва» на Збручі, що нею дві імперії хотіли навіки розрізати Україну на дві частини й поділити між собою і що через неї, мов птах, так часто перелітала в матеріялами Групи УСД Леся Українка. Історичні факти:

20. VI. 1902 року (тобто вже через два з половиною місяці після вибуху селянських заворушень на Полтавщині) в селі Куровичі, Перемишлянського повіту спалахнула перша іскра хліборобського страйку в Галичині, незабаром страйк охопив усю Галичину. Енциклопедична довідка каже про нього:

«Цей страйк, один із найбільших в історії хліборобських страйків взагалі, крім економічних, мав і політичний ґрунт — протест проти польського верховодства. Страйки, що охопили до 200 тисяч селян і виявили їх надзвичайну солідарність, мали успіх: заробітна платня збільшилася (заборонювана раніш), сезонна еміґрація набрала організованих форм. Вислідом... було те, що дідичі, боючися руйни, почали парцелювати землю між селянами (протягом десятиріччя — до 140 000 га, щоправда переважно полякам)» («Енциклопедія українознавства», том II, частина 2, стор. 488).

До цього треба б додати провідну організаторську ролу в страйках організованого галицького студентства та двох політичних партій — радикальної (УРП) і соціал-демократичної (УСДП Галичини й Буковини). І тут, як на сході, була жорстока пацифікація, поліція, військо, кілька сот судових процесів, підсудних коло 4 000... Як у підросійській, так і в підпольсько-підавстрійській Україні після першої хвилі руху (1902—03) піднялася скоро друга його хвиля (1906—07). Словом, віками розчленовану країну селянська всеукраїнська революція продемонструвала як одну націю.

Вернімось на схід: тут події ішли дедалі більш рухливо і хаотично. Події 1903 року показали, що українське селянство не було таке ізольоване від українського міста, як здавалося. Воно було на Україні присутнє скрізь — насамперед серед студентства, робітництва, солдатів і матросів. Леся Українка в брошурі Групи УСД під назвою «Оцінка нарисів програми Української соціалістичної партії» (1900) цікаво ставить питання, в яких суспільних верствах має переважно провадитися пропаганда чи серед міських робітників, чи, може, головне серед робітників по економіях, сільських наймитів та дрібних селян. Вона особливу увагу прикладає до національного освідомлення міського робітництва, щоб між ним і сільським пролетаріатом, не зачепленим денационалізацією,

не постала культурна прірва, «аби вони не стали чужинцями в рідній стороні» (стор. 14).³⁸

В іншій брошурі видання Групи УСД «Царі, пани а люди» (Женева, 1903), що її Леся Українка написала під свідомим враженням полтавсько-харківських селянських заворушень, вона ставить питання політичної спілки робітників і селян та кидає гасло «багатої робітницької і селянської України» (див. цитати в описі цієї брошури в розділі про джерела до історії Групи УСД).

Властиво першими й головними читачами видань Групи УСД були студенти. Як свідчить Мірза-Авакянц у цитованій вище праці про полтавські заворушення, студенти, ідучи на село, не так поширювали саму літературу, як усно передавали селянам почерпнуті з нелегальних видань думки й ідеї. Властиво революційний початок зробили студенти обох столичних університетів України: Харківського (демонстрація 19. II. 1901) і Київського (демонстрація в березні 1901). В обох випадках місцеве робітництво могло обложеним і обстрілюваним військом студентам. Про виключний вплив студентів у полтавсько-харківських заворушеннях селян було вже згадано раніш. Не кажемо вже про те, що зв'язана з Групою УСД спеціальна для праці серед селян «Група сільських робітників, соціал-демократів Київської губернії» під керівництвом вправного енергійного революціонера Маріяна Меленевського ще з 1899 року провадила роботу в Таращанському, Звенигородському і Васильківському повітах (документи про це див. у розділі про джерела до історії Групи УСД).

Дві різні події характеризують 1903 рік на підросійській Україні: всеукраїнська національно-політична маніфестація української інтелігенції 30. VII. 1903 у Полтаві: відкриття пам'ятника І. Котляревському. Тут Олена Пчілка, мати Лесі України, всупереч забороні губернатора промовляти українською мовою і ввічі йому, сказала промову своєю мовою. Друга подія — загальний робітничий всеукраїнський страйк. Почався він у столиці, «центрі аграрної революції», як називають Київ, 12. I. 1903 («Революція», стор. 57). Через п'ять днів, 17. I, вибух у Катеринославі, а 25. I — і в Харкові.

З цим власне українська селянська революція переросла у всеімперську антицарську політичну революцію 1905 року, в якій видатну роль відіграв російський пролетаріят і російські політичні партії. Але Україна зберегла за собою роллю видатної вибухової сили. В одному 1905 році на Україні відбулось 15 повстань (може й більше, рахую тільки мені конкретно відомі). Серед них такі великі, як «Севастопільське збройне повстання» 11. XI, що в ньому брало участь 6 000 чоловіка; «Олександрівське грудневе збройне повстан-

³⁸ Андрій Жук, Українська соціалістична партія (1900—1904). «Збірник Української літературної газети 1956». Мюнхен, 1957, стор. 223.

ня», жовтень 1905, з участю трьох тисяч чоловіка, у тому числі й багатьох селян, яке охопило цілий придніпровський промисловий район.

Заворушення «Інгульського полку» (грудень 1905) у Миколаєві характерне тим, що солдати мотивували його відмовою від уживання їх на придушення селянських і робітничих заколотів. Українське селянське походження матросів панцерника «Потьомкін» і взагалі Чорноморської фльоти дало себе знати в збройних повстаннях матросів.

Побіжні згадки подій не дають відчуття тієї трагедії, яка таїться в їх глибині, а все ж вони щось промовляють про те, на якому тлі виростав геній Лесі Українки. Вона пережила і вивчила їх від першопочатку на Полтавщині — до кінця. У листі до М. Кривинюка 18. II. 1903, тобто по гарячих слідах події, Леся Українка пише:

«... про Полтавський рух, коли хочете, можу постачити Вам хоч і тепер дуже добрі матеріали, але сама не маю часу писати. Про страйки в Галичині варто теж написати (натурально по-українськи) або хоч скомпіювати з галицьких друкованих матеріалів. Кореспонденції до Бунду і до інших варто посилати, але як лишиться час від праці для своїх» («Хронологія», стор. 668).

До речі, учениця Леніна, якою малює Лесю аж на кількох сторінках київський курс «Історії української літератури» (том I, Київ, 1955, стор. 636, 641), мала на полтавсько-харківські селянські заворушення погляд діаметрально протилежний поглядам на них Леніна, який написав про них таке: «Весняні селянські заворушення на півдні Росії залишилися окремим вибухом» («Сочинения», том 13, стор. 231—232). Спростовувати цю «геніяльну далековзорість» сьогодні вже не треба. Але занотуємо в дужках, що Леся Українка була на цілком протилежних Ленінові позиціях не тільки щодо його в глибокій основі нігілістичних поглядів на селянство, а й у ряді таких фундаментальних питань, як централізм, диктатура партії, терор, етика і політика. Леся Українка, як і Драгоманов та Франко, визнавала соціалізм тільки «етичний», «з людським обличчям», як тепер кажуть; так, вона була марксистом і соціал-демократом, але не ленінського і взагалі не російського типу, а європейського чи властиво — свого власного, українського типу, брала Маркса як теоретичну гіпотезу не безкритично, відкидала як «нове евангеліє». Але в одному не може бути заперечення — вона була революціонерка.

З подій української селянської революції Лесю Українку очевидно потрясли особливо дві цілком протилежні духом події, що увійшли до енциклопедії під назвами: «Сорочинська трагедія» і «Вихвостівська трагедія» — обидві 1905 року.

Перша — позначена організованістю, солідарністю селян, героїзмом і політичною свідомістю — мала дороговказ до визволення.

Друга — позначена сваволею, жорстокістю, внутрішньою війною всередині селянства, самосудом — її дороговказ був до нового рабства.

Може й під враженням цих двох трагедій писала Леся Українка свій лист про революцію до Ольги Кобилянської 26. II. 1906:

«Се такий був тяжкий, і грізний, і величний рік, стільки в ньому було страшних контрастів, „вершин і низин”, буйних надій і трагічних розчарувань, великих перемог і незагойних ран... Та й особисто для мене сей рік теж був таким — він зміряв силу духа мого, я знаю тепер, що я можу і чого не можу... Та я таки знаю, що я ще сильна і що не люди поборють мене» («Хронологія», стор. 772—773).

Це наче говорить уся її країна. А щодо царської російської імперії, то після ударів 1902—07 років вона вже не одужала аж до свого кінця 1917 року.

Новий документ демократичного руху Радянського Союзу і росіяни

Мирослав Прокоп

В цьогорічному червневому випуску нашого журналу я розглянув «Програму Демократичного руху Радянського Союзу» (ДРРС), що є поширена між населенням СРСР як окремий документ заохайвної літератури. «Програма» написана російською мовою, а як її автори — підписані «демократи Росії, України, Прибалтики». За кордоном «Програма» появилася у видавництві Фондації ім. Герцена в Амстердамі (Голландія).

Особливою рисою «Програми» є те, що, на відміну від інших самвидавних публікацій, що виходять з Росії, в яких звичайно замовчується національне питання в Радянському Союзі, а наголос кладеться майже виключно на критиці комуністичної диктатури і на потребі боротьби за соціально-політичні права громадян, у «Програмі» широко проаналізована також політика КПРС у відношенні до неросійських народів та взагалі колоніально-імперський характер СРСР. У «Програмі» читаємо про грабіжницькі підйої російського царату, про боротьбу неросійських народів за державну самостійність, остаточно однак автори «Програми» пропонують тим народам піддатися під плебісцит під наглядом Об'єднаних Націй і таким чином вирішити, чи вони справді хочуть бути самостійні, відділитися від Росії, чи, може, шукати якихось федеративних або конфедеративних форм співпраці з російською державою.

МЕМОРАНДУМ ДО ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР

У грудні 1970 в СРСР появилася новий еляборат Демократичного руху Радянського Союзу. Він має назву «Меморандум демократів Верховній Раді СРСР про незаконне захоплення влади керівництвом КПРС та про його антиконституційну діяльність». «Меморандум» має 56 машинописних сторінок, отже дещо більше, ніж мала «Програма» (47 стор.), і складається з преамбули, 13 розділів і висновків-вимог. На відміну від «Програми», «Меморандум» порівняно мало звертається до минулого російської імперії. Уся його увага зосереджена на сучасності, точніше — на 53 роках радянської влади.

Як видно з назви цього еляборату, його автори виходять з założення, що комуністична партія, точніше — її верхівка, нелегально і насильно захопила владу під час революції і ошуканством виконує її від імени народних мас. У той час, як більшість авторів захаяльної літератури протиставляють сталінський і сучасний періоди влади КПРС періодові Леніна, коли нібито респектувалися чинні закони, головна теза «Меморандуму» міститься в тому, що керівники КПРС вже з перших днів революції використали народні маси для того, щоб вирвати владу з рук Тимчасового уряду, і створили в державі політичну організацію, себто КПРС, яка поставила себе понад усіма державними і суспільними установами. Та організація несе відповідальність за знищення не менше 50 мільйонів людей, що загинули в громадянській війні і потім у результаті репресій, голоду і під час другої світової війни.

На думку авторів «Меморандуму», в Радянському Союзі назріває революція проти кремлівських деспотів, що її відвернути може тільки демократизація режиму. Автори висловлюються за цю другу розв'язку. Щоб це здійснити, вони пропонують, як перший крок, увести в життя постанови конституції СРСР 1936 року, хоч, кажуть вони, вона далеко не досконала. Згідно з такою пропозицією, в «Меморандумі» піддаються критиці поодинокі статті тієї конституції і вказується на те, що треба зробити, щоб в СРСР привернути найкращі передумови законности. Так, наприклад, «Меморандум» вимагає, щоб були здійснені постанови про свободу слова, преси, зборів, організацій, а з другого боку, в ньому вказується на відомі факти внутрішніх суперечностей у самій радянській конституції. Як можна, для прикладу, говорити про те, що Верховна Рада СРСР є найвищим органом влади, коли, згідно з статутом КПРС, сама КПРС «є найвищою формою суспільно-політичної організації, керуючою і унапрямяючою силою радянського суспільства»? При цьому, кажуть автори, тут мова не про цілу партію, а про партійну чиновницьку еліту. Автори ближче розглядають згадану еліту чи її окремі групи.

Перша група тієї партійної еліти — це найвища верхівка партії, що нараховує не більше 15—20 осіб. Це члени всесоюзного політбюро і секретаріату. В їх руках є нічим не обмежена, безконтрольна влада і всі багатства імперії. До цієї групи належать також найвищі чиновники виконавчого апарату партії: керівники відділів ЦК, міністри і голови державних комітетів головних міністерств, секретарі республіканських ЦК, голови рад міністрів союзних республік, секретарі обкомів та ін., разом коло ста осіб. Усі вони в цілому залежні від згаданої вище верхівки і користуються необмеженою владою над підлеглими їм органами. Для всіх тих людей, каже «Меморандум», комунізм здійснений вже від 1920-их років. Їм дається відповідно до їх потреб, а вимагають від них відповідно до їхніх спроможностей.

Середню групу партійної чиновницької еліти творять особи з партійного апарату на рівні обкомів, міськомів, райкомів, начальники відділів міністерств, генерали КГБ й армії. Вони також живуть розкішно, тобто користуються закритими крамницями, спеціальною медичною опікою, санаторіями, дачами, автомашинами. Найнижча група партійної еліти — це такі чиновники, як директори заводів, голови радгоспів і колгоспів, міський партійний апарат, оперативники КГБ, тобто усі нижчі виконавчі органи партії на місцях. Їх привілеї менші, але вони великі в порівнянні з широкими масами народу. А народ — це мільйони робітників, селян і інтелігенції, за винятком тієї частини професійної інтелігенції і діячів культури, які мають високі посади і праця яких має вирішальне значення для держави. Рівночасно однак партійна еліта сприяє масовому зростанню півінтелігенції, яка у свідомості своєї нищоти завжди готова до послуг партійним прикажчикам.

«МЕМОРАНДУМ» І НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В СРСР

Як і в «Програмі демократичного руху Радянського Союзу», у «Меморандумі» багато уваги присвячується питанню політики КПРС у відношенні до неросійських народів. Насамперед там говориться про те, що радянську владу Москва накинула неросійським народам силою збройної агресії. Це привело до ліквідації народних республік України, Білорусі, Грузії, Вірменії, Азербайджану в 1919—21 роках. Не було також вільного волевиявлення тих народів у справах їх входження до складу СРСР. Після другої світової війни продовжувалася збройна і підпільна боротьба в західних областях України і в Прибалтиці аж до початку 1950-их років.

Гарантований конституцією СРСР уявний суверенітет неросійських республік є звичайною фікцією. Поперше, централізація усієї влади в руках партії не залишає місця для будь-яких республіканських прав. Подруге, прийнята на 22 з'їзді програма КПРС говорить про поступове стирання національних відмінностей і втрату значення кордонів між республіками СРСР. Це є, говориться в «Меморандумі», «данина великоросійському шовінізму і національній дискримінації з боку російського керівництва КПРС». Про фіктивність суверенітету союзних республік свідчить також 17 стаття конституції, в якій теоретично гарантується кожній республіці право вийти з СРСР, хоч кожному ясно, що в Радянському Союзі карають неросіян навіть за спроби забезпечити права їхніх республік в рамках СРСР. Що тоді говорити про вільний вихід! У «Мемурандумі» пишеться: «Ми знаємо сотні українців, литовців, лотишів, естонців, які за такого роду діяльність відбувають ув'язнення на території Російської федерації. І, з другого боку, не відомо про жодну людину шовіні-

стичних поглядів, яку покарали б за порушення суверенності національних республік».

У «Меморандумі» наведені численні приклади політики русифікації неросійських народів. Там говориться, що «навчання у вузах союзних республік в основному ведеться російською мовою», що навчання російської мови в неросійських школах є примусове, як і в армії, але що росіяни, які живуть у неросійських республіках, не зобов'язані вчитися в школах мов тих народів, що в російських школах автономних республік мов місцевих народів взагалі не вчать, що українці, білоруси і інші неросійські народи, які живуть поза межами своїх республік, позбавлені будь-яких прав національних меншостей, що усе діловодство в неросійських республіках ведеться російською мовою.

Як уже було згадано, ДРРС пропонує демократизацію країни, зокрема усунення від влади КПРС і передачу влади в руки Верховної Ради, а в галузі національних відносин забезпечення права неросійських народів на державну самостійність, але в залежності від вислуду плебісциту під наглядом Об'єднаних Націй.

ЛАСТІВКА, ЯКА НЕ ПРИНОСИТЬ ВЕСНИ

Із з'ясування національного питання в «Меморандумі», як і попередньо в самій «Програмі» ДРРС, видно, що тут ідеться про найбільш поступове, гуманне і ліберальне ставлення до неросійських народів, яке за весь час появи російською мовою захлавної літератури вийшло з СРСР. Досі не відомо, хто, себто які російські чи неросійські кола стоять за цими документами. На Заході є вістки, що до ДРРС, отже і до його публікацій не мають прямого відношення ніхто з відомих українських діячів самооборони нашого народу, імена яких стали в останні роки прапорними в українському русі. Якщо так, то програма ДРРС тим більше цікава. Звичайно, те, що пропонують діячі ДРРС, не може задовольнити українців, які вважають питання державної самостійності України бездискусійним і не бачать причини узалежнювати цього від рішення будь-якого міжнародного чинника. Остаточо про дозвіл Об'єднаних Націй не просили і на їхній плебісцит не ждали десятки народів, що в останні десятиліття здобули незалежність. Годі виправдати таку вимогу у відношенні до неросійських народів СРСР.

Окремим також залишається питання реальності пропозицій ДРРС, його надії на демократизацію країни або на передачу влади КПРС в руки Верховної Ради. Правда, у березні 1917 року цар Микола II впродовж короткої конференції склав зречення на руки представників Тимчасового уряду, але теперішні вожді КПРС — це не Микола Романов і не такий тепер час.

Однак те, про що тут йдеться, — це виключно принципове ставлення ДРПС до неросійських народів. Воно, як сказано, не досконале, але поступове, і його треба вітати. Його поступовість приємно вражає на тлі тієї національної політики, що її ведуть вожді КПРС, і на тлі ставлення до неросійських народів СРСР переважної більшості російської суспільності в СРСР, врешті, на тлі літеплої неухважності до цього питання більшості російських дисидентів, не кажучи вже про прямо таки вороже наставлення до прагнень неросіян російських емігрантів.

Про національну політику КПРС не доводиться багато говорити. Її мета ясна: прискішеним темпом привести до повної русифікації неросійських народів Радянського Союзу, словом, перетворити неросіян на росіян. Вимовним показником такого курсу є не тільки загальновідомі факти насильницької русифікації, що їх заплямовує також «Меморандум», але зокрема останні дані перепису населення 1970 року, з яких видно плянову політику колонізації росіянами неросійських республік і розсіювання неросіян по цілому Радянському Союзу, де вони тонуть у російському морі, а деколи і самі стають знаряддям русифікації інших народів. Для біологічного і етнічно-культурного збереження неросійських народів це має катастрофічні наслідки.

Вимовним прикладом цього є Україна. Від 1959 до 1970 року число росіян в Україні зросло з 7 мільйонів до 9,1 мільйона. За той час збільшилося також на один мільйон число українців на Україні, які визнають російську мову рідною. Їх сьогодні вже близько 3 мільйонів.

Вражає також плянова політика поселення росіян в поодиноких областях. За останніх 11 років їх відсотковий уділ зріс серед населення в 20 областях УРСР, а незначно зменшився тільки в п'ятьох: у Волинській, Львівській, Тернопільській, Чернівецькій, Кримській, а також у самому Києві. Варто зазначити однак, що Кримська область і так має велику російську більшість: аж 67,3%, а в Києві росіяни творять 22,9% населення (українці 64,8%). Кількість росіян особливо зросла в таких областях, як Ворошиловградська, де вони тепер творять 41,7% населення, Донецька — 40,6%, Харківська — 29,4%, Запорізька — 29,0%, Одеська — 24,2%, Дніпропетровська — 20,9%. Цікаво, що порівняно сильно зросло число росіян також у Херсонській і навіть у Полтавській областях. Спеціально вимовне зростання числа росіян у названих промислових областях. Тут виразна тенденція відтінати російським масивом ту територію від українського материка, яка має вирішальне значення для життя і розвитку повноцінної української нації. Історично така політика нагадує злопам'ятну концепцію т. зв. «Донецько-Криворізької республіки совєтів», що її породили тодішні більшовики в лютому-квітні 1918 року, але яка зазнала поразки.

Здійснюючи такий плян перемішування населення і колонізації неросійських земель росіянами або зрусифіковани-

ми елементами, кремлівські «інтернаціоналісти» не приховують ні своїх остаточних цілей, ні радості з приводу таких успіхів. У коментарі першого заступника начальника Центрального статистичного бюро СРСР Л. Володарського, надрукованому в «Правді» від 7 травня ц. р., позитивно відзначається факт, що коли в 1969 році було в СРСР 10 мільйонів неросіян, які назвали російську мову рідною, то в 1970 їх число зросло до 13 мільйонів. Автор захоплено пояснює, що російська мова стала для багатьох народів СРСР «другою рідною мовою» і що «мільйони людей різних національностей уважають російську культуру своєю рідною культурою і російську мову своєю рідною мовою». Це національне ренегатство Володарський величає як «прогресивний процес». Він іде так далеко, що виправдує асиміляцію народів СРСР: «Разом з консолідацією відбувається й асиміляція народів СРСР, при якій особи одної національності переймають культуру і спосіб життя іншої національності. Це йде разом із збільшенням числа населення одної національності і зменшенням іншої». Володарський не договорює справи до кінця, отже не каже, що тією другою національністю, з якою інші мають асимілюватися, є росіяни, але про це говорять самі факти.

Ясно, що такий розвиток відкриває перед російськими шовіністами небувалі перспективи: ще кілька десятиріч такої політики «консолідації» народів СРСР — і на широких просторах імперії усі говоритимуть одною «рідною» мовою і визнаватимуть одну «рідну» культуру. Заповітна мрія носіїв історичного російського імперіялізму, що уважали ново-загарбані території за свої, а їхні народи за росіян, мала б таким чином здійснитися під прапором «пролетарського інтернаціоналізму» КПРС. Зайво казати, що від такого шовіністичного дурману може оп'яніти всяка голова. Біда тільки в тому, що весь цей «прогресивний процес» і уся ця «консолідація» народів, — це не прогрес і не консолідація, а звичайнісіньке політичне народовбивство, і ті, кому таку долю готують, про це знають і добровільно в домовину лягати не хочуть.

Як згадано вище, пропозиції «Меморандум» ДРРС в національному питанні є протиставні не тільки до політики КПРС, але також до ставлення до неросійських народів широких кіл росіян. Звичайно, в умовах комуністичної диктатури важко оцінити, яке число російського народу виправдує народовбивчу національну політику партії. Важко також сподіватися від тих росіян, які не спроможні боронити своїх власних політичних і соціальних прав перед тиском комуністичної диктатури, щоб вони виступали в обороні неросійських народів. Але рівночасно не можна переочити факту, що ті російські бюрократи, які з доручення Москви поселяються на Україні, в своїй переважній більшості нехтують правами народу, серед якого живуть, а часто таки зневажливо ставляться до української мови, культури, історії і є прямим інструментом русифікації українського народу. Подібно вони

поводяться і в інших неросійських республіках. Доцент медичного інституту в Києві, Р. Тельнова, яка в 1963 році публічно осквернила пам'ятник Шевченка в Києві, є одним, на жаль, не єдиним, показником настроїв російських бюрократів на Україні. Такі вияви хворобливого шовінізму і здичавіння не віщують нічого доброго для взаємин між українським народом і російською меншістю на Україні. На щастя, не всі росіяни, що живуть на українських землях, є послідовниками тельнових. Доказом цього може послужити, наприклад, мужній виступ російського письменника, що живе на Україні, Віктора Некрасова проти наклепів Олександра Полторацького на Вячеслава Чорновола і Святослава Караванського в 1968 році. Некрасов підписав тоді спільний протест разом з Іваном Дзюбою, Євгеном Сверстюком, Михайлиною Коцюбинською і Ліною Костенко. Цікаво відзначити, що панівна не тільки московська, але й місцева, київська бюрократія цього «прогріха» Некрасову не простила: на шостому з'їзді письменників України Некрасова до правління не переобрали. Росіянин, що зберіг людську гідність і пошану до народу, серед якого живе, Смоличам, Козаченкам і їхнім зверхниками також не вигідний. Їм ближчі тельнові.

На жаль, у час, коли керівники КПРС і шовіністична частина російської суспільності активно ангажується в політичне народовбивство неросійських народів, у колах російських дисидентів у самій Росії рідко чуються голоси, які таку політику засуджували б. З цієї причини доводиться говорити про публікації Демократичного руху Радянського Союзу як про ластівку, яка весни не приносить. Тільки частинно рятують честь російських дисидентів такі постаті, як історик Андрій Амальрик, академік Андрій Сахаров, Олександр Гінсбург, Юлій Даніель, які в більшій або меншій мірі засуджують політику царату у відношенні до неросіян та політику КПРС. А втім, насильства російського імперіялізму до радянського і радянського періоду в галузі національних відносин такі великі, що вони мусіли б родити однудушний осуд з боку тих російських кіл, які борються за політичні права свого народу. Цього вимагає від росіян пряма людська чесність і гуманність. Але коли і це не спонукає їх виразно висловитися, тоді виступити в обороні неросіян вони повинні з добре зрозумілого власного політичного інтересу. Бо як може російський народ здобути для себе демократичні вольності, звільнитись від тиску комуністичної диктатури без зрушення стихії неросійських народів? У цьому відношенні могли б опозиційні кола в Росії дещо повчитися у В. Леніна.

КОЛИ ОТРУТА ШОВІНІЗМУ НИЩИТЬ ЗДОРОВИЙ ГЛУЗД

Проте на найбільш сумні рефлексії наводить слідкування за реакцією російських емігрантів на виступи Демо-

кратичного руху Радянського Союзу. Як з'ясовано в листопадовому числі нашого журналу за минулий рік, вони, точніше — найсильніша їхня політична партія, «Народно-трудоий союз» (НТС), дуже критично поставилися до «Програми» ДРРС. Як видно з двох випусків їхнього журналу «Посев» за березень і квітень ц. р., вони продовжують атакувати ДРРС також за «Меморандум». Цій темі присвячена спеціально стаття в квітневому числі Аркадія Столипіна. Столипіна хвилюють ті місця «Меморандум», в яких розглядається національне питання, і він намагається їх заперечити.

Ось так, наприклад, 21 стаття конституції СРСР визначає єдине союзне громадянство, а «Меморандум» це кваліфікує як «вигідний інститут великодержавного шовінізму». Столипін обурюється. Він пише: «Дозвольте, дозвольте. В чому хочете можна обвинувачувати радянську владу, але аж ніяк не в цьому. Єдине громадянство існує у всіх сучасних федеративних державах, наприклад, у Західній Німеччині, США, Швейцарії, і нікому в голову не приходить говорити з приводу цього про «великодержавний шовінізм».

Ось так Столипін з легкого серця порівнює СРСР з названими державами Заходу, наче б СРСР був справді гомогенною нацією їх типу. Шкода тільки, що він не каже, якого «великодержавного шовінізму» мали б лякатися, наприклад, швейцарські громадяни, що говорять французькою мовою. Німецького чи італійського? Їм же німці своєї мови не накидають і не ставлять себе в позицію «старшого брата».

Не менш обурює Столипіна таке місце в «Меморандумі»:

«Без будь-яких законних обмежень росіяни поселяються в найбільш багатих і культурних районах країни (СРСР). Колонізуючи ті місцевості, росіяни в цілому зберігають свою мову і культуру, насаджують російську мову, асимілюють місцеве населення, яке в багатьох місцях стоїть перед небезпекою етнічного знищення».

Столипін відповідає: «Як доказ цього „злочину“ наводиться ряд чисел. Але ні слова не згадується про те, скільки українців, білорусів і інших заселили простори Сибіру і російського Далекого Сходу, скільки грузинів, вірмен поселилися в центральних районах Росії і часто зайняли там поважні посади».

Отже, за логікою Столипіна виходить, що між поселенням українців у Росії і росіян на Україні, в Білорусії чи в Прибалтиці різниці немає. Йому ніби не відоме, що, змушені покидати рідні землі в результаті уславлених оргнаборів на працю чи масових заслань сталінського періоду, українці і інші неросійські народи позбавлені в Росії будь-яких прав національних меншостей, що вони не мають ні власної преси, ні видавництва, ні шкіл і призначені на повну русифікацію.

Далі Столипін заперечує тезу «Меморандуму» про насильні підбої царату, кажучи, що більшість неросійських народів приєдналася до Росії добровільно. До цієї категорії він зараховує також Україну. Тут, звичайно, Столипін прикида-

ється неграмотним (треба виключити, щоб діячі НТС не знали історії своєї батьківщини). Про криваві підбої кавказьких народів, про різну кіргізів, що її вчинили царські генерали і місцеві колонізатори в 1916 році (біля 150 тисяч убитих), Столипін міг би прочитати в писаннях російських поетів й істориків. Щодо України, то йому також не може бути невідомим те, які зобов'язання взяв на себе московський цар у Переяславі і з чийої волі козацька держава українського народу перетворилася на губернії Російської імперії.

Виявляється однак, що таке ніби незнання історії потрібне Столипіну для того, щоб піддати під сумнів бажання неросійських народів самим керувати собою. Він висловлює сумнів щодо того, чи, як пишеться в «Меморандумі», при найближчому катаклізмі імперії неросійські народи створять власні держави, бо, мовляв, «народи Росії прожили разом з російським народом впродовж століть». Яка зворушлива подібність до того, що говорять вожді КПРС! Вони ж кажуть, що Україна «навіки» зв'язала свою долю з Росією і що такого зв'язку навіть вимагають життєві інтереси українського народу.

До речі, це ідеологічне і політично-концепційне пов'язання між захисниками єдності імперії по обох боках залізної зависи впадає в очі також тоді, коли йдеться про їхні аргументи в боротьбі з неросіянами. Як відомо, всім визвольним рухам неросійських народів Москва завжди пришиває якесь пов'язання з сторонніми силами, західними імперіялістами. А ось у безрезневому числі «Посева» за цей рік пишеться про «польсько-український сепаратистський» погляд на історію, що, мовляв, слідний у «Програмі» ДРРС. Словом, стороння сила, бо в уяві російських шовіністів «сепаратисти» можуть бути тільки за кордоном. На Україні ніхто самостійності не хоче. Поширюються також поголоски, що нібито за «Програмою» і «Меморандум» стоять закордонні євреї... Отже знову стороння сила.

СПІВПРАЦЯ УСІХ НАРОДІВ СРСР — ЄДИНИЙ ВИХІД

Язва шовінізму, що роз'їдає велику більшість росіян по обох боках радянського кордону, є великою трагедією народів Радянського Союзу. Це трагедія для неросійських народів, бо великодержавний шовінізм підтримує серед російського народу дух нетолеранції, ненависти, загарбництва, почуття якоїсь фальшивої місії, а рахунок за це мусять платити неросіяни. Цей рахунок — це не тільки знищена самостійність неросійських народів, але й спалені їхні бібліотеки, пограбовані музеї, розгромлені церкви і безконечне число знищених і переслідуваних їхніх патріотів. У цей же самий час шовінізм — це отрута для російської душі, він не дає змоги росіянам перейти еволюцію, що її перейшли в остан-

ні десятиліття народи західних імперій, і засвоїти собі філософію міжнародних взаємин, в основі якої лежить респект до свободи розвитку сусіда і невтручання у його внутрішні справи.

Такий стан породжує глибокий комплекс взаємної ненависти і ворожості народів імперії до росіян. При тому це діється в нашу добу, коли у всіх народів й у всіх суспільствах розвинена дуже загострена чуттєва реакція на явища будь-якої кривди чи дискримінації: національної, расової, соціальної, релігійної, і разом з цим зростає серед тих народів прагнення справедливості, миру, нового суспільного і міжнаціонального ладу без насильства, забріханості, обману. А що рівночасно існує в народів свідомість великої прірви між такими ідеалами і дійсністю, то це підносить маси на боротьбу, кидає на вулиці, велить протестувати, здирати маски з фальшивих богів, вимагати реформ, пошани до людини, до її гідності, забезпечення права народів і рас бути самими собою. Ці пристрасті потрясають сьогодні багато країн західного світу, де в умовах демократії вони мають змогу виявитися назовні в найбільш драматичних формах.

Радянська імперія знаходиться наче поза засягом цієї великої людської стихії, що розливається на різних континентах. Але це тільки ілюзія. Бо хто сумнівається в тому, що поза ґратами імперії нагромаджена колосальна стихія національних і соціальних пристрастей, які у пригожий час доведуть до гігантських вибухів? Звичайно, сьогодні вони придушені величезним апаратом терору. Історія вчить, що рабовласницькі імперії не раз упродовж довгих періодів втримували маси під контролем самими засобами насильства. На це безперечно розраховують кремлівські вожді. Але й такі імперії не вічні. Тому, не пробуючи ставити прогноз на роки чи десятиріччя, треба вже сьогодні турбуватися тим, щоб майбутній вибух народних пристрастей не перетворився на різною і хаос. Поперше, тому, що в умовах радянської влади проллялося вже доволі багато людської крові, і усім народам імперії треба б уже сьогодні працювати на те, щоб майбутню нагоду перетворити не на боротьбу всіх проти всіх, а на нову добу міжнаціональних взаємин, побудованих на принципах взаємовизнання і права кожного народу бути собою. Подруге, тому, що у новому хаосі можуть створитися умови для появи на історичній арені нових спритних ошуканців, які народні прагнення до свободи можуть обернути на нову неволю.

За їх становищем в імперії вирішальне слово тут належить росіянам. Вони, точніше — їхні крапці елементи, мусіли б докладати всіх зусиль для того, щоб протиставитися хвилі великодержавного шовінізму. Бо це є той головний ворог, який лежить гнилою колодою на дорозі до мирного співжиття самостійних народів сучасної імперії. А тим часом тепер виходить так, що коли не рахувати винятків, то народобивча національна політика КІРС знаходить якщо

не підтримку великої частини російського народу, то принаймні не будить у нього серйозних застережень. Це не добре. Криваві події останніх місяців у Пакистані показали, які наслідки може принести шовіністичне засліплення одного народу, який відмовляє права на самостійне життя іншому народові. Тривалих взаємин між народами на насильстві будувати не можна.

Подій пакистанського типу сьогодні в Радянському Союзі немає. Але, як сказано, політичне народовбивство продовжується. Це не є час, коли можуть мовчати ті російські кола, які несправедливістю вважають політичне поневолення свого народу. Чесна людина не мовчить, коли сусіда грабують. Тому дуже вражає те, що досі ми не чули ні одного мужнього голосу з кіл російських політичних груп на еміграції, які засуджували б переслідування українських патріотів, палення бібліотек, нищення, культури і мистецтва, плянову колонізацію росіянами українських земель або їх брутальну поведінку на Україні. Хто мовчить у час, коли, за окресленням «Правди», здійснюється т. зв. «консолідація» і асиміляція народів СРСР, — той стає моральним співником народовбивства. А ще гірше тоді, коли, як це роблять керівники НТС, таку політику виправдують. Це не починається до свободи російського народу, ані до його оздоровлення від отрути шовінізму, до його відродження, яке йому потрібне не менше, ніж політична та соціальна свобода. Це також не веде до співпраці між народами СРСР, що є передумовою звільнення народів від сучасної національної, політичної і соціальної неволи.

Два голоси про нову книжку А. Камінського*

РЕВОЛЮЦІЯ І РЕВОЛЮЦІЙНА КОНЦЕПЦІЯ

*«Ми привикли думати, що революції є причиною змін. У дійсності є якраз навпаки. Зміни підготовляють ґрунт для революцій. При-
таманні змінам труднощі й тертя настроюють
людей прихильно до революційних гасел. Змі-
ни приходять спочатку. Там, де стан речей не
змінився взагалі, революція найменше правдо-
подібна».*

Ерік Гоффер, «Характер нашого часу»

У визвольному процесі кожного поневоленого народу можна завжди вирізнити два основні комплекси, що їх коротко визначають, як мета і шлях. Мета — це ділянка ідеології. Ідеологія, між іншим, має з'ясувати основні причини визвольної політики (чому треба боротися за визволення) та накреслити візію кращого вільного життя після перемоги. Шлях розробляє стратегія — тактика та програма дії тих сил, що ставлять своїм завданням боротьбу за визволення.

Якщо йдеться про проблематику, зв'язану з шляхом і методикою визволення, то тут центральне місце посідає проблема революції. Не треба обов'язково погоджуватися з тезою М. Прокопа — автора передмови до книжки А. Камінського, що «для поневоленої нації революція є єдиним засобом її визволення й усамостійнення» (стор. 4), щоб трактувати справу революції, як таку, що висувається на чоло визвольної проблематики. Для всіх зацікавлених цією проблематикою концепція національної революції є вихідною основою для дальших теоретичних і практичних міркувань і висновків. Заперечення революційного шляху визволення автоматично викликає питання: якщо не революція, то що?

Коли додати до цього, що проблема революції та історія революцій і революційних рухів належать самі собою до найцікавіших предметів історичного та соціологічного досліджу, то треба дивуватися, що український політичний світ так мало уваги присвячує цій проблематиці. А вже цілком незрозумілим є, чому українська політична еміграція, яка вийшла «з революції» і в якій передову роллю відіграють партії

* *Анатоль Камінський, За сучасну концепцію української революції. В-во «Сучасність», 1970, 133 стор.*

революційного спрямування, залишила проблему революції поза засягом своєї уваги. Очевидно, не йдеться про неглибоку, а то й плитку революційну фразеологію, якої не бракує, а про серйозне опрацювання проблеми.

На цьому тлі великої порожнечі студія Анатолія Камінського являється майже піонерською появою. Це перша від багатьох років спроба трактувати проблему всесторонньо. Давніші, досить фрагментарні спроби 1930-их років і навіть з часів збройного резистансу в другій світовій війні і після цього дотримувалися суб'єктивно-волюнтаристичного підходу за такою приблизно схемою: Україна є поневолена. Вона хоче бути вільною. Тому вона зробить революцію і визволиться. А ми — тобто революційна організація — є авангардом тієї революції і маємо її організувати. Такий підхід ще також характерний для, здається, єдиної серйозної книжки на тему української революції, що появилася на еміграції: «Інтегральна революція» Ореста Зибачинського.¹ Проте, автор цієї праці ще надто прив'язаний до вузької концепції революції націоналістичного руху тридцятих років. Причиною, можливо, було те, що йому бракувало досвіду 1960-их років, великої динамічної напруги і яскравих змін у всьому світі, а в тому числі і в СРСР і на Україні. Зате Камінський не тільки враховує досвід найновішого часу, але й ставить в основу своєї концепції революції сьогоднішній розвиток й актуальні нині обставини. Тому він дає справді сучасний нарис такої концепції, виходячи поза традиційну психологічну схему революції і торкаючись її соціологічних основ.

Насамперед треба сказати декілька слів про загальний характер книжки. Це — за визначенням Миколи Шлемкевича — серйозна публіцистика, тобто публіцистика, яка не суперечить науці ані в методиці, ані в цілях, ані у висновках. Навпаки, вона користує з наукових досліджень й узагальнень і намагається дотримуватися наукових стандартів у шуканні за правдою. Публіцист різниться від науковця тим, що він не заходжується коло широких джерельних дослідів (хоч і таке буває), але радше користує з матеріалів, зібраних науковцями. Подруге, він завжди є пропонентом якоїсь справи (англійська мова має на визначення цього важке для перекладу слово «committed»). Служиння якійсь справі й її пропагування не мусить перешкоджати публіцистові в його прагненні до об'єктивності, оскільки в нього наявне бажання бачити свою справу в контексті інших справ і розуміння можливості різних підходів до неї. І саме тому, що книжка Камінського за своїм публіцистичним характером стоїть на грані, як і тому, що в нашій політичній літературі бракує стисло наукових опрацювань проблеми революції, варто було доповнити її науковим апаратом, подавши бодай більш вичерпну бібліографію й індекс імен та тем. Ці речі спричи-

¹ Орест Зибачинський, Інтегральна революція. Мюнхен, 1960, 342 стор.

нилися б у великій мірі до збільшення вартости його праці. Треба сподіватися, що в наступному виданні ця вимога буде здійснена.

Як сказано, Камінський дотримується високих стандартів. Речевість і якість у нього на першому місці. Висновки базовані на солідних диспозиціях, з точно визначеними поняттями в основі цих останніх. Читач знає, про що автор говорить і про що він думає. Я зумисне підкреслюю ці якості книжки, бо в нашій еміграційній публіцистиці вони належать радше до винятків, ніж до правила. Стиль Камінського, однак, не є легкий. Це зумовлене в нього бажанням втиснути якнайбільше змісту в якнайменшу кількість слів. Словесного розводнення у викладі немає. Все це ставить доволі високі вимоги до мотивації, уваги й інтелектуального рівня читача.

Складається книжка з одинадцяти розділів, які властиво є окремими есеями, пов'язаними темою в одну цілість, при чому кожен з них розглядає певний аспект проблеми.

Коли автор ставить своїм завданням шукання сучасної української революції, то цим самим звертає увагу вже в самій назві книжки на існування іншої концепції — несучасної, давньої чи радше перестарілої, тобто такої, що не відповідає сучасному станові справ та існуючим тенденціям. І справді, він багато разів протиставляє нову сучасну концепцію — концепції старій, сьогодні не актуальній. Очевидно, йдеться про українську концепцію, бо це цікавить і автора і нас, читачів. Приклади деяких модерних чужих революційних концепцій (як от Че Гевари, Дебрея) — це тільки порівняльно-ілюстративний матеріал, і сам автор слушно стверджує, що вони не підходять до нашої ситуації і насправді не збагачують нашого досвіду; децю ж із того «ми вже брали» багато раніше.

Але в цьому протиставленні давнішої революційної концепції модерній криється одне непорозуміння, яке треба було б вияснити. Насамперед, про яку давнішу концепцію йде мова? Автор називає давнішу концепцію клясичною. Однак при ближчому погляді бачимо, що йдеться не про клясичну концепцію революції чи точніше клясичну теорію революції, а про оуєнівську концепцію, що оформилася в 1930-их роках. На ділі іншої української концепції революції не було. Писання М. Шаповала, І. Мазепи й інших українських соціалістів, що їх автор згадує і цитує, є писаннями *ex post*. Їх мета з'ясувати причини невдачі української визвольної революції. Знову ж перед революцією 1917 року українська соціалістична думка йшла у фарватері російських соціалістів і на свою окрему революційну чи, беручи ширше, визвольну концепцію не здобулася.

Виникає питання, чи давно оуєнівську революційну концепцію можна назвати клясичною. На нашу думку, аж ніяк. На питання, що таке клясична концепція революції, відповідь може бути одна: загальна теорія революції! Автор, однак, не розглядає її. Зате на стор. 33 він подає свою дефі-

ніцію революції, під якою розуміє «силову зміну існуючого режиму на такий, який є або повним, або майже повним запереченням попереднього стану і тим самим ліквідує ті елементи режиму, які визначали його суть». Правда, автор твердить, що це тимчасова чи вихідна дефініція, але іншої не подає, і треба задоволитися тією, що подана ним. А ця дефініція є в повній згоді з класичною концепцією чи теорією революції. І вона єдина є досі правильна. Всі інші (модерні чи немодерні) теорії і дефініції є незадовільні, а щонайменше не доведені. Візьмим для прикладу «мирну революцію» чи «договірну революцію», з допомогою яких деякі народи здобули свою державність. Насправді в даних випадках жодної революції не було. Була, можливо, загроза революції або зародження чи початкова стадія революційного процесу. Але це інша справа. Ці народи одержали те, що звичайно здобувається революцією, без революції. Звідси виникло деяке змішання понять, що його зустрічаємо навіть у серйозній політичній літературі, інколи навіть з маркою наукової.

Насправді в революції важить не тільки вислід, але й спосіб, метода її здійснення. Власне революційна метода відрізняє революцію від усіх інших соціально-політичних процесів і змін. Інакше кажучи, застосування сили є одним із суттєвих елементів у визначенні революції. Коли цього елементу немає, коли нема революційної методи, то тим самим немає революції. З цього погляду «мирна» чи «договірна» революція є *contradictio in adjecto*. Це цілком інша категорія явищ. Очевидно, ми можемо собі уявити, що в майбутньому може заіснувати такий стан, що революції — такі, як були досі і ще сьогодні відбуваються, стануть зайві. Спірні внутрішні соціальні, національні та політичні питання, включно з творенням нових держав, будуть розв'язуватися без застосування насильства, виключно шляхом переговорів, арбітражу, як сьогодні вирішуються проблеми і спори між працевластцями і робітниками. Але тоді не тільки концепція, а й термін «революція» стане зайвим. А навіть якщо термін утримається, то в зміненому сенсі на подоби таких термінів, як «індустріальна», «наукова», «моральна», «виховна» і т. ін. революція, що фактично визначає прискорену і докорінну зміну в якійсь області людського життя.

Щоб справа стала ще ясніша, можна покористуватися аналогією з війною. У взаєминах між державами війна є тим самим, що й революція у внутрішніх взаєминах. І кожному зрозуміло, що коли ми говоримо, наприклад, про холодну війну, то під цим не розуміємо справжньої війни, тобто фактичного застосування сили. «Холодна війна» (модерна концепція) не є дійсною війною (в класичному розумінні), так само як «мирна революція» не є дійсною чи, як хто хоче, класичною революцією. Якогось вислуду, що його звичайно досягається шляхом війни, наприклад, поширення державної території чи навіть ліквідації цілої держави, можна домог-

тися так само і без війни. У цих випадках можна, правда, говорити про «війну нервів», що її одна сторона не витримала і скапітулювала, але факт залишається фактом, що справжньої війни не було. Загарбання Чехо-Словаччини Гітлером відбулося без війни (вистачило самої загрози і концентрації збройних сил), а Польща була загарбана шляхом війни. До речі, Карпатську Україну окупувала Угорщина також засобами війни, бо був збройний опір української Карпатської Січі. Сталін зайняв балтицькі держави, Буковину і Басарабію без війни, а частину фінляндської території з допомогою воєнних дій.

Пригадуємо ці загальновідомі факти тому, що вони свідчать про те, що не можна вислідом міряти самого процесу чи методи: буде це війна чи революція. Тому треба поставити під сумнів таке, наприклад, твердження автора: «Тому на перше місце у визначенні елементів революції висувається не сам спосіб її здійснення, а передусім її наслідки соціально-політичного характеру» (стор. 33). Таке твердження — це запрягання коней позаду воза. Революція — це саме певний «спосіб» здійснення соціально-політичних цілей, і то якраз спосіб насильницький. Бувають революції невдалі, які не мали жодних соціально-політичних наслідків (бож вони давного соціально-політичного ладу не усунути), але не можна на цій підставі твердити, що їх не було.

Автор міг дуже легко уникнути цієї помилки, коли проаналізував би загальну теорію революції чи, за його термінологією, клясичну концепцію революції. Тому ж доцільно буде висловити декілька думок на тему тієї теорії.

Слово «клясичний» свідчить про тривалу вартість явища, про яке говоримо. Наприклад, клясичний твір — це твір тривалої літературної вартости. Поставлені в ньому проблеми і мистецькі засоби вислову такі, що ніколи не передавнюються. У діялогах Платона чи промовах Демостена є щось, що притягає увагу сучасної людини, хоч історичні умови, в яких вони діяли і творили, ґрунтовно змінилися.

Подібна справа з клясичною концепцією революції. Якщо якась концепція заслуговує на назву клясичної (а не старої чи просто застарілої), то основні її елементи мають тривалу вартість, сьогодні таку саму, як і вчора. Мені принаймні здається, що єдино клясична концепція революції є вірна. В чому ж справа?

Дослідники революційних процесів ділять елементи революції на дві категорії: на такі, що повторюються у всіх, а в кожному разі у «великих» революціях, і такі, що творять специфіку кожної окремої революції. І саме історичний досвід, який ми можемо здобути з вивчення революцій, лежить у більшості в тих елементах, що повторюються або залишаються сталими. Цікаво вивчати й пізнавати специфіку різних революцій, але коли ця специфіка належить до одноразових явищ, зв'язаних тільки з даною революцією, з її історичною

добою і змінними обставинами, то вона не багато дає для загальної орієнтації в проблематиці революції.

Геній справжнього провідника революції виявляється між іншим у тому, що він має відчуття одного і другого, тобто що на базі типових елементів революції він уміє встановити і вирізнити специфіку даної революції і відповідно до того устійнити свою стратегію і тактику. Отож оформлювання класичної концепції революції відбувається шляхом віднайдження та оцінки постійних елементів та факторів різних революцій. На тих елементах базується саме поняття революції. Коли б їх не було, то годі було б знати, що взагалі існує таке явище чи процес, як революція.

Тому протиставлення модерних концепцій революції класичній не витримує критики. З цього також виникає, що не надто долюблена автором схематизація чи пак класифікація революційних процесів є таки потрібна. Наше знання про різні явища життя, особливо ж про його нагромадження і збереження, починається від схематизації. Не знаю, чому революція мала б бути в цьому винятком. Інша справа, коли автор виступає проти шукання якоїсь понадчасової, повсякчас придатної формули на «роблення революції» та віри, що всі майбутні революції можна вкласти в якусь одну схему. Будь-які схеми є результатом минулого досвіду, і з поширенням того досвіду вони також міняються.

У випадку української концепції революції треба радше говорити про стару і нову революційну школу. Стара революційна школа — це давня ОУН разом з її сучасними еміграційними відгалуженнями, що не перейшли або в дуже малій мірі перейшли еволюцію у своїх поглядах і не зробили конечних реформ у своїх програмах і діях. Нова революційна школа зародилася в підпільних колах у час другої світової війни. Сучасні її адепти враховують зміни на Україні й у світі, які заіснували в повоєнний період, і достосовують до них не тільки концепцію і дію. До них належить і А. Камінський, автор обговорюваної книжки «За сучасну концепцію української революції». Критика старої революційної школи і вказування на специфіку сучасності, в якій відбувається підготовка майбутньої української революції, — це найбільш цінна і позитивна частина книжки А. Камінського. Тут автор стоїть обома ногами на твердому ґрунті.

Давня оуєнівська концепція була надто вузька та в своїй основі іраціональна. Немає сумніву, що іраціональні моменти відіграють велику роль у кожній революції, і їх треба враховувати в розробленні і трактуванні кожної революційної концепції. Але сама концепція мусить бути раціональна, тобто вона мусить бути раціонально побудована та обґрунтована. Концепція ОУН була достосована до недорозвиненого соціально і політично суспільства. На її формування мали вирішальний вплив незрілі елементи (зокрема з-поміж студентської молоді). Вона віддзеркалювала зневіру у власній суспільності, яка прогнала визвольні змагання. Наголос

був покладений на витворювання революційних настроїв без збалансованого узгляднення інших елементів революції. Проявлялося також надто вузьке розуміння революційних сил і революційної акції.

Заслуга А. Камінського в тому, що він, кажучи образно, поширює межі революційної концепції і рівночасно дає їй тверду раціональну підбудову. У таку концепцію можна вірити не тільки тому, що ми хочемо її реалізації, але також тому, що вона об'єктивно є здійсненна. Автор не задовольється давнім *credo quia absurdum*, але намагається підбудувати свою віру твердими раціональними аргументами.

Засоби автора для поширення меж і раціоналізації концепції революції можна звести до таких пунктів:

1. Засипання прірви між революцією і еволюцією, між підпільним і легальним секторами, що її викопала давня школа ОУН. Та школа надавала перебільшеного значення підпільному секторові і прагнула до підпорядкування йому легального громадського сектора. Керівництво ОУН вимагало загострювати в усіх ділянках життя тактику безпосередньої конфронтації (*action direct*) з окупантом, з настановою здійснювати її, аж доки вся нація перетвориться на один революційно-воєнний табір, що в певний час повстане і змете окупантів з лиця землі. Це була відома теорія перманентної революції. Вже саме це визначення вказує на запозичення її від більшовицьких теоретиків і практиків. Троцький уявляв свою «перманентну революцію» в часово-простірному пляні. Він твердив, що треба спрямовувати усі зусилля міжнародного комуністичного руху (в тому числі й комуністичної держави — СРСР) на поширення комуністичної революції в усьому світі, що єдино давало гарантію перемоги комуністичного експерименту в Радянському Союзі. Перманентна революція Троцького була протиставленням Сталіновому плянові побудови соціалізму в одній державі.

Перманентна революція ОУН була подумана в часовому пляні. Вона постулювала постійну і плянову інтенсифікацію революційних виявів аж до викликання збройного повстання — загального «зриву». У тій інтенсифікації велику роль приділялося актам індивідуального терору, саботажу, експропріації державного майна. Ці засоби мали служити між іншим революціонізуванню мас, тобто виховуванню їх у дусі непримирності, незадоволення і ненависти до окупанта та скріплення їх волі до боротьби. Іншими словами, розв'язка встановлювалася у площині психологічній. Камінський доводить, що протиставлення революція — еволюція є необґрунтоване. Між ними існує симбіоза. Щобільше, революція є у великій мірі вислідною еволюційного розвитку і змін.

Сьогодні ясно, що пропагована старою школою метода «прямої атаки» виявилася непридатною. Виявилось, що для викликання і проведення успішної революції замало самого психічного наставлення. Що треба починати від глибших, триваліших основ — соціологічних. З другого боку, треба

зважити усі інші фактори, що творять успішну революцію. З цим в'яжеться друга справа:

2. Відкинення принципу — чим гірше, тим краще. Цей принцип базувався на теорії перманентної революції в оуєнівському виданні. Згідно з цим принципом, всякі часткові досягнення і здобутки — не тільки що не потрібні, але й просто шкідливі. Чим більше окупант переслідує народ, тим сильніша в цього народу воля до боротьби й ненависть до ворога. З погляду визрівання революції загальні злидні і переслідування є позитивним чинником, бо наближають момент остаточного «зриву». З погляду соціологічного, що його приймає Камінський, виходить, що саме часткові здобутки (звичайно, легального характеру) є тією основою, на якій виникають і розгортаються нові постулати, аж до максималістичних включно. Відомо, що жебраки не роблять революції. Американський дослідник революції Л. Едвардс, підсумовуючи цей аспект назрівання революції, твердить, що бойова фаза революції починає розвиватися тоді, коли приходить «значний зріст багатства, інтелігенції і сили поневоленої частини суспільства».

3. Дальшою заслугою А. Камінського є зведення до властивих пропорцій ролі революційної організації в підготові і проведенні революції. Давня націоналістична революційна школа визнавала в цьому виключну ролью за революційною організацією. Вона твердила, що революції не може бути без широкої і централізованої організації, яка організує, стимулює й унапрямує революційний процес і веде до перемоги революційні сили. І тут знову позначився чималий вплив більшовицької революційної концепції, точніше кажучи, теорії Леніна про роль революційної організації в революції. Представники оуєнівської школи повірили не тільки у правильність відомої фрази Леніна: «Дайте мені організацію професійних революціонерів, і я переверну Росію», але також прийняли за добру монету більшовицьку легенду про роль більшовицької партії у підготові революції в Росії. Тим часом згадана легенда, створена і старанно культивована партійними пропагандистами після революції, має дуже слабе обґрунтування у фактах. Роль більшовицької партії у підготові революції в Росії була мінімальна. Правда, більшовики шляхом путчу захопили владу в Петрограді, але тільки тоді, коли революція була вже доконаним фактом, тобто тоді, коли старий режим був уже повалений.

Камінський стверджує, що революційний процес, головне у його початковій фазі, може розвиватися спонтанно без участі в ньому централізованої революційної організації. Така організація, включившись передчасно в дію, може навіть виявитися шкідливою, даючи змогу органам безпеки ліквідувати потенційні революційні сили. Звичайно, у заавансованій стадії революційного розвитку постають різні підпільні організації. Але навіть і тоді вони не потребують одного центрального керівництва і пов'язаності, бо і в тій

стадії реакційний режим має ще досить сил, щоб таку організацію інфільтрувати, розкладати і нищити.

4. Важливим доповненням Камінського до старої революційної концепції є його аналіза сили і слабости самого режиму. Цій аналізі він присвятив порівняно багато місця. Давніші націоналістичні революціонери цей аспект нехтували, кладучи вагу односторонньо тільки на активні революційні сили. Тим часом теорія революції включає також даний режим до чинників, які впливають видатно і часом навіть вирішально на розвиток революційної ситуації й унапрямяють курс революції. Такі речі, як занепад віри в панівну ідеологію і систему, як відхід від позицій режиму значної частини інтелектуалістів, зневіра молодого покоління у справі батьків — спричиняються, з одного боку, до зросту кар'єризму і цинізму, а з другого — посилюють відхід в ряди реформаторів і революціонерів здорових елементів з-поміж упривілейованих прошарків суспільности, які досі були головною підпорою режиму. Цей відхід належить до суттєвих моментів кожної успішної революції. Відомий знавець революції Ганна Арендт так висловлюється в цьому питанні: «Коли ми приглянемося до історії революцій, то побачимо, що прокладали шляхи революції не поневолені і покривджені, тільки ті, що не зазнавали поневолення і покривдження, але не могли погодитися з тим, що інші були поневолюваними і кривдженими».²

5. Всупереч переконанням теоретиків давньої оуєнівської школи, А. Камінський виявляє також розуміння того факту, що українські визвольні процеси дуже тісно пов'язані з аналогічними процесами усіх народів СРСР, і то не тільки поневолених, але також самого панівного російського народу. Боротьба за демократичні права і політичні свободи — за права людини, за свободу слова, сумління, організацій, що відбувається у всесоюзних масштабах, має першорядне значення для українського визвольного процесу. Можна навіть передбачити, що хоч українська національна революція має й свої окремі цілі, у певний час вона буде проходити тим самим річищем, що й революція в усьому Радянському Союзі.

І вкінці треба зазначити, що автор не апотеозує революції і революційних метод. Революція, як війна, для нього — це *ultima*, а не *prima ratio*. Це не самоціль, але засіб національного визволення і, як кожний засіб чи знаряддя, підлягає критичній аналізі й оцінці під оглядом його доцільности й успішности. Для старої школи революція була догмою. Так і говорили навіть про догму революції. Тим часом революція не є навіть якоюсь аксіоматичною правдою. Аксіоматичною є тільки справа визволення. Але навіть визволення не є найвищим чи єдиним ідеалом чи й кінцевою метою, бо якби так

² Ганна Арендт, Думки про політику і революцію.

було, то вільні народи не мали б взагалі якогось провідного ідеалу.

Свідомий цих речей, автор книжки «За сучасну концепцію української революції» обмірковує також можливість інших розв'язок проблеми українського національного визволення. Тут саме висувається, як альтернатива, «договірня» чи «мирна» революція. Політична зрілість наказує завжди мати на запас певну кількість альтернатив, навіть і таких, які в сучасній ситуації не мають шансів бути реалізованими.

Підсумовуючи, можна сказати, що автор наблизився до сучасної концепції української революції, яка повинна бути широка, гнучка і динамічна. Щоб його книжка стала більш завершеним і зрілим ядром такої концепції, вона потребує доповнення в трьох напрямках:

1. Поширеного опрацювання загальної теорії революції, як основи для всякої революційної концепції. Це могла б бути загальна вступна частина нового видання названої книжки чи й нової праці.

2. Ґрунтовнішого обговорення революційної ідеології, як головної рушійної сили всякої революції, передусім у ранніх її етапах.

3. Більш всестороннього наświetлення справи громадського опору, як дуже важливого елемента революції на сучасному етапі її розвитку.

Під час обговорення книжки А. Камінського в Нью-Йорку один із учасників дискусії, студент, заявив, що йому неясно, як має відбуватися перехід від еволюції до революції. Цією дуже слушною заувагою була стверджена konieczність розробки у книжці такої важливої проблеми, як різні форми і можливості опору в революційній дії.

Знаємо, що А. Камінський планує видати нову книжку. Вміщені в «Сучасності» його нові статті з цієї ділянки доводять, що своєю новою книжкою автор думає заповнити саме цю прогалину. Тому й треба залишити дальшу дискусію аж до появи його нової книжки.

Роман Борзовський

Наша публіцистика незвичайно вбога на теоретично-політичні праці, написані на відповідному рівні. Зумовлений духовою структурою української еміграції, цей факт настільки закономірний, що еміграція не творить суспільного фактора, і тим самим її представники можуть або аналізувати те суспільство, в якому живуть, тобто репрезентувати соціальну групу, до якої належать, або ж аналізувати еміграцію, як окреме явище з відповідною проблематикою.

Проблеми суспільства об'єктивно і відповідально аналізуються його членами і ними вони розв'язуються. Намагання робити це ззовні вже з цієї причини не можуть претендувати на об'єктивність, поминувши момент суб'єктивного заангажування автора в політичні справи.

Тому такого роду праця, як «За сучасну концепцію української революції», визначає автора, як інтелектуально відважну людину, тим більше, що його підхід до обговорюваних ним проблем в еміграційних колах незвичний. І тому дивно, що на цю працю майже не було відповідних відгуків і рецензій, і навіть представники тих перестарілих концепцій української революції, які, згідно з назвою праці, існували й існують, не чули себе спровокованими. Причини можуть бути різні: від роздумів, що їх наведено вище, до неспроможности прочитати і головне — зрозуміти теоретичну працю та висловити свою думку про неї, аж до відсутности будь-якої думки й зацікавлення.

Камінський виявляє своє розуміння поняття революції, аналізує внутрішню ситуацію СРСР і можливості опозиційного руху в країні та після історичного перегляду українських змагань до національної самостійности і характеристики обставин, що спричинили їх неуспішність, робить висновок, що збройне повстання в СРСР має мало перспектив. Позитивні висновки на успіх має рух, що його Камінський називає «мирною» і «спонтанною» революцією. Прикладом для першої може правити демократизаційний рух в ЧССР 1968 року. Цей рух на Україні має позитивні висновки як націонал-комуністичний, який з часом розвинеться у «справжній людяний соціалізм», як його розумів І. Франко. Розклад СРСР відбудеться у висліді зрушень, викликаних посиленням національної проблематики, як також наявного в останні роки зросту певної свідомости серед населення.

Важлива проблема для Камінського лежить у формі опозиційного руху — як організованої підпільної чи еволюційної сили; з них остання виглядає більш реалістичною, бо діє в рамках легальности.

Сумнівність праці Камінського лежить у нематеріалістичній аналізі СРСР, що не узглядає соціального й економічного моменту, вирішального фактора також і для національної проблематики; таким підходом зумовлюється помил-

ковий волонтаристичний образ обставин і свідомости населення. Більш формальна проблема лежить у неточному і неісторичному вживанні поняття «революція».

Як сказано, аналіза країни, в якій автор не живе, — проблематична, тим більше у випадку СРСР; наука, що під назвою «советологія» поширилася головне в Америці, має свої не надто позитивні аспекти, і тому що її дослідження відбуваються не безпосередньо, і що побудовані вони на сумнівних наукових методах, і тому що інтереси, яким ця наука служить, надто явні. Все те складається на те, що її не можна трактувати як об'єктивну.

У праці Камінського наявні також деякі інші тенденції. Не надто нова подана в ній автором характеристика режиму СРСР, як «специфічного російського комунізму», «російського терору» і т. д., при чому наголос лежить на слові «російський». Скидання українських історичних невдач на російську ментальність завжди було вигідним виясненням українців для власної історії. Поминаємо факт, що серед представників режиму СРСР чимало українців і що вони часом аж перевиконують норми. А як переглянути навіть найближчу історію і сучасність — твердження, що російський терор більш брутальний, ніж будь-який інший, буде безпідставне. Терор притаманний різним режимам, і це явище загальне, а не характерне для однієї якоїсь нації. Українці такі ж потенційні терористи, як й інші народи, — терор належить не від національної «ментальности», а від історичних обставин. Це саме можна сказати про традиційний російський тоталітаризм, про нездатність росіян до демократії і т. п.

Такі антропологічно-метафізичні теорії надто вже перестарілі, щоб про них ще далі дискутувати, і не варто навіть наводити аргументи на тій же базі, що саме українці від росіян у своїй «ментальности» не відрізняються аж так надто, коли обґрунтовувати «ментальність» історичним розвитком.

З індивідуалістичного підходу до аналізу СРСР виникає нереальне твердження, що гніт і терор в СРСР викликають реакцію населення і що це становить базу для революційних процесів. Узагальнювати репресії супроти порівняно невеликої групи на репресії над усім населенням — це просто волонтаризм з аспекту бажаних висновків. Обиватель в СРСР живе так само спокійно, як обиватель у кожній іншій країні, різниця тут тільки в життєвому стандарті.

Коли протиставити явищам свободи в західних капіталістичних країнах такі ж у соціалістичних, вийде такий рахунок: на Заході маємо формальну свободу парламентаризму, свободу вільного вислову поглядів, маємо можливість їздити по світу, а в соціалістичних країнах люди вільні від реклями, від конкуренції, від моральної та сексуальної розпнузданости. Цей ряд можна б ще продовжити. Такі порівняння не мають на меті доводити, котра система краща, а показати, що ані капіталістична, ані пануюча «соціалістична» не

ідеальна, що однак дійсність не допускає подібних чорно-білих уявлень, таких вигідних й улюблених в еміграційних колах. Свобода виявляється не тільки у формальних правах, а в реалізації тих прав. А щоб аналізувати систему і стверджувати її негативи, треба розглядати її з перспективи широкого населення, а не тільки з перспективи існуючих чи відсутніх привілеїв і свобод інтелектуалів і мистців. А така тенденція наявна, на жаль, у праці Камінського.

Невдоволення населення СРСР базується на матеріальних нестатках у порівнянні з західними державами. Соціально-проблематика становить головний чинник і в національних питаннях окремих республік, — на Україні, як і в інших республіках СРСР. Росіяни в процесі продукції захоплюють кращі, так звані вище платні посади. Це сприяє асиміляції, бо перехід до росіянства означає крок вище на суспільній драбині. Селяни, що приїжджають на працю до міста, незабаром переходять на суржик, у вірі, що це російська мова, щоб цим задокументувати свою приналежність до соціально вищої групи. Невдоволення виникає в тих, що, не зайнявши вищої посади, зрозуміли причину, чому її не дістали. Соціально-дискримінація — єдина причина, що впродовж історії гальмувала повну асиміляцію українців у польський чи в російський бік.

Лише вузький прошарок інтелектуалів відчуває свою національність свідомо, обґрунтовуючи її історією, культурою. Широка маса населення відчуває її лише як мовну різницю, що спричиняє соціально, для кожного особисто матеріальну дискримінацію. У випадку зрівняння цих соціальних різниць між національностями, коли українець матиме однакові шанси в своїй країні, як росіянин, те невдоволення національною дискримінацією обернеться на байдужість. А мала горстка інтелектуалів тут не досягне нічого, бо її інтереси не збігаються з інтересами ширшої маси населення. Завдання свідомих інтелектуалів — показати широкій масі населення, де лежать його справжні інтереси. І тільки у здійсненні цього завдання можна бачити можливість позитивного розвитку СРСР, а в ньому й України.

Камінський зосереджується тут на проблемах форми опозиційного руху на Україні, при чому обмежується визначенням, що рух матиме успіх як націонал-комуністичний, що з часом зміниться на справжній, людський соціалізм. Цей рух Камінський називає «мирною революцією». Революцію він вияснює як «силову зміну існуючого режиму на такий, який є або повним, або майже повним запереченням попереднього стану, і тим самим ліквідує ті елементи режиму, що визначають його суть» (стор. 33).

Таке розуміння неісторичне й формальне, бо зовсім не узгоджене зміни змісту революції. Революцією можна тоді називати всякі фашистські чи комуністичні перевороти. Однак революцію визначає її мета: зміна способу продукції,

що спричиняє всі інші наслідки і становить повну зміну структури попереднього стану.

Узгляднення діалектики поміж формою і змістом заощадило б різні помилкові дегресії в бік лівих та правих доктринерів, які нібито намагаються довести, що всі революції відбуваються однаково. Спільний всім справжнім революціям лише намір; спосіб її реалізації залежить від історичної ситуації.

Подана Камінським дефініція не підходить до наведених ним прикладів. Як проаналізувати ближче ті явища, що їх міщанські соціологи називають революціями, виявиться, що ці зміни були тільки змінами влади, порядку, форми. Термін «мирна революція» суперечний сам у собі: революція не може відбуватися «мирно», навіть за її розумінням у Камінського, бо це «силова зміна».

Цього не треба було б заторкувати, коли б Камінський не визначав революційними у такому розумінні існуючі, а головне майбутні процеси в СРСР. Наміром опозиційних груп в СРСР, як і в сателітних державах, є верифікація того комуністичного суспільства, ідеал якого показаний у конституціях. Історично закономірним кроком буде тут, мабуть, культурна революція китайського типу, що лише силою змінить надбудову системи — партійну бюрократію і тим самим доведе до справжньої реалізації того суспільства, що мало постати після властиво вирішального кроку революції — зміни способу продукції. Впливати на свідомість народу, підготувати його теоретично до такої ситуації — завдання інтелектуалів, щоб запобігти повторенню двадцятих і тридцятих років, коли несвідомість, брак інформації і брак досвіду в широкій масі населення були одною з причин негативного розвитку ролі партії.

Роздумувати на Заході вже тепер про форму організації і тактики опозиційного руху, мабуть, трохи рано і означає неузгляднення справжніх проблем. Коли автор уже тепер тільки теоретично розглядає проблематику збройного повстання, то це таке ж нереальне, як саме повстання в сучасній ситуації.

Можна шкодувати, що автор, замість таких роздумів, не дав більше місця визначенню, наприклад, таких понять, як «націонал-комунізм» або «справжній людський соціалізм», бож проблема лежить саме тут, і ці поняття зазнали надто різних тлумачень, щоб можна було конкретно уявити, що під ними розуміє і сам автор, що вони означають взагалі і що можуть означати.

Однак ця слабкість дефініцій, побудованих на теоретичних знаннях, визначає еміграційну «політику» взагалі. Очевидно, справа тут номенклатури, річ узгіднення, але власне коли певні поняття визначені мовно й історично, слід уже дотримуватися певного розуміння. І якраз у нашій істо-

ричній ситуації треба випрацювати конкретніші уявлення про істотні поняття, якими ми оперуємо.

Дивно, що в той час, коли в світі обговорюють фундаментальні поняття суспільного порядку і намагаються їх реалізувати, у нас, на Заході, знаходиться все менше, головне молодих людей, — що мали б бодай теоретичні знання про те, проти чого і задля чого вони емоційно виступають у дилетантський спосіб. Адже на Заході кожен з українських учнів і студентів, народжених уже тут, має ті самі менші чи більші шанси на здобуття знань і досвіду, що й його американський, французький чи німецький колега. Тут ми прогавлюємо далі ті шанси, з яких уже не скористала велика частина нашої старшої генерації, і тим самим не користуємося з можливості підтримувати рух на Україні серйозним, а не дилетантським голосом. Це завдання еміграції в такий спосіб і надалі здійснюватиметься тільки одиницями, що їм їх ситуація як одиниць стає однією з причин неуспіхів.

Декому може не сподобатися негативна критика праці, однак наш культурно-історичний стан не дозволяє на дальші вихваляння, які щодо претенсій праці й автора були б не адекватними.

Було б тільки бажане, щоб оці — в очах більшості читачів провокативні рядки — спровокували тих же читачів до дальшої об'єктивної дискусії на належному рівні, що стоїть поза особистими упередженнями. Така дискусія була б напевно бажана й авторові, що її розпочав, бо, поминувши згадане, з чим ми не погоджуємося, ця книжка одне з позитивніших явищ еміграційної публіцистики.

Катерина Горбач

ЗВЕРНЕННЯ С. КАРАВАНСЬКОГО ДО ГОЛОВИ ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР

КЛОПОТАННЯ

Голові Верховної Ради СРСР від поета-перекладача Святослава Караванського, ув'язненого без суду і слідства за вірність принципам ленінської національної політики.

Прошу розслідувати факти антисоціалістичних диверсій у світовому комуністичному русі, що їх вчинили останнім часом антимарксистські елементи, які пролізли до керівних органів СРСР, і притягти їх до кримінальної відповідальності. Свое клопотання я ґрунтую на таких фактах:

1. 21 серпня 1968 року військовим з'єднанням Радянського Союзу було віддано провокаційний наказ перейти кордон СРСР і окупувати територію соціалістичної Чехословаччини. Щоб спровокувати з боку громадян ЧССР збройні виступи проти радянських військ, у ряді міст ЧССР було обстріляно невійськові об'єкти (церква і Національна Рада у Братиславі, ціла низка об'єктів у Празі). Винахідники цього нехитрого маневру мали на оці викликати збройні сутички, виправдати дальші кроки тотального тероризування й залякування населення ЧССР з тим, щоб довести його до стану моральної дегуманізації та деградації, характерної для людності Радянського Союзу часів культу особи Сталіна.

2. Для проведення репресій проти компартії Чехословаччини, проти чеської та словацької інтелігенції, до складу

Надруковане тут звернення Святослава Караванського до голови Верховної ради СРСР поширюється серед населення України. Як видно зі змісту, своє звернення Караванський писав з приводу агресії СРСР проти Чехо-Словацької Соціалістичної Республіки в серпні 1968. Святослав Караванський був уперше арештований органами КГБ в 1944 році за нібито приналежність до ОУН і в наступному році засуджений на 25 років позбавлення волі. Його звільнили в грудні 1960, після майже 17-річного ув'язнення. По звільненні він закінчив розпочату ще в таборах праці роботу над словником української мови (тисяча друкованих сторінок), перекладав англійських поетів і письменників, співпрацював у радянських літературних журналах. Коли на початку вересня 1965 КГБ почало арешти української інтелігенції, у Караванського зробили обшук, але нічого підозрілого не знайшли. Наступного дня Караванський вислав протести проти обшуку до місцевих установ і преси, а відтак передав консулам Польщі і Чехо-Словаччини в Києві листи, в яких, у зв'язку з тодішніми

окупаційних військ СРСР включено найдобріші частини внутрішніх військ — військові з'єднання КГБ, МООП, курсантів офіцерських шкіл, що готують тюремну адміністрацію, тощо.

3. Спровокована антимарксистськими елементами преса Радянського Союзу зайняла абсолютно неприпустиму у відносинах між соціалістичними країнами позицію, обливає брудом чехословацьких комуністів. Зневажає одну з найперших європейських компартій, з'їзд партії називає «зборищем», а комуністів «контрреволюціонерами» та «класовими ворогами».

4. З метою викликати ворожнечу до чехословацького народу в пресі Радянського Союзу було умисне витлумачено загибель двох радянських журналістів як наслідок замаху чехословацької «контрреволюції». Насправді ж вони загинули в авіаційній катастрофі. Цій же меті служать повідомлення про «таємні склади зброї», які нібито знайдено на території Чехословаччини. Такими «таємними складами» в інтерпретації преси стала зброя, вилучена у приміщеннях народної міліції. Сюди ж слід зарахувати і перейменування партійних документів і матеріалів на контрреволюційні листівки.

5. Поряд з наклепами преса Радянського Союзу систематично дезінформує читачів щодо основних питань становища в Чехословаччині. Така дезінформація потрібна антимарксистським силам для того, щоб приховати від народу негативні наслідки, які мали на світовий комуністичний рух їхні безвідповідальні дії, та ту шкоду, яку вони заподіяли міжнародному авторитетові Радянського Союзу.

6. Внаслідок вищезгаданих провокаційних дій нормальне життя братсько-соціалістичної країни було порушено, кокомуністичну партію ЧССР загнано в підпілля, в масах чехословацького народу викликано ворожнечу до Радянського Союзу та його збройних сил, молоді прищеплено антирадянські погляди, радянську армію дискредитовано як окупаційну, в соціалістичній країні викликано могутній рух опору,

арештами української інтелігенції, вказував на порушення норм національної політики в СРСР. За це в листопаді 1965 Караванського арештували і засудили досиджувати залишену решту 25-річного строку — 8 років і 7 місяців. Протестні листи Караванського проти цього насильства і заходи його дружини не дали жодного результату. Перебуваючи в тюрмі, Караванський продовжував писати і передавати на волю статті про різні дії керівних органів СРСР, наприклад, про масакру, що її вчинили відділи КГБ над польськими старшинами в Катині. За таку діяльність Караванського судили ще раз у Володимирській тюрмі в квітні 1970 і засудили його ще на вісім років, з тим, що разом з рештою не відбутої ще карі він не повинен бути ув'язнений довше десяти років. У травні 1970 Верховний суд Російської РФСР відхилив касаційну скаргу Караванського проти Володимирського суду. Караванський є 1920 року народження, тепер йому 51 рік.

Передрук дозволений за поданням джерела. — Редакція.

могутній рух громадянської непокори. Вже самий факт окупації соціалістичної країни свідчить про те, що антимарксистські сили, які пролізли до керівних органів партії та держави, під впливом цілої низки зовнішніх та внутрішніх політичних невдач втратили голову і стали зазіхати на один з наріжних принципів марксизму — пролетарський інтернаціоналізм. Окупація території соціалістичної держави, арешт законнообраних керівників ЦК КПЧ, брудні наклепи на братську компартію та її керівників, всі ці дії завдають непоправної шкоди міжнародному комуністичному рухові та міжнародній комуністичній солідарності, дискредитують саму ідею пролетарського інтернаціоналізму серед найширших мас світу, ширять серед комуністів думку, що братні компартії є не що інше, як «попутники» радянської зовнішньої політики, яких використовують на певному етапі, а потім, в разі потреби, знищують.

Методи провокації людності на збройні виступи дискредитують політику Радянського Союзу, підривають міжнародний авторитет СРСР, розкладають світовий комуністичний рух, вбивають клин у соціалістичну співдружність.

ЗВЕРНЕННЯ ЖИТЕЛІВ м. ВИШГОРОДА ДО ЦК КПРС

Центральному Комітетові Комуністичної Партії Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Ми, жителі м. Вишгорода Києво-Святошинського району, звертаємося до Вас втретє з проханням прислати в м. Вишгород комісію, як змогла б розібратися у всіх порушеннях радянської законности керівництвом «Кременчукгесбудівництва» і прийняти конечні заходи.

10. 6. 1969 р. начальник Кремгесбудівництва т. Строков заявив на зібранні, що будівництво по тимчасових селищах зазнає постійних втрат, що на їх ремонт витрачається набагато більше засобів, ніж їх сплачуємо ми, жителі селищ, за житло. В дійсності ж ні в одно із тих жител за час їх існування ніхто не вбив ні одного цвяха.

Де ж усі оті тисячі, що їх перераховував т. Строков? Покрівлі майже в усіх тимчасових житлах давним-давно про-

Звернення жителів м. Вишгорода є черговим документом захаяльної літератури, що поширюється між населенням України. Побіч численних документів цієї літератури, що розкривають національне поневолення українського народу, цей документ показує панівний на Україні лад, як систему бездушного, не гальмованого жодними законами насильства над жителями України і заперечення їх природних громадянських прав. Передрук документу дозволений за поданням джерела. — Редакція.

тікають, стіни в бараках тріскаються і розходяться, деякі житла знаходяться в негодящому, тобто аварійному стані.

Багато із нас неодноразово зверталися з питаннями ремонту до заступника начальника будівництва т. Абрамова, але він робив тільки одне — виганяв людей з кабінету. Зібрань, на яких ми змогли б висловити свої претензії і вимагати поліпшення наших житлових умов, ні керівництво будівництва, ні громадські організації не відбували. Ось чому домовий комітет селища Берізки вирішив зібрати свою селищну нараду, на яку були запрошені керівники будівництва і на яку прийшли жителі всіх тимчасових селищ.

На цьому зібранні ми обрали делегацію і спрямували її до Вас. Зараз керівники будівництва називають це наше селищне зібрання незаконним збіговищем. Ми послали делегацію просто в Москву тому, що питань про призначення додаткових засобів для ремонту і будівництва жител ніхто без Ради Міністрів не вирішить. Коли виїхали до Вас наші представники, на будівництві почали діятися невидані неподобства. Найперше треба сказати про хороше.

Почався ремонт наших жител, закрито проїзд автотранспорту вулицями, на яких граються наші діти, започатковано ремонт доріг. За все це можна б було сказати спасибі нашим керівникам. Але вони спати не можуть, коли люди почувають, що за їх вчинки Ви не поглядите їх по головці. Вони почали рятувати честь свого мундира і наварили такої каші, поговорі про яку пішов далеко від Києва. На селище Берізки, де відбувалася згадана нарада, і на інші робітничі селища з тимчасовими житлами прибули, вперше за всю історію їх існування, керівники всіх управлінь, головні інженери й інші керівні працівники і почали намовляти обрати новий будинковий комітет, мовляв, обраний нами раніше не був затверджений комітетом будівництва і тому нібито не є законний. Ми порадили їм затвердити домком і відмовилися категорично обирати новий. Ми прекрасно розуміємо, навіть так терміново їм треба було мати новий домком: вони хотіли довести Вам, що товариші, які поїхали в Москву — самозванці, що ніхто їх не вибирав і не уповноважував просити у Вас помочі від імені будівників Київської ГЕС.

Але цей номер не пройшов. Розумні люди на цьому стали б і не починали б каламутити далі воду. Але наше місцеве керівництво не з таких. Навіть одержавши відмову від усіх жителів, вони все таки зібрали в промисловому центрі яких тридцять ніким не уповноважених представників і все таки «обрали» новий домком в присутності Лавренчука і дружинників. Після того почалася постійна тероризація тих, хто активно виступав на вищезгаданому зібранні або активно брав участь у праці старого будинкового комітету.

Людей викликали в міліцію і застрашували. В результаті чого 10 червня скликали перше в історії Київської ГЕС

зібрання жителів селища. На це зібрання приїхали керівні працівники із м. Києва, тут ми вперше побачили представника Києво-Святошинського міськвиконкому, в якого не знайшлося часу, щоб приїхати і привітати нас, коли родилося нове місто Вишгород, збудоване нашими руками.

Зібрання було бурхливе: ми висловили свої наболілі питання з приводу жител, розповіли, як і за що звільнювано людей і, порушуючи елементарні права, не давано нам прописки і виселювано із жител навіть постійно прописаних, і за те, як тим, що їздили на будівництво Трипільської ГЕС, протягом довгого часу не виплачувано командировочних, у висліді чого багато із них були примушені покинути будівництво. Розповіли про всі махінації, що їх допускало місцеве керівництво при розподілі жител, користаючись безконтрольністю з боку вище поставлених організацій, і про те, що нам доводилось їздити не один десяток кілометрів, щоб добитися до военкомату, приміщеного у Святошині; партійні і спортивні організації знаходяться в Подільському районі, побутові улаштувались чомусь у Димері і т. ін. Говорили ми і про автобус, який декілька днів поїздив до Берізок і ніби у воду впав. Всього в цьому короткому листі не розповіси. Із зібрання ми залишились задоволені. Виступаючий на закінчення полковник Лавренчук, який відрекомендувався нам, як замісник начальника обласного правління МВС і представник обкому партії, запевнив нас, що всі недоліки будуть усунені, що до 1972 року всі ми одержимо постійне житло, що ніхто нікого не буде арештовувати, що нашій делегації, яка поїхала до Вас, дадуть змогу виступити в громадському центрі на такому ж зібранні, при умові, що вона звернеться до місцевого керівництва і не буде влаштовувати «незаконних збіговищ».

Ми повірили полковникові Лавренчукові, повірили, як людині, але ж як гірко ми помилились. 13 червня керівництво будівництва скликало зібрання решти тимчасових селищ, і до цього дня наші представники, які їздили до Вас, повернулись і голова будкому т. Гришук І. А., покликаючись на запевнення присутнього тут же полковника Лавренчука, попросив включити в порядок дня звідомлення делегації, яка їздила в Москву.

Здається, що простіше. Обіцяли — дайте слово і все стало б на своєму місці. Але цього тут не було: на цьому зібранні керівники перевершили навіть самих себе. Почалося з того, що подали короткий дзвінок, і хто встиг ускочити в залу, той попав на зібрання, а перед усіма іншими затріснули двері. Президії не вибрано, парторг будівництва Величко, який самозванно взявся проводити зібранням, заявив, що жодної делегації ніхто в Москву не посилав і що нікому взагалі сьогодні не будуть давати слова, що доповідь зробить т. Строков, після чого будуть відповіді на питання «по суті» і на цьому зібрання закінчиться.

Де, коли, за якими законами так проводилися зібрання? Коли почав виступати т. Строков, до дверей без упину стукали ті, хто залишився на вулиці, присутні ж у залі домагалися випустити людей. З бідою повелося людям проникнути в залу й вона виповнилася вкрай. Люди просили дати їм слово, але Величко не давав слова нікому, на питання, що сипалися з усіх боків, відповідав, що вони «не по суті». Опісля, коли на його думку всі питання «по суті» були вичерпані, він закрив зібрання. Але люди не виходили із зали, вони вимагали виступу Грищука й інших делегатів. Коли ж підбадьорювані і піддержувані всією залою делегати почали виходити на сцену до трибуни, парторг будівництва Величко повівся, як мерзенний хуліган: він штовхнув жінку з дитиною, відібрав від Грищука мікрофон й обірвав провід. Полковник Лавренчук, той самий «добрий полковник», який обіцяв дати делегації слово, кинув на залу відділ офіцерів міліції, щоб наших делегатів арештували.

Товариші! Що ж це таке??? Де таке бачено? Створюється враження, що оті зарозумілі й забріхані «гореруководителі» спеціально провокували до бунту.

Невже вони не розуміють простої істини, що наші вороги тільки того й чекають, щоб у нашій країні щонебудь трапилось? Чому ж розуміємо це ми, прості робітники. Ми не пішли на провокацію. Ми оборонили від арешту наших делегатів, успокоїлися й почали слухати Грищука. Грищук добув Конституцію і сказав: «Товариші, в Конституції написано...», і в той момент в залі включено музику, сирени. мовляв, ідіть на вулицю, мітингуйте — це й буде оте незаконне збіговище, призвідників якого ми маємо право арештувати. Адже так воно виходить?

Але ми й на це не пішли. Коли на вулиці навколого Грищука зібрався народ, він сказав тільки одне: «Розходьтесь спокійно додому, мітингувати ми не будемо. В ЦК не знають, що керівництво будівництва забрехалося до такого ступеня! Ми поїдемо туди знову і все розповімо».

Після від'їзду Грищука у «Вечірнім Києві» з'явився фейлетон про нього, що його інакше не назвеш, як базарною спліткою. А за день нам стало відомо, що Грищука арештували.

Товариші! Ми не віримо, що цей арешт стався з Вашого відома і пильно просимо Вас узяти під свою охорону делегацію, прибулу із оцим листом. Що ж стосується наших прохань, то ми їх висловимо, коли прийдуть до нас Ваші представники. Не вірте тим, що називають нас бунтівниками, не вірте, коли Вам скажуть, що ми вимагаємо житла сьогодні ж таки на тарілочки. Ми хочемо чесно стояти в черзі і знати, що вона — ота черга — реальна, що кожен із нас нехай через рік, два, п'ять років своє житло одержить і що ніхто не буде чинити жодних перестановок. Ми не боїмося

праці і, коли буде треба, закотимо рукави і будемо будувати житла після роботи, як будували наші Берізки. Зрозумійте нас правильно.

База Кременчукгесбудівництва ще потрібна і буде довго потрібна, то значить будемо потрібні й ми, робітники тієї бази. Ми просимо Вас про одне: хай випустять Грищука ті, хто його арештував, він така ж людина, як і ми всі.

Товариші, ми віримо Вам, керівникам нашої країни і партії, і просимо повірити нам, прислати у Вишгород своїх представників. Що ж стосується керівництва Кременчукгесбудівництва, то вони так забрехались, що ми не віримо більше ні одному їхньому слову і разом з ними на жодну будову більше не поїдемо.

На закінчення хочемо сказати, що жодних інцидентів на наших селищах не буде. Ми будемо спокійно чекати Вашої відповіді. А якщо наше письмо до Вас не дійде, то з таким же письмом ми будемо посилати до Вас людей знову і знову, поки Ви цього письма не одержите.

В шуканні справедливости

Abraham Brumberg (ed.), IN QUEST OF JUSTICE: PROTEST AND DISSENT IN THE SOVIET UNION TODAY. New York, Praeger Publishers, 1970. XIV, 477 pp.

Абрагам Брумберг (ред.), В ШУКАННІ СПРАВЕДЛИВОСТІ: ПРОТЕСТИ Й РОЗВІЖНОСТІ В СЬОГДНІШНЬОМУ РАДЯНСЬКОМУ СОЮЗІ. Нью-Йорк, В-во Претера, 1970. XIV + 477 стор.

Праця Брумберга це з незначними змінами компендіум статей та документів протесту, які появилися в двох числах «Проблем комунізму» («Problems of Communism») 1968 року. Книжка складається з трьох дуже нерівних частин. Перша частина — це аналітичні статті відомих авторів, завданням яких є подати тло та пояснити феномен сучасного протесту. Другу частину творять групи тематично підібраних документів, наприклад, московські процеси 1967 року, процес Гінзбурга-Галанскова, питання національностей, релігійний протест, письменники та цензори, оборона Чехо-Словаччини, відживаючий сталінізм та покарання його опонентів.

Вибрані захлаявні твори становлять третій розділ книжки, без сумніву найслабший та найменше репрезентативний.

Задум Брумберга дати читачеві всеохопний образ процесів опору в Радянському Союзі за допомогою ґрунтовної аналізи та оригінальних документів безперечно добрий. Одначе, мабуть, через поспіх, упорядник не цілком досягнув своєї мети.

У першій частині праці відчувається великий брак історичної перспективи, як і аналізи наставлення політичної системи до наростаючого опору.

Це треба було зробити у вступній статті, яка, на жаль, починається промовою Хрущова з лютого 1956 року. Цей брак перспективи стосується не тільки цілої книжки, але й такої специфічно важливої проблеми, як національне питання. Брумберг спробував збути це питання доброю статтею проф. Ю. Луцького — «Ферменти на Україні». Це, звичайно, не вичерпує справи, яку треба було поставити в контексті проблем інших національних меншостей Радянського Союзу.

Для контрасту з рецензованою працею можна згадати спеціальне видання «Проблеми комунізму», присвячене національностям та націоналізмові в СРСР (вересень-жовтень 1967), в якому знаменита стаття проф. Ярослава Білінського п. н. «The Rulers and the Ruled» вводить читача в цілість національного питання. Шкода, що шановний автор не використав її для рецензованої книжки.

В оцінці опозиційних рухів в СРСР Абрагам Брумберг прийшов до висновку, що це типово російський рух, оскільки він надхнений одною центральною ідеєю — безумовною «увагою до справедливости і свободи». Це твердження навіяне популярною мітологією 19 століття про

особливість характеру російського народу (Тютчев) та про питоменну йому шляхетність (Хомяков, Аксанов). Коли такі твердження російських слов'янофілів звучали дивно та наївно в минулому столітті, сьогодні вони звучать смішно.

Немає сумніву, що в російському народі (як і в кожному іншому) були одиниці (наприклад, А. Герцен), які мужньо боролися за свободу та справедливість. Та їх завжди було дуже мало. Як народ, одначе, росіяни не славляться якимись здобутками в царині національних, соціальних та політичних свобод. Зрештою, шротест у кожному суспільстві в обороні правди, права людини та справедливості — це справа виняткових одиниць, а не цілого народу.

Критичному розглядові належало б піддати також спосіб добору документів опору в другій частині книжки. Редактор Брумберг, запевняючи чи-

тача, що документи, які стосуються національного питання, вже появились в інших виданнях, дав неспівмірну перевагу документам, що стосуються переважно інтелектуалів Російської РФСР. Пояснення не зовсім вдале, оскільки судові процеси над російськими інтелектуалами були широко коментовані в пресі, а опісля в окремих виданнях (Pavel Litvinov, «The Demonstration in Pushkin Square», London, 1969; і «On Trial», London, 1967).

Отже скорочувати надмірно одні документи, а друкувати в цілості інші було, мабуть, не виправдане.

Зробивши ці критичні зауваги, доводиться сказати, що, не зважаючи на всі свої вади, книжка Брумберга це єдина праця, в якій представлено цілість опозиційного ферменту в СРСР. Її появу треба вітати як важливий вклад в історіографію цієї такої важливої проблематики. *Тарас Гунчак*

Політика демократичного соціалізму

Evan Durbin, THE POLITICS OF DEMOCRATIC SOCIALISM. New York, Augustus M. Kelley, 1968.

Еван Дурбін, ПОЛІТИКА ДЕМОКРАТИЧНОГО СОЦІЯЛІЗМУ. Нью-Йорк, в-во А. М. Келлі, 1968.

Автор рецензованої праці видатний британський економіст, який у 1945 році був вибраний до парламенту від Партії праці. Гю Гейтскіл, голова цієї партії перед Гаролдом Вілсоном, твердив, що Дурбін мав усі можливості дійти високого становища в політиці і бути одним з чільних інтелектуальних світил партії, якби його життя не урвалося трагічно в 1948 році.

Книжка, що її автор закінчив і вперше видав у 1940 році, починається від спроби повизбирувати дані з різних психо-

логічних та антропологічних праць, з яких можна б вивести теорію людської вдачі. Як автор правильно зауважує (за Грегом Валласом, хоч і не згадує його імені), було б абсурдом виводити політичну філософію, яка не бере під увагу фактичну поведінку людей. Спираючись у першу чергу на твори експериментальних і фрейдівських психологів, Дурбін твердить, що людська вдача складається не тільки з елементів агресивності, але і з прагнення до співпраці. До того ж лю-

дина часто розв'язує свої внутрішні конфлікти шляхом засвоєння якоїсь ідеології або прив'язання до якогось політичного діяча. Очевидно, що теоретик з таким напівгобієвським поглядом буде підкреслювати потребу сильного уряду, щоб зберегти націю від варварства. Дурбін цілком логічно йде далі і твердить, що для того, щоб запанував мир між націями, потрібно створити міжнародну організацію, яка мала б право застосувати збройні сили проти націй, які вчиняють агресію.

У другій частині книжки автор обговорює різниці між капіталізмом розвинутих народів у 1939 році та капіталізмом 19 століття, на тлі якого писали Маркс і Енгельс. Автор вказує на розвиток профспілок, існування держави соціального добробуту (welfare state), на зріст професійної і трудової інтелігенції, що його Маркс не передбачав, на популярність великих корпорацій, в яких власність відмежована від керівництва.

Третя частина — це критика різних аспектів політичної теорії марксизму і комунізму. Дурбін наводить приклади різних британських постанов та реформ, щоб довести, що класи можуть діяти реальною силою без громадянської війни. Він наводить ще й інші факти (наприклад, кризу в Ульстері 1912—14) як доказ того, що багато серйозних конфліктів не є в основному економічними. На додаток, він твердить, що марксистська теза про вирішальну роль економічних сил при історичних змінах заслуговує тільки на вирок: «Не доведено», бо не тільки класова боротьба, але і бажання до співпраці часто відіграють роль в людських взаєминах.

Кінець третьої і ціла четверта частина книжки присвячені обороні теорії, що соціалізм і

демократія є нероздільні і що ленінсько-сталінська диктатура пролетаріату на місці елімінованої нею уявної несправедливості встановлює свою, не раз гіршу несправедливість.

У п'ятій частині книжки автор викладає програму поміркованого соціалізму, який не штовхне Консервативної партії до збройної революції і тим самим збереже демократію (яку Дурбін визначає як політичну систему, в якій противникам уряду дозволено представляти свої вимоги і здобувати політичну владу шляхом творення політичних партій і змагань у виборах).

Багато сьогоднішніх членів Лейбористської партії вважають «Політику демократичного соціалізму» за клясичний твір британської соціал-демократії. Автор цієї рецензії, як і Дурбін, вважає себе поміркованим демократичним соціалістом. Тому йому прикро прийти до висновку, що цей твір переоцінений, хоч передрук його як «клясичного твору економічної думки» в 1968 році Августом Келлі виправдиний хоч би тим, що велике число читатів його так високо цінує. У творі є мало чого оригінального. Наприклад, пристосування фрейдівської психології на те, щоб виявити, що людина часто стає політично активною, щоб заспокоїти підсвідомі особисті напруження, було використане кілька років перед публікацією цієї книжки Гарольдом Ласвелом у книжці «Психопатологія і політика». Більшість Дурбінових виступів проти марксизму були висловлені вже раніше, і то багато більше влучно, іншим членом Лейбористської партії, Г. Д. Г. Колом. Дурбін дуже часто вдається до спрощеного погляду, що Маркс твердив, ніби люди у своїх вчинках керуються в першій мірі економічними мотивами (стор. 181). Натомість

його обговорення економічних впливів профспілок і держави соціального добробуту на дію «традиційного» капіталізму за-слуговують на увагу читача. Тезу, що не тільки спір, але й бажання до співпраці відігравало вирішальну роль у історії, знаходимо в книжці Джона Дюві — «Лібералізм і соціальна акція» (1935). Дурбін визнає, що його програма поміркованого соціалізму базується на виборчій платформі Лейбористської партії 1935 року. (Я не закидаю Дурбінові плягіяту, бо він визнає свій борг супроти Кола, а також і Лейбористської партії, але тверджу, що він не був піонером у царині соціалістичної політичної думки). Дурбін у великій мірі ігнорує в решті твору психологічні висновки, зроблені в першій частині, хоч він здає собі справу з того, що сталінізм і гітлеризм імпонують багатьом тому, що вони закорінені в демонічній психозній частині людської натури (стор. 265), і що демократії грозить небезпека, якщо більшість промадян не будуть мати «порівняно вільного і здорового емоційного життя».

Не зважаючи на багато застережень, я переконаний, що люди, які зацікавлені в соціальних питаннях, повинні прочитати цей твір — частково тому, що він є визначний і тим самим потенційно впливовий, а частково й тому, що він віддзер-

калює мислення тих людей на провідних позиціях Лейбористської партії, які між 1945 і 1951 роками розширили систему соціального добробуту і націоналізували значну частину британської економіки. Є одна течія в політичній думці, за яку Дурбін не належить особливе визнання. Він написав цей твір на те, щоб розкритикувати тих британських лівих діячів, які в 30-их роках твердили, що Радянський Союз був в основі державою робітників, заперечували, що Сталін відповідальний за страшні злочини, і закликали до створення пролетарської диктатури в Британії, яка позбавила б буржуазію фундаментальних промадських прав і довела б до створення «народного фронту» з Комуністичною партією Великої Британії. Час повністю виправдав Дурбінову оцінку Сталіна, його віру в загрозу з боку навіть лівого авторитаризму і його тезу, що для комуністів «народний фронт» був би лише тактичним засобом, що його вони відкинули б при найближчій політичній нагоді.

*Данієл С. Креймер**

* Д-р Данієль С. Креймер є професором політичних наук у Річмонд-коледжі Нью-Йоркського міського університету. Він є автором низки статей з ділянки права та політичної теорії.

Монреальська конференція славістів

У перших днях травня 1971 року, в найбільшому місті Канади Монреалі, відбулася регіональна конференція Американської асоціації для поширення слов'янських студій (АААСС). Між приблизно чотирма сотнями активних учасників — доповідачів, коментаторів, голів сесій, членів підготовчого комітету — було понад двадцять українських науковців.

Північно-східня конференція славістів відбулася 5—8 травня в університеті ім. Сера Джорджа Вільямса. У програмі конференції було понад сто окремих сесій (на кожній з них 3—5 доповідей, плюс коментарі) з таких загальних галузей науки, як мова, література, культура, філософія, історія, політика, міжнародні стосунки, економіка, право, географія, антропологія, а також спеціальні сесії, присвячені видавничим справам і бібліографії. Спільним знаменником цих різних галузей були студії країн Східньої Європи. Але між доповідями були й такі, що заторкували проблеми країн Азії (тих, що входять до Радянського Союзу) та Китаю (його стосунки з Російською імперією і СРСР).

*

Головними прикметами монреальської конференції були її різноманітність і міжнародність. Різноманітність виявлялася в багатстві тем окремих сесій та у висоті зацікавлення цими темами. Учасники-слухачі мали до вибору такі доповіді, як «Релігійний екзистенціалізм Льва Шестова» (філософія) і «Албан-

ські голосні в контексті південно-слов'янських мов» (філологія); «Чи Павло I був блазнем Бонапарта?» (історія) та «Націоналістичні напруження і мовні контрверсії у Східній Європі (політика); «Конституційні підстави соціалістичної співдружності» (право) та «Подружжя і сім'я в сучасному югославському селі» (антропологія). На деяких доповідях (наприклад, «Німецько-польські стосунки в період П'ястів» заля світила пустою: слухачів було 4 або 5. На інших (наприклад, на одній з трьох сесій, присвячених творчості Федора Достоєвського) у великій викладовій залі не вистачало місць, і деяким слухачам доводилося стояти. Тому що протягом чотирьох днів на монреальській конференції відбулося понад сто сесій (по кілька в той сам час), на типовій сесії можна було бачити від 10 до 20 слухачів.

Північно-східня конференція АААСС була регіональним з'їздом, тобто головну участь у ній брали науковці із східніх штатів Америки і східніх провінцій Канади. Але вона мала міжнародний характер тому, що між її активними учасниками були науковці різних національних походжень, які поселилися в Північній Америці, а також спеціально запрошені гості з Західньої і Східньої Європи.

Східноєвропейців, які зголосили свою участь у цій конференції, було біля десятка. Їхні імена і теми доповідей були видруковані у програмі конференції. Але, як це часто буває з сучасними східноєвропейцями

— науковці вони, письменники чи церковні діячі, — більшість з них в останній хвилині відмовили свою участь і на конференцію не прибули. Тільки двоє науковців з цієї частини світу читали доповіді у Монреалі: історик Іван Дуйчев з Болгарської академії наук, який говорив про державу болгарів (середньовічне тюркське плем'я) в сьомому сторіччі, та юрист Отто Бігарі з угорського університету в Пейч, який читав доповідь про конституційні моделі в організації соціалістичної держави. Між тими, хто зголосив свою участь у конференції, а потім відмовився, був Петро Нагірняк, науковий співробітник-економіст Академії наук Української РСР. Він зараз перебуває в Нью-Йорку і працює в Секретаріаті Організації Об'єднаних Націй, на яку годину віддалі літаком від Монреалу. Петро Нагірняк мав прочитати доповідь про «Структуральні зміни у виробленні національного доходу УРСР».

З Західної Європи у конференції взяло участь ряд визначних спеціалістів, між ними такі «стовпи», як французенка Гелен Каррер Д'Анкосс з Державної установи політичних наук (вона знавець національного питання в СРСР) та німець Петер Шайберт з Марбурзького університету.

Міжнародну атмосферу на конференції творили також стенди з книжками різних видавництв. Крім канадських і американських видавництв, мали свої стенди видавництва Голляндії, Угорщини, Румунії, Швеції, Східної Німеччини. Радянські книжки були на стендах, що їх влаштували торонтська книгарня «Тройка» і нью-йоркська — «Чотири континенти».

*

В українському континенті активних учасників монреальської конференції переважали історики й економісти.

У галузі економіки доповіді читали Марта Трофименко (Делаварський університет) — «Порівняння територіального і центрального планування — юридичні питання»; Володимир Бандера (Бостонський коледж) — «Радянський баянс платоністей з погляду республік»; С. А. Біллон (Делаварський університет) — «Економічна видайність, централізація і дилема національності»; Олександр Вороняк (Католицький університет у Вашингтоні) — «Диференціяція у веденні підприємств в СРСР»; Іван Коропецький (Темпл-університет у Філадельфії) — «Методологія обчислювання національних прибутків в СРСР»; З. Лев Мельник (Сінсінатський університет) — «Регіональний вклад у будову капіталу на практиці Української РСР»; Роман Сеньків (Вірджінський університет) був коментатором на сесії, присвячній питанням економіки СРСР.

У галузі історії Марта Богачевська-Хом'як (Мангеттенвільський коледж) читала доповідь на тему «С. Н. Трубецької і студентські проблеми в царській Росії»; Володимир Гуцул (Берклійський університет) — «Синя вода в російському і радянському морському мисленні»; Оріся Карапінка (Пітсбургський університет) — «Сюжети російської історії в російській літературі»; Іван Лісяк-Рудницький (Албертський університет) — «Вячеслав Липинський: український державний муж, історик і політичний мислитель»; Роман Сербин (Квебекський університет) — «Рік 1169 як зворотний пункт у східнослов'янській історії».

З політичних науковців Олег Федішин (Нью-Йоркський міський університет) виступав на сесії, присвяченій періодові Микити Хрущова, з доповіддю про недавно опубліковані спогади Хрущова (проф. Федішин доводив, що ці спогади фальсифіковані). Богдан Боцюрків (Карлтонський університет) був коментатором двох доповідей, присвячених інтелектуальному опоріві в Радянському Союзі.

Галузі літератури і географії мали по одному представникові з українського контингенту. Роман Кухар (Форт-Гейзький коледж) прочитав доповідь про українську еміграційну літературу, не включаючи в цей огляд письменників-прогресистів. Ігор Стебельський (Віндзорський університет) прочитав доповідь на тему «Індивідуалізм і колективізм у радянському сільському господарстві перед колективізацією».

*

У програмі монреальської конференції була одна сесія, що її влаштували спільно Американська асоціація для поширення слов'янських студій і Українська вільна академія на-

ук. Ця сесія, на тему «Захід і українська революція», відбулася в п'ятницю, 7 травня. Її головою і коментатором доповідей був Тарас Гунчак (Ратгерський університет). Доповіді читали: Олег Федішин — «Центральні держави і українська революція» та Джордж Брінклі (Нотр-Дамський університет) — «Політика західних союзників і французька інтервенція на Україні». Автором третьої доповіді «Американське ставлення до української державности» був Костянтин Варварів, відповідальний працівник Державного департаменту США. Через хворобу він не зміг прибути на конференцію, і його доповідь прочитав проф. Гунчак.

Головою Північно-східної конференції АААСС і її організатором був Чарлс Шлакс, редактор канадського журналу «Канадіян славік стадіс — Рев'ю канадєн д'етюд сляв». Роман Сербин, викладач Квебекського університету в Монреалі, який був учасником минулорічного з'їзду істориків у Москві, був відповідальний за місцеві організаційні справи монреальської конференції.

Ростислав Л. Хомяк

З МИСТЕЦЬКОЇ ХРОНІКИ

Найновіші праці Володимира Баляса

Від 9 березня до 10 квітня ц. р. відбулась у Керкгоф Гол, одній з галерій Каліфорнійського університету в Лос Анджелос, виставка праць Володимира Баляса. Це вже друга його виставка в тій самій галерії, перша, на якій було понад 1300 відвідувачів, відбулася в 1969 році.

Металеві скульптури та рисунки, що їх включала цього-річна виставка, свідчать про дальші шукання і мистецький розвиток Баляса, бо, крім змін в його формальних зацікавленнях, виставка віддзеркалює перехід мистця від малярства до скульптури і рисунка. Експонати останньої виставки є успіш-

нішим мистецьким досягненням В. Баласа, ніж його картини попередніх років, в яких нета-тливо вражає брак експресив-ности і кольору (аспект, який, здається, найслабший у мистця) та зорової прифратментованої поверхні. Хоча скульптури і рисунки, як і картини, яказу-ють на удмінювання кубістич-ного зацікавлення в формах-них проблемах, як це помітно у фратменталіі поп-арту, і як такі відзеркалюють вже надто відо-мі розв'язки мистецтва 20 сто-ліття, в них однак помітний більш індивідуальний підхід.

У скульптурі є більша вневне-ність експресії, яка помітна в динаміці, як, наприклад, у пра-цях, що нагадують міляни апарати. Найкращими зразками най-новіших праць Баласа є, без сумніву, рисунки, в яких ми-стець зумів найуспішніше відійти від рудинного кубістич-ного трактування форм. У них, крім експресії структуральних можливостей форм, є суттєві сорреалістичних постатей, які нагадують мітичні фігури.

Аркадія Оленська-Петрушин

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Доводимо до відома наших передплатників і читачів, що від січня 1972 ми будемо змушені підвищити ціну на «Сучасність», бо за останній час високо зросли копоти друку і пороблені нами заощадженні виявилися недостатні.

Про те, як виглядатиме нова ціна за «Сучасність» в окре-мих країнах, повідомимо згодом.

Увага! Хто ще в цьому році внесе передплату на 1972 рік, той платити неперішню ціну.

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Ігор Калинець*. Коронування опудала (I).
- 19 *Михайло Нечитайло-Андрієнко*. Три сорочки.
- 31 *Дмитро Корбутяк*. Секрети творчості Василя Стефаника.
- 41 *Юрій Тарнавський*. Сім поезій з нової збірки.
- 45 *Богдан Бойчук*. Поезії про ніщо та інші поезії на цю саму тему.
- 54 *Богдан Кравців*. З новообрибних магістраль – на старі рейки.
- 68 *Юрій Смолич*. Злигодні Юрія Яновського.
- 85 *Іван Кошелівець*. Про Подзуюлі, перегук Сени з Дніпром і ще дещо.
- 93 *Григорій Костюк*. Леся Українка і В. Винниченко.
- 112 *Юрій Соловій*. Ідеї, мистецьке перетворення і акт сприймання.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 117 *Адольф М. Бохенський*. Український Морра.
- 132 *Юрій Лавріненко*. Українська соціал-демократія і її лідер Леся Українка (III).
- 151 *Мирослав Прокоп*. Новий документ демократичного руху Радянського Союзу і росіяни.
- 162 Два голоси про нову книжку А. Камінського.

ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

- 177 Звернення С. Караванського до голови Верховної Ради СРСР.
- 179 Звернення жителів м. Вишгорода до ЦК КПРС.

РЕЦЕНЗІЇ, КРИТИКА

- 184 В шуканні справедливості (*Тарас Гунчак*). Політика демократичного соціалізму (*Даніель С. Крейнер*).

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 188 Монреальська конференція славистів (*Ростислав Р. Хомяк*).

З МИСТЕЦЬКОЇ ХРОНІКИ

- 191 Найновіші праці Володимира Баляса (*Аркадія Оленська-Петришин*).

Адреси наших представників

Австралія: „Library & Book Supply“
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046

Аргентина: Cooperativa de Credito
„Renacimiento“
(para „Suchasnist“)
Maza 144
Buenos Aires

**Велико-
британія:** Mr. S. Wasylko
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 165, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Швейцарія: Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschiikon

Швеція: Kurylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн
просимо надсилати безпосередньо
на адресу видавництва.

Висилкова фірма

ЛІНДЕКС

повідомляє, що митні тарифи на
пачки в СРСР з наперед заплаче-
ним митом лишаться по-
кищо без змін.

Відтепер можете для своїх рід-
них в СРСР замовити за нашим
посередництвом найновіший мо-
дель особового авта

«МОСКВИЧ ІЕ 412»

Бажаним подарунком для від-
борців в СРСР є грошевий сер-
тифікат, який уможливило
вільний вибір товарів у спеціаль-
них крамницях.

Через відділ подорожей

ЛІНДЕКС-у можете відвідати всі
республіки Радянського Союзу.

Жадайте наші найновіші про-
спекти!

Ми радо стоїмо до Вашої диспо-
зиції.

LINDEX GmbH & Co. KG.
Versand — Reisen

8 München 80
Rauchstr. 5

Tel.: 98 16 27, 98 13 75, 98 20 38

Адреси для вplat:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.

8 München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
8 München 2, Promenadeplatz
Kto Nr.: 22/20457

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників
і кольпортерів, які висилають чеки прямо на нашу адресу,
виготовляти їх обов'язково на Ukrainianische Gesellschaft für Aus-
landsstudien e. V.

Чеки, виготовлені на «Сучасність» чи на окремі приз-
вища працівників нашого вид-ва, утруднюють і деколи уне-
можливають їхню реалізацію.

НОВІ КНИЖКИ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

Емма Андiевська

ГЕРОСТРАТИ

(роман)

Книжка має 500 сторiнок. Цiна 7 доларiв;
у Нiмеччинi — 25 нiм. марок.

Збiрка документiв про русифiкацiю на Украiнi:

**МОЛОДЬ ДНIПРОПЕТРОВСЬКОГО
В БОРОТЬБИ ПРОТИ РУСИФIКАЦIЇ**

Збiрка мiстить «Лист творчої молодi Днiпропетровського»
i три статтi з днiпропетровських газет.

Цiна: 1 доляр; у Нiмеччинi — 3,50 нiм. марок.

З перекладної поезiї появилася друком поема

Пабльо Неруди

ВЕРХIВ'Я МАЧУ ПЧУ

У перекладi Вiри Вовк, з iлюстрацiями Слави Геруляк.

Цiна: 2,80 доларiв; у Нiмеччинi — 9 нiм. марок.
Цiни в iнших краiнах — рiвновартiсть амер. доляра
в перерахунку на мiсцеву валюту.

З замовленнями звертатися до видавництва.
Книгарням даемо опуст.